

I KRONIKA 2008 56

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Odgovorni urednik :

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica :

Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor :

mag. Sonja Anžič (Ljubljana), dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana),
dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana),
dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),
Irena Lačen Benedičič (Jesenice), mag. Vlasta Stavbar (Maribor),
mag. Nadja Terčon (Piran) in dr. Maja Žvanut (Ljubljana)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena :

28. januarja 2008

Naslednja številka izide :

junij 2008

Prevodi :

mag. Niko Hudelja – nemščina

Cvetka Puncer – angleščina

Chiara Comandi – italijanščina

Bibliografska obdelava :

Breda Pajšar

Uredništvo in uprava :

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU

Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

tel. 01 47 06 200

Letna naročnina :

za posameznike 20 EUR,

za upokoјence 15 EUR

za študente 10 EUR,

za ustanove 26 EUR.

Cena posamezne številke v prosti prodaji 9,20 EUR.

Izdajatelj :

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun :

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo :

Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS

Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije

Ministrstvo RS za šolstvo in šport

Računalniški prelom :**Tisk :**

Grafika-M s.p.

Naklada :

1000 izvodov

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo Historical
Abstracts, ABC-CLIO (USA), Bibliography of the History
of Art, Medline

Na naslovni strani :

Zemljevid sveta iz sredine 17. stoletja (izsek). Joannis Janssonii (Blacu)

*Novus Atlas, sive theatrum orbis terrarum: in quo tabula et
descriptiones omnium Regionum totius universi accuratissime
exhibentur. In quinque Tomos distinctus. Amstelodami : Apud Joannem
Janssonium, 1656. (Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana).*

KAZALO

Razprave

Jurij Šilc :	Najstarejše omembe vasi Vižmarje in Tacen	1
Jurij Sekolec :	O družabni igri kranjskega plemiča in njegovega učitelja iz 17. stoletja in o geografiji, brez katere so velika dejanja nema in zgodovina slepa. II. del	19
Ivan Vogrič :	Fašistično nasilje na Primorskem po prvi svetovni vojni: primer Križa pri Trstu	47
Emilija Kastelic :	Vpliv fašizma na kulturno dediščino Primorske.....	55
Tino Mamič :	Anton Laščak beg – življenjepis kraljevega arhitekta	71
Vladimir Vilman :	Prvi ljubljanski stadion	85

Po razstavah

Vzpenjača na grad : ideje – projekti – uresničitev (<i>Barbara Pešak Mikec, Barbara Žabota</i>)	99
"Dogodki iz študentskega gibanja 1968–1972 v Ljubljani" in druge razstave Zgodovinskega arhiva in muzeja Univerze v Ljubljani (<i>Tatjana Dekleva</i>)	101

Jubileji

Branko Marušič 70-letnik (<i>Petra Svoljšak</i>)	105
--	-----

Ocene in poročila

Daroko Darovec in Janez Šumrada: Statut piranskega komuna iz leta 1384. Faksimile, bibliofilski izd. / urednik Daroko Darovec (<i>Tjaša Podvratnik</i>)	107
Dušan Kos: Statut izolskega komuna od 14. do 18. stoletja (<i>Teja Krašovec</i>)	108
Katarina Keber: Čas kolere. Epidemije kolere na Kranjskem v 19. stoletju (<i>Marjana Kos</i>)	110
Fran Viljem Lipič: Bolezni Ljubljančanov (<i>Katarina Keber</i>)	112
Navodila avtorjem	115

1.02 Pregledni znanstveni članek

Prejeto: 14. 5. 2007

UDK 811.163.6'373.21
94(497.4 Vižmarje)"1283"
94(497.4 Tacen)"1283"**Jurij Šilc**doc. dr., višji znanstveni sodelavec, C. Cirila Kosmača 51, SI-1211 Ljubljana-Šmartno
e-pošta: jurij.silc@siol.net

Najstarejše omembe vasi Vižmarje in Tacen

IZVLEČEK

Avtor predstavlja dve listini, ki sta ju junija 1283 ob Savi pod Šmarno goro dala spisati tirolsko-goriški grof Majnhard in freisinski škof Emiho. V prvi, spisani v Vižmarjah pri Ljubljani, je grof zastopal svojega brata, grofa Alberta Goriško-Tirolskega in je v imenu svojega ministeriala Arnolda Montalbanskega obljubil škofu odpoved po maščevanju. V drugi, izstavljeni na savskem brodu pri Tacnu, pa je grof prejel od škofa v fevd grad Eyrs/Oris v dolini Vinschgau/Val Venosta na Južnem Tirolskem. Gre za najstarejši ohranjeni pisni omembi vasi Vižmarje in Tacen. Vižmarska listina pa velja za najstarejšo ohranjeno listino v nemškem jeziku sploh, nastalo na ozemlju poznejše Kranjske.

KLJUČNE BESEDE

Vižmarje, Tacen, leto 1283, tirolsko-goriški grof Majnhard, freisinski škof Emiho

SUMMARY

THE OLDEST MENTIONS OF THE VILLAGES VIŽMARJE AND TACEN

The author presents two documents which were ordered by the Count Meinhard of Tyrol-Gorizia and the Bishop Emicho of Freising in June 1283 near the Sava River under Šmarna gora. In the first one, written in Vižmarje near Ljubljana, the Count represented his brother Count Albert of Gorizia-Tyrol and in it he promised the Bishop in the name of his knight Arnold of Montalban a renunciation of revenge. In the second one, issued on the Sava ferry at Tacen, the Count received from the Bishop into his feud the castle Eyrs/Oris in the valley Vinschgau/Val Venosta in the South Tyrol. These are the oldest written mentions of the villages Vižmarje and Tacen. The Vižmarje document counts for the oldest preserved document written in German in the area of later Carniola in general.

KEY WORDS

Vižmarje, Tacen, the year 1283, Count Meinhard of Tyrol-Gorizia, Bishop Emicho of Friensing

Uvod

Po zmagi nemškega kralja in kasnejšega cesarja Otona I. Velikega nad Madžari v bitki ob reki Lech pri Augsburgu 10. avgusta 955 je prišlo do obnavljanja nemške oblasti nad slovenskimi pokrajinami. Cesarjeve naklonjenosti so bili deležni tudi bavarski škofje. Tako je Oton II. Rdeči daroval leta 973 freisinškemu škofu Abrahamu obsežna posestva v Škofji Loki in okolici.¹

Škofjeloško freisinško gospodstvo je bilo zaradi prostranih meja izpostavljeno številnim pritiskom s strani ministerialnega plemstva sosednjih svetnih knezov: na severovzhodu so bili od 12. stoletja dalje to Ortenburški, na vzhodu Andeški, na jugu Spanheimi. Posebej nemirno je bilo ravno na jugu, saj so bili Spanheimi med drugim tudi odvetniki loškega gospodstva. Spanheimsko oblast so izkoriščali njihovi ministeriali, med njimi še prav posebej bojeviti jeterbenški vitezi.² Eden takih sporov se je zaključil 4. avgusta 1252 v Škofji Loki, ko se je Gerloh z Jeterbenka poravnal s freisinškim škofom Konradom Tölz-Hohenburškim. Škof je takrat osvobodil tudi zaprta viteza Alberta in Otona, sina Majhalma iz Sore.³ Dobro razmerje naslednjega freisinškega škofa Konrada Wittelsbachškega do češkega kralja in gospoda Kranjske Otokarja II. Premysla je botrovalo, da je škof leta 1274 prejel trajno deželsko sodstvo nad loškim gospodstvom za letno protivrednost 12 mark srebra.⁴ Toda škofu je kaj kmalu skalil veselje nemški kralj Rudolf I. Habsburški. Z Otokarjevimi porazom in smrtjo (26. avgusta 1278) je kralj verjetno leta 1279 zastavil Kranjsko Majnhardu Tirolsko-Goriškemu.⁵ Ne glede na freisinške privilegije si je Majnhard nasilno prilaščal deželsko sodstvo na tleh loškega gospodstva. Kralj je sicer ukazal kranjskemu gospodu, naj spoštuje freisinške pravice in brani freisinško stvar pred vsakim, ki bi ogrožal njihovo posest, vendar je opozorilo spočetka bolj malo zaleglo – habsburška oblast je bila tedaj na Kranjskem pač majhna.⁶

Iz tega obdobja je dokaj značilna tudi poravnava v Vižmarjah z dne 13. junija 1283, ki jo bomo obravnavali v nadaljevanju in iz katere je razvidno, da je dal freisinški škof Emiho zapreti viteza Arnolda iz Schnalsa/Senalesa, imenovanega tudi Montal-

banski, ministeriala Goriško-Tirolskih. Izpustil ga je šele po zagotovitvi grofa Majnharda, ki je v imenu svojega brata Alberta obljubil, da freisinški posesti ne bodo povzročali škode ne on ne njegovi ministeriali.

Ti in podobni primeri so bili za freisinško loško gospodstvo neprijetni, vendar ne usodni; največja nevarnost je gospodstvu pravzaprav pretela od znotraj. Do sredine 13. stoletja se je ministerialska uprava gospodstva z dedno podelitvijo gradiščanstva za več kot pol stoletja zasedla v rokah viteзов Loških.⁷ Ti so domnevno prišli na to območje iz gorenjskih andeških posesti in so bili sorodniki Gutenbergov, Kokrških ali Gallenbergov iz Mekinj.⁸ Loški, ki so bili obenem tudi spanheimski ministeriali, so počasi, a vztrajno spodkopavali oblast freisinškega škofa. Njihov rod lahko sledimo od okoli 1230 dalje, ko sta si koroški vojvoda Bernard Spanheimski in freisinški škof Konrad Tölz-Hohenburški delila otroke Lenarta Loškega.⁹ V drugi polovici 13. stoletja so Loški nenehno posegali v posest, dohodke in pravice škofa, se vmešavali v upravo in grozili, da alo-dizirajo številne protipravno pridobljene fevde.

Iz ohranjenih pisnih virov lahko sklepamo, da sta se v juniju leta 1283 v bližini Ljubljane ob Savi pod Šmarno goro kar dvakrat srečala freisinški škof Emiho in grof Majnhard Tirolsko-Goriški. Najprej, v nedeljo, 13. junija, ko sta v Vižmarjah dala spisati najstarejšo še ohranjeno listino v nemškem jeziku (pred tem je bila v uporabi le latinščina), ki je nastala na ozemlju poznejše Kranjske.¹⁰ V njej zasledimo tudi najzgodnejšo omembo vasi Vižmarje. Čez dober teden, v ponedeljek, 21. junija, pa sta nedaleč stran, na brodu na Savi pri Tacnu dala spisati še drugo listino, v kateri se prvič pisno omenja vas Tacen. Pri vižmarski listini¹¹ je grof Majnhard zastopal svojega brata in je škofu obljubil namesto njegovega ministeriala odpoved od maščevanja. S tacensko listino¹² pa je grof prejel od škofa neki fevd na Južnem Tirolskem.

Škof Emiho in grof Majnhard

Spregovorimo najprej nekaj besed o obeh izstaviteljih in prejemnikih zgoraj omenjenih listin, torej o škofu in grofu.

¹ Blaznik, *Škofja Loka in loško gospodstvo*, str. 11.

² Volčjak, Ich N. von Hertenberg vergich ..., str. 49.

³ Blaznik, *Škofja Loka in loško gospodstvo*, str. 17.

⁴ Codex, števil. 204.

⁵ Listina o zastavi ni ohranjena.

⁶ Blaznik, *Škofja Loka in loško gospodstvo*, str. 18. Do težav je prišlo tudi po Majnhardovi smrti. Tako je njegov sin Henrik Koroški ob nezasedeni freisinški škofiji po smrti škofa Emiha leta 1311 pobral vse dohodke iz loškega gospodstva. Razmere naj bi se izboljšale šele po smrti Henrika Koroškega (1335), ko so Habsburžani postali spet edini vladarji na Kranjskem.

⁷ Bizjak, Razvoj, str. 119.

⁸ Kos, *Pismo, pisava, pisar*, str. 39.

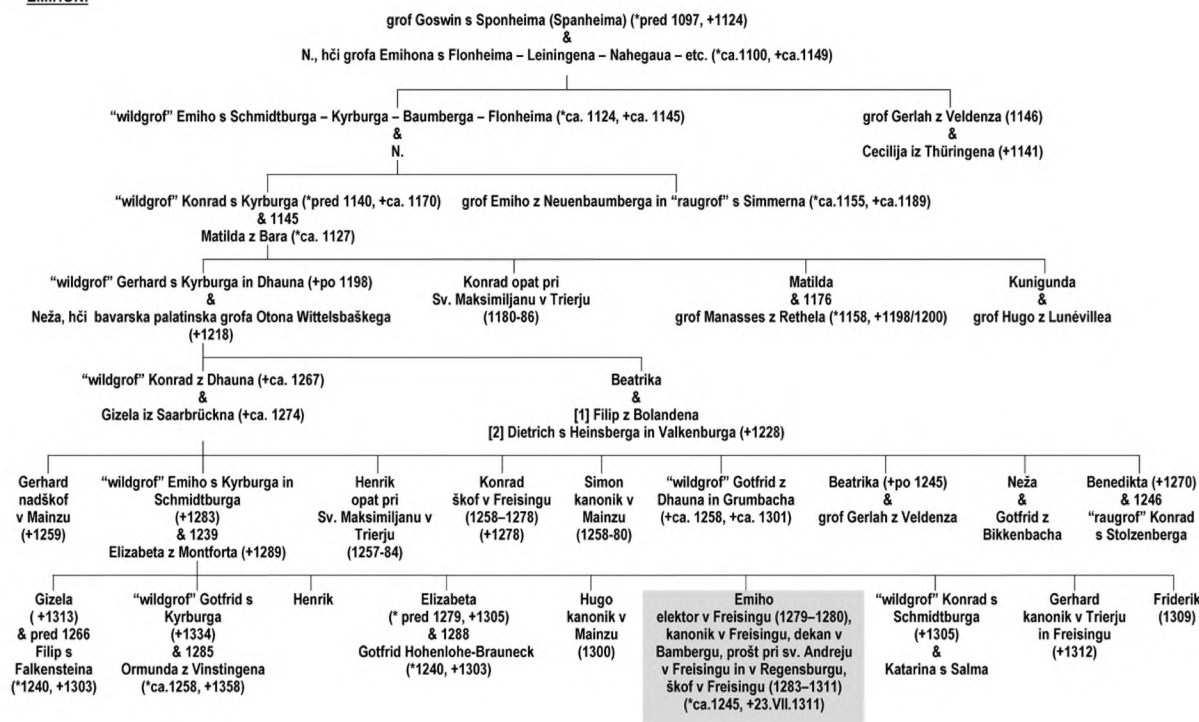
⁹ Codex, števil. 130. Po običaju so si zemljiški gospodje delili otroke ministerialov iz zakonov, kjer oče in mati nista pripadala istemu gospodstvu.

¹⁰ Kos, *Pismo, pisava, pisar*, str. 43.

¹¹ Originalni pergament hrani Bavarski državni arhiv v Münchnu (BayHStA, HF Urk. 135).

¹² Originalni pergament hrani Državni arhiv na Dunaju (HHStA, AUR 1283 VI 21).

EMIHOINI

Predniki freisingškega škofa Emiha (1245–1311)

(povzeto po <http://genealogy.euweb.cz/> avtorja Miroslava Mareka).

Škof Emiho Wittelsbachski izvira iz družine tako imenovanih "wildgrofov"¹³ iz porečja Nahe¹⁴ v nemški zvezni deželi Porenje-Pfalško. Med njegovimi predniki (glej rodbinsko drevo Emihonov) najdemo prejkone tudi grofa Emiha Flonheimskega, vodjo nemškega križarskega pohoda, ki je v okviru prve križarske vojne potekala poleti 1096. Potomstvo "wildgrofa" Konrada z Dhauna pa je bilo tudi v kognatskem sorodstvu z Wittelsbachii (glej rodbinsko drevo Wittelsbachov).

Emiho, ki je bil sin "wildgrofa" Emiha Kyrburškega in Elizabete Montfortske, se je rodil ok. 1245. Med letoma 1279 in 1280 je bil elekt¹⁵ v Freisingu; zasledimo ga tudi kot tamkajšnjega kanonika (1280), dekana v Bambergu, prošta pri sv. Andreju v Freisingu ter pri stari kapeli v Regensburgu. Končno je 24. januarja 1283 na mestu freisingškega škofa nasledil pokojnega predhodnika Friderika Montalbanskega – in pred njim svojega strica

Konrada Wittelsbachskega – ter postal 29. freisingški škof. Na tem mestu je ostal do smrti 28. julija 1311.¹⁶

Škof Emiho se je, podobno kot pred njim že njegov stric, škof Konrad Wittelsbachski, še prav posebej zavzemal za posvetne posesti svoje škofije in je dal leta 1291 izdelati celovit urbar freisingških posestev, ki se začneja prav s popisom loškega gospostva: na skoraj 50 straneh so navedeni posamezni uradi gospostva z njihovimi dajatvami.¹⁷

Grof Majnhard II. Tirolsko-Goriški se je rodil okrog leta 1238 v Gorici kot najstarejši sin grofa Majnharda I. Goriško-Tirolskega (* 1194, † 1258) in Adelajde, ene od dveh hčera in polnopravnih dedinj zadnjega Tirolskega grofa Alberta III. (glej rodbinsko drevo Majnhardincev). Po Albertovi smrti 22. julija 1253 je njegov zet Majnhard dedoval celotno tirolsko dediščino in postal tudi tirolski grof (*comites Goricie et Tirolensis*). Natanko pet let kasneje, 22. julija 1258, je Majnhard I. Goriško-Tirolski umrl in zapustil dva sinova in dve hčeri.

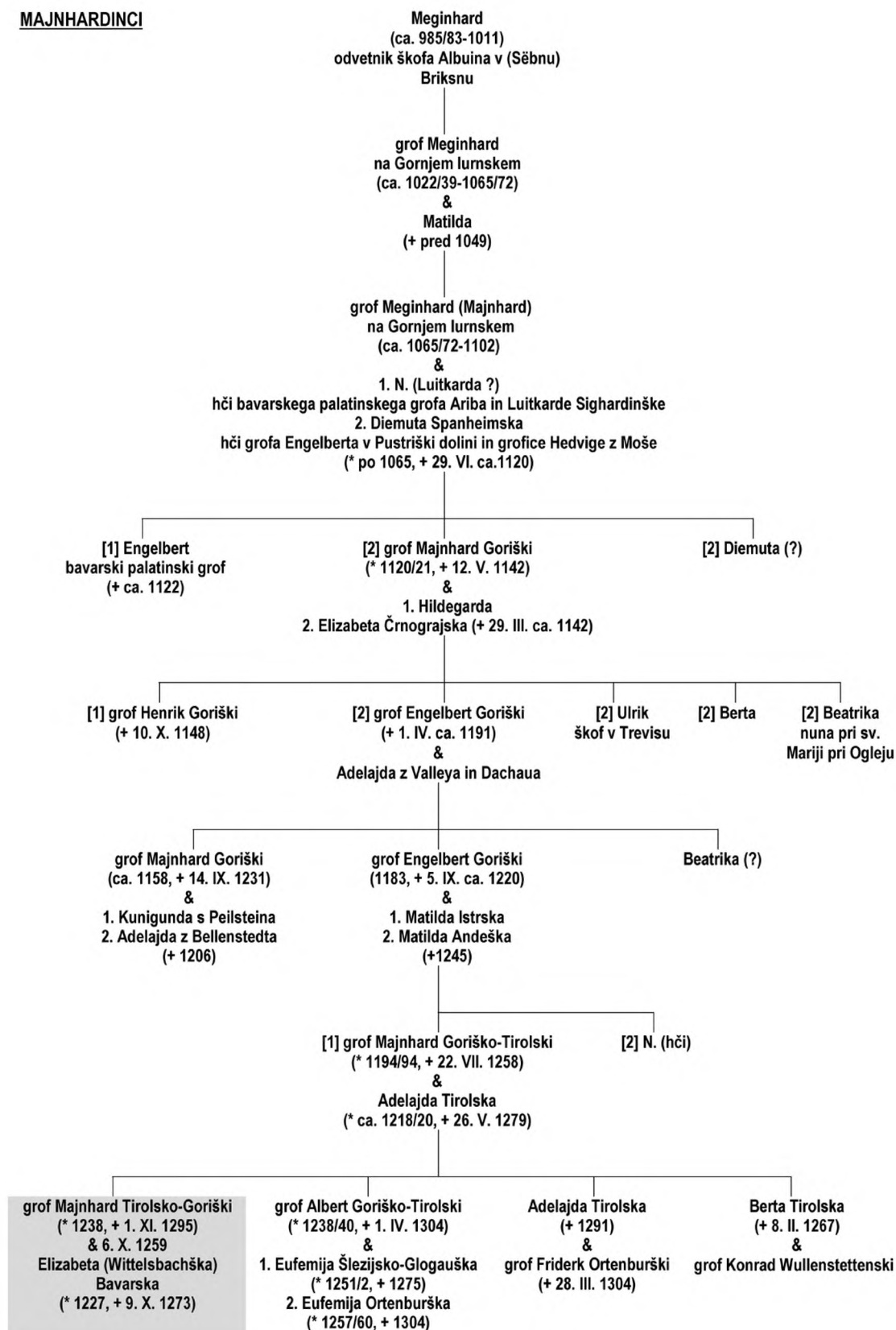
¹³ Od 12. stoletja se ob Renu na Nemškem pojavlja ime "wildgrof" (*Wildgraf, comes silvester*) za grofa, ki je imel jurisdikcijo nad divjimi, nenaseljenimi in gozdnimi območji; podobno tudi "raugrof" (*Raugraf, comes hirsutus*) in renski grof (*Rbeingraf*).

¹⁴ Točneje z gradov Kyrburg, Schmidtbura in Dhaun, ki se nahajajo v bližini mesta Kirn.

¹⁵ V katoliški cerkvi je bil škofovski elekt imetnik škofovskega sedeža; bil je sicer izvoljen v škofa, vendar pa dejansko ni prejel za to potrebnega duhovniškega posvečenja (Johanek, Vescovo, clero e laici in Germania prima della Riforma).

¹⁶ Gatz-Brodkorb, *Die Bischöfe*, str. 193–194; Eubel, *Hierarchia Catholica*, str. 255.

¹⁷ Original v BayHStA, HF Lit. No. 541, fol. 1–24. Urbar je del pergamentnega v usnje vezanega kodeksa višine 26 cm in širine 17 cm z napisom *Liber praedialis 1291 scriptus*. Celoten urbar, ki dokumentira 1.171 hub, je objavljen v Urbarji, str. 129–167.

MAJNHARDINCI

Predniki grofa Majnharda II. Tirolskega in IV. Goriškega (1238–1295) (vir: Štih, Srednjeveške goriške študije; Meyer in Dopsch, Von Bayern nach Friaul; Meyer in Karpf, Zur Herkunft der Grafen von Görz).

Po smrti očeta Majnharda sta sinova Majnhard in Albert najprej vladala skupaj. Potem pa sta si na gradu Tirol 4. marca 1271 med seboj razdelila goriško-tirolsko posest:¹⁸ kar je bilo zahodno od Mühlbaških klavž nad Briksnom, je kot grofija in gospostvo Tirolska pripadlo Majnhardu, preostala posest na Koroškem, ob Soči, na Krasu, Kranjskem, v Istri in Furlaniji pa Albertu. Majnhard se je od takrat dalje naslavljal kot grof Tirolske in Goriške, Albert pa kot grof Goriške in Tirolske.¹⁹ Majnhard II. Tirolsko-Goriški je bil v letih 1276–78 tudi začasni upravitelj Koroške, Kranjske in Slovenske marke, nato pa od 1279 zastavni imetnik Kranjske s Slovensko marko.²⁰ Z naslovom koroškega vojvode je 1. septembra 1286 postal tudi državni knez.²¹

Dne 6. oktobra 1259 se je Majnhard v Münchnu poročil z Elizabeto (*1227, † 1273), hčerjo bavarskega vojvode Otona Wittelsbachskega in vdovo nemškega kralja Konrada. Majnhard in Elizabeta sta imela štiri sinove: Otona († 1310), Alberta († 1292), Ludvika († 1305) in Henrika (* ok. 1265/73, † 1335) ter dve hčeri: Elizabeto (* 1262, † 1313) in Nežo († 1293).²² Majnhardovo potomstvo je po moški strani izumrlo že v drugi generaciji (1335). Majnhard sam je umrl 1. novembra 1295²³ v Greifenburgu na Koroškem in je pokopan, tako kot njegova žena, ki je umrla 9. oktobra 1273,²⁴ v cistercijskem samostanu Stams na Tirolskem.²⁵ Opatija Stams pri Innsbrucku je ustanova Majnhardove soproge Elizabete. Postojanko so okoli leta 1270 poselili cistercijani iz samostana Kaisheima na Württembergem.²⁶

Kot je razvidno iz rodbinskega drevesa, so med predniki Goriških²⁷ tudi grofje v Pustriški dolini, nikakor pa niso Goriški neposredni potomci bavarskih Ariboncev, ustanoviteljev benediktinskega samostana v Millstattu na Koroškem,²⁸ kakor se je sklepalo še do nedavno.

Kot rečeno, sta se oba gospoda, freisinski škof in tirolsko-goriški grof, v pozni pomladi leta 1283 mudila ob Savi pod Šmarno goro.²⁹ Škof Emiho je bil tiste dni prvič na svojem loškem gospostvu.³⁰ Ker se je med 13. in 21. junijem kar dvakrat nahajal na območju jugovzhodno od svojega loškega gospostva, morda lahko sklepamo, da je v tem času obiskal tudi svojo dolensko posest v dolini Radulje.³¹ Grof Majnhard, ki se je iz Vižmarij napotil na Lipniški grad (*Waldenberg*) pri Radovljici, kjer je 19. junija sopečatil potrditev zastavitve fevda Konrada s Hohenburga Frideriku Ortenburškemu,³² pa je bil nemara pred nadaljevanjem svoje poti proti Koroški³³ le na oddihu ob Savi.

Če za grofa Majnharda II. Tirolsko-Goriškega velja, da je ustanovitelj Tirolske,³⁴ ki se je pod

¹⁸ Regesten, šte. 1 in 1¹.

¹⁹ Tako je tudi v obravnavanih listinah, v vižmarski se Albert imenuje *grave Albrecht von Görz und von Tirol*, v tacenski pa Majnhard kot *graven von Tyrol unt von Görz*.

²⁰ Kralj Rudolf I. je Majnhardu zastavil Kranjsko za 20.000 mark srebra (Štih, *Srednjeveške goriške študije*, str. 115).

²¹ Regesten, šte. 505(s). Več o zgodbi Janeza Vetrinjskega z ustoličenja in o sporu med bratoma Majnhardom in Albertom v Štih, *Srednjeveške goriške študije*, str. 146.

²² Štih, *Srednjeveške goriške študije*, str. 64.

²³ Regesten, šte. 951(s), 952(necrol), 953(s).

²⁴ Prav tam, šte. 90.

²⁵ Wiesflecker, *Meinhard der Zweite*.

²⁶ Brunner, *Ein Cisterzienserbuch*, str. 421–422.

²⁷ Štih, *Srednjeveške goriške študije*; Meyer in Dopsch, *Von Bayern nach Friaul*; Meyer in Karpf, *Zur Herkunft der Grafen von Görz*. Za nasvete glede najnovejših ugotovitev o najzgodnejši zgodovini Goriških grofov in njihovi genealogiji se zahvaljujem prof. dr. Petru Štihu z Oddelka za zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani.

²⁸ Samostan benediktincev v Millstattu sta z obsežno posestjo ok. 1070 ustanovila Aribo (* pred 1027) in Boto (* ok. 1027), sinova bavarskega palatinskega grofa Hartvika.

²⁹ To pa ni bilo njuno prvo srečanje, saj sta bila oba, grof Majnhard in takratni freisinski stolni kanonik grof Emiho (*comes Emcho canonicus Frisingensis*), 10. oktobra 1280 na gradu Tirol med pričami listine, s katero je cistercijski samostan v Stamsu prepustil škofu Konradu iz Chura patronatne pravice nad kapelo sv. Martina v Malsu/Malles v Venosti, ki jih je že prej samostanu podaril grof Majnhard (Regesten, šte. 321).

³⁰ Do sedaj je veljalo, da se je v času svojega episkopata škof Emiho v enajstih od osemindvajsetih let verjetno osebno mudil v Škofji Loki: 1286 (Codex, šte. 395), 1291 (Codex, šte. 402), 1293 (Codex, šte. 403), 1295 (Codex, šte. 409–413), 1297 (Codex, šte. 419), 1301 (Codex, šte. 443–445), 1306 (Codex, šte. 457), 1307/8 (Codex, šte. 466–476) in 1309 (Codex, šte. 480 in 481) (Thoma, *Freisinski škofje in škofijska posest na Slovenskem okoli leta 1300*, str. 76). Vsekakor pa je bil v Škofji Loki tudi že leta 1283, ko sta nastali obravnavani listini, le da prof. Thoma Vižmarij in Tacna ni uspela povezati s Škofjo Loko.

³¹ Freisinska dolenska posest je prvič "oprijemljiva" v desetin-skem sporazumu med oglejskim patriarhom in freisinskim škofom iz 1074 (Codex, šte. 89), pozneje pa jo lahko sledimo šele od konca 12. stoletja naprej (Štih, *Izvor in začetki škofijske posesti na današnjem Slovenskem ozemlju*, str. 43).

³² Listina je pečatena s pečati Majnharda in Alberta ter Konrada s Hohenburga; med pričami so bili župnik Vitko iz Mošenj, vitez Ulrik z Lipniškega gradu, Konrad z Gschiefla pri Špitalu ob Dravi, Gotfrid iz Vipave, Jurij z Gutenberga pri Trziču, Vikard z Liebenberga pri Sentvidu ob Glini, Regenard, sin Konrada Ortenburškega, Bertold iz Begunj, Švarcman z Drnč pri Zgoši, Hartman iz Škofje Loke idr. (Monumenta, šte. 560; Regesten, šte. 390).

³³ Majnhard je še v mesecu juniju tega leta izdal na Koroškem dve listini, prvo v Velikovcu, ko je opatu Wernerju obljubil zaščito nad benediktinskim samostanom v Osojah (Regesten, šte. 392), in drugo, 28. junija v Celovcu, ko je posredoval v sporu med proštom Henrikom z Otoka ob Vrbskem jezeru in Konradom iz Čavja pri Ledincih zaradi 5 hub v Došenčah pri Porečah ob Vrbskem jezeru (Regesten, šte. 393).

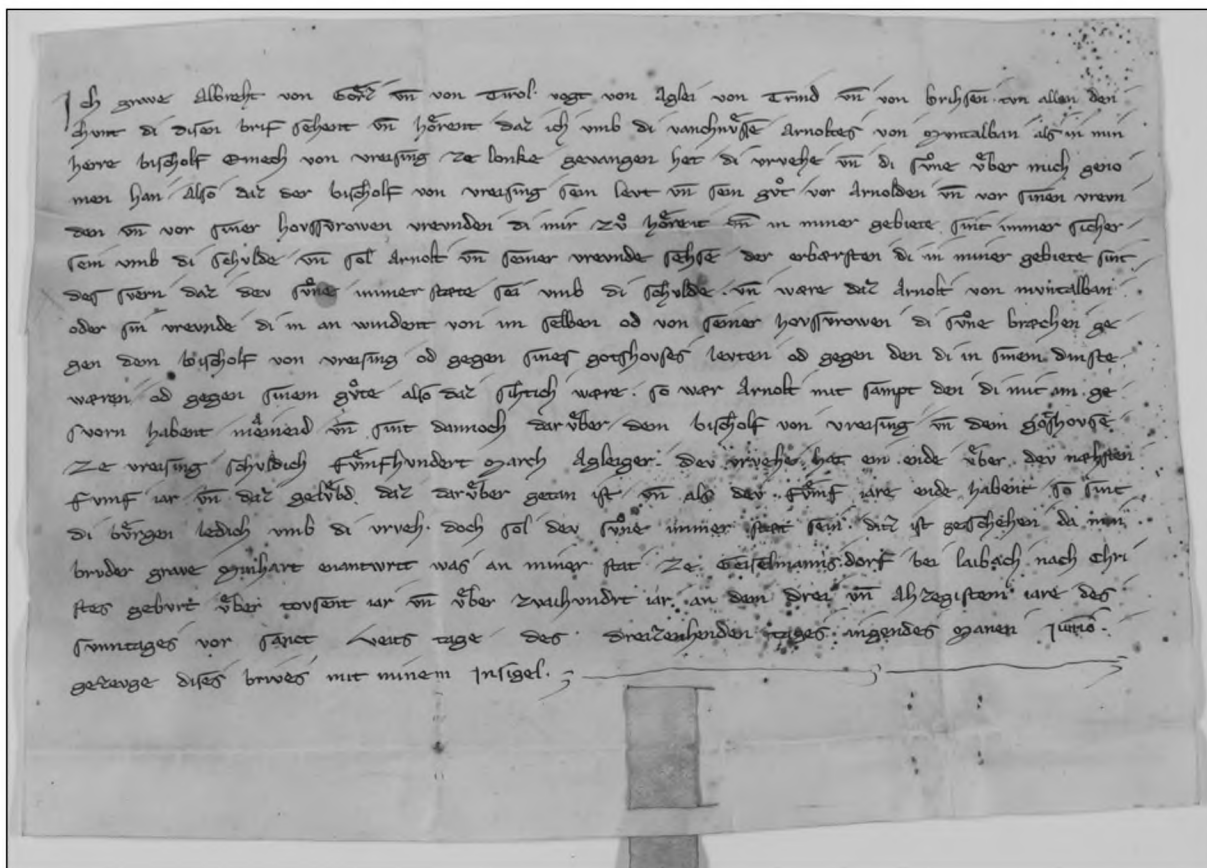
³⁴ Leta 1282 si je Majnhard prizadeval dokazati, da Tirolska ni sodila v okvir Bavarske oziroma Švabske, ter se pri tem obrnil na kralja Rudolfa I. Ta je odločil, naj grof skupaj s še dvema plemićema izpriča in dokaže, kateri deželi pravzaprav pripada oziroma pravo katere dežele uživa. Na kraljevo ravnanje je vplivala predhodna izjava škofa Konrada iz Chura, ki je povedal, da ni nikoli slišal, da bi grof Majnhard pripadal bodisi Bavarski ali pa Švabski ter dodal, da živi na Tirolskem in ima tam svoje pravo (Regesten, šte. 330). Tako je Tirolska s strani kralja pridobila priznanje kot samostojna dežela (Komac, *Od mejne grofije do dežele*, str. 29).

njegovo deželno knežjo oblastjo razvila v deželo, velja za škofa Emiha, da se je v njegovem času pojavil lik zamorca s krono kot razpoznavni znak freisinške škofije.³⁵ Ali je mogoče že v pečatu škofa Emiha na tacenski listini iz 1283 moč prepoznati lik osebe v profilu s krono na glavi oziroma freisinškega zamorca? Prepuščeni smo lastni presoji. Najstarejša ohranjena barvna upodobitev lika zamorca s krono je v inicialki urbarja freisinškega škofa Konrada Sendlingerja iz leta 1316.

Vižmarska listina

Ustavimo se najprej pri vižmarski listini in že uvodoma omenjeni poravnavi med tirolsko-goriškim grofom Majnhardom II. in freisinškim škofom Emihom. Listina se v originalu glasi:³⁶

Ich grave Albrecht von Görz und von Tirol, vogt von Aglei, von Trind und von Brihsen tun allen den chunt di disen brif sehent und hörent, daz ich umb di vanchnũsse Arnoltes von Muntalban als in min herre bischoff Emech von Vreising ze Lonke gevangen hat, di urvehe und di sũne über mich genomen han, also daz der bischoff von Vreising, sein leut und sein gũt vor Arnolden und vor sinen vreunden und vor siner houssvrowen vreunden di mir zũ hörent und in miner gebiete sint, immer sicher sein umb di schulde und sol Arnolt und seiner vrende sehse der erbærsten di in miner gebiete sint, des svern daz dev sũne immer state sei umb di schulde, und wære daz Arnolt von Muntalban oder sin vrende di in an windent von im selben oder von seiner houssvrowen, di sũne bræchen gegen dem bischoff von Vreising oder gegen sines gotshouses leuten oder gegen den di in sinem dinste wæren oder

Tirolsko-goriški grof Majnhard zastopa brata Alberta Goriško-Tirolskega, ki freisinškemu škofu Emihu obljubi namesto svojega ministeriala Arnolda iz Schnalsa/Senalesa (imenovanega tudi Montalbanski) odpoved maščevanju (Vižmarje, 13. junij 1283). (BayHStA, HF Urk. 135)

³⁵ Zamorca s krono imajo v svojem grbu številni kraji, kje je bila nekoč freisinška posest: Eching, Fahrenzhausen, okrožje Freising, Garmisch-Partenkirchen, Huisheim, Ismaning, Mittenwald, Pastetten, Unterföhring, Wörth in Zolling v Nemčiji, Groß Enzerdorf, Hollenburg na Spodnjeavstrijskem, Neuhausen, Oberwölz, St. Peter/Kammersberg, Ulmerfeld in Waidhofen v Avstriji, Innichen/San Candido na

Južnem Tirolskem v Italiji ter Dovje, Klevevž in Škofja Loka v Sloveniji.

³⁶ Listino so z nekaterimi napakami že večkrat v celoti objavili, in sicer: C. Meichelbeck leta 1729 (Historia, števil. 178), J. Zahn leta 1870 (Codex, števil. 374) ter F. Wilhelm in R. Newald leta 1943 (Corpus, števil. 593); kot regest tudi H. Wiesflecker in J. Rainer leta 1952 (Regesten, števil. 388).

gegen sinem gûte also daz sihtich waere, so wær Arnolt mit sampt den di mit im gesvorn habent m̃ineid und sint dannoch dar ûber dem bischof von Vreising und dem gotshouse ze Vreising schuldich fûnfhundert march Agleiger. Dev urvehe hat ein ende ûber dev næhsten fûmf iar und daz gelûbd daz darûber getan ist, und als dev fûmf iare ende habent so sint di bûrgen ledich umb di urveh, doch sol dev sūne immer stæt sein. Ditz ist geschehen da min bruder grave Minhart enantwrît was an miner stat, ze Geiselmansdorf³⁷ bei Laibach, nach Christes geburt ûber tousand iar und ûber zvaihundrt iar an dem drei und abzegistem iare, des Sunntages vor sanct Veits tage, des dreizehenden tages ingendes manen Junio. Gezeuge dises brives mit minem insigel.

"Jaz, grof Albert Goriški in Tirolski, odvetnik Ogleja, Tridenta in Briksna, naznanjam vsem, ki bodo to pismo videli ali ga poslušali, da sem se v zvezi z ujetništvom Arnolda iz Montalbana, ki ga je dal moj gospod, freisinški škof Emiho zapreti v Škofjo Loko, zavezal k prisegi k nemaščevanju in k spravi, tako da je lahko freisinški škof skupaj s svojimi ljudmi in svojo imovino na varnem pred Ar-

Pečat goriškega grofa Alberta na vižmarski listini z dne 13. junija 1283. (BayHStA, HF Urk. 135)

noldom ter njegovimi sorodniki in sorodniki njegove soproge. Zato mora Arnold skupaj s svojimi sorodniki, ki so pod mojim vplivom, priseči, da je s spravo za zmeraj poravnana tudi krivda. Če bi Arnold Montalbanski sam ali pa njegovi sorodniki ali sorodniki njegove žene spravo prelomili – prelomili zoper freisinškega škofa ali zoper podložnike njegove škofije in zoper tiste, ki so v njegovi službi ali zoper njegovo posest – bi moral Arnold skupaj s tistimi, ki so z njim krivo prisegli, freisinškemu škofu in freisinški škofiji plačati 500 mark oglejcev. Prisega k nemaščevanju se izteče po petih letih in poroki so prisega tedaj osvobojeni, vendar pa sprava ostaja trajno v veljavi. To pisanje je v mojem imenu sestavil moj brat grof Majnhard v Vižmarjah pri Ljubljani tisoč in dvesto let in še triinosemdeset let po Kristusovem rojstvu, na nedeljo pred sv. Vidom, trinajsti dan po začetku meseca junija. Listina je potrjena z mojim pečatom."³⁸

Grof Majnhard je dva dni kasneje, na dan sv. Vida, 15. junija 1283, dal spisati še eno listino, s katero je potrdil freisinškemu škofu Emihu, da se bo na vseh svojih ozemljih odrekel maščevanju zaradi zajetja svojega ministeriala Arnolda iz Schnalsa/Senalesa,³⁹ ki se mora skupaj s prijatelji grofa Alberta Goriško-Tirolskega tudi sam odreči temu maščevanju. Če bodo prisego prelomili, dolgujejo freisinškemu škofu 500 mark v srebru kot pokoro. Grof Majnhard je sprejel to prisego v imenu škofa in listino pečatil s svojim pečatom.⁴⁰ Čeprav kraj izstavitve ni naveden, lahko domnevamo, da je bila ta potrditvena listina spisana v Škofji Loki pri zaprtem Arnoldu, ko je bil grof Majnhard na poti iz Vižmarij proti Lipniškemu gradu pri Radovljici.

Že ob nastopu novega škofa Emiha so tudi loški vitezi Werner, Konrad in Nikolaj obljubili, da so pripravljeni dati zadoščenje za škodo in krivice, ki so jih povzročili freisinški škofiji ter da se bodo pokorili pogojem, ki jim jih bo zastavil škof Emiho. To razberemo iz listine,⁴¹ izstavljene 12. maja 1283 v Škofji Loki, kjer sta škofa zastopala prošta Herman iz Ardaggerja in Henrik z Otoka ob Vrbskem jezeru ter freisinška ministeriala Henrik iz Wolfersdorfa in Bertold iz Göbelsbacha. Vse štiri srečamo, kot bomo videli, poldrugi mesec pozneje tudi pri tacenski listini. Pri škofjeloški listini je v vlogi priče med drugimi nastopal Gerloh Jeterbenški, sin Gerloha, ki se je leta 1252 že poravnaval s škofom Konradom Tölz-Hohenburškim.⁴²

³⁷ Izvor krajevnega imena za Vižmarje, v najstarejših zapisih kot *Geiselmansdorf* (1283), *Geyselmansdorf* (1331), *Geismansdorf* (1385), *Geysmansdorff* (1400), *Gaismantstorf* (1414), *Geysmerstorf* (1421), *Geysmansdorf* (1430) ipd., je iskati v povezavi s starovisoko nemškim osebnim imenom *Gis(al)man*, ki bi dalo krajevno ime *Jižmarje* oziroma *Vižmarje* (Kelemina, Kozarje in Vižmarje, str. 392; Rutar, *Krains mittelalterliche Handelsbeziehungen zu dem Städten an der adriatischen Küste*, str. 71).

³⁸ Za pomoč pri prevodu se zahvaljujem Liselotti Artel iz Neuhofta v Švici in prevajalcu mag. Štefanu Vevarju.

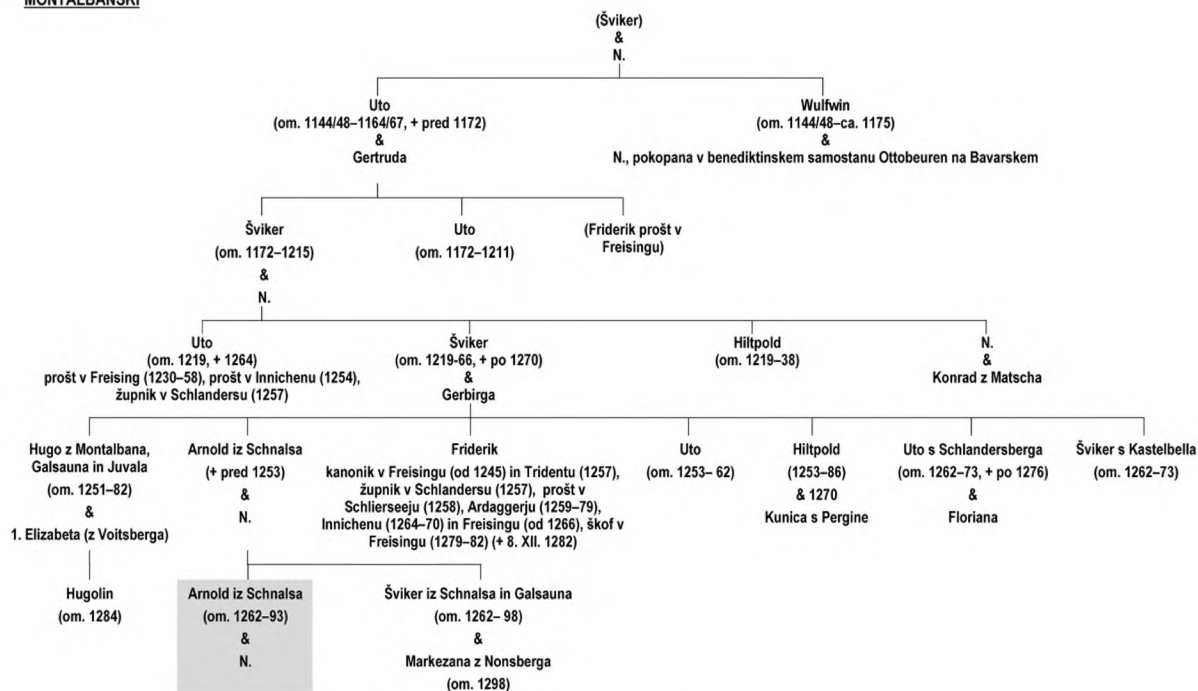
³⁹ Tu je Majnhardov ministerial Arnold Montalbanski imenovan kot Arnold iz Schnalsa (*Arnolt von Snalz*).

⁴⁰ *Historia*, števil. 179; *Codex*, števil. 375; *Corpus*, števil. 594; *Regesten*, števil. 389.

⁴¹ *Codex*, števil. 373.

⁴² Volčjak, *Ich N. von Hertenberch vergich ...*, str. 51.

MONTALBANSKI

*Predniki Majnhardovega ministeriala Arnolda iz Schnalsa/Senalesa
(vir: Huter, Die Herren von Montalban, str. 361).*

Pomudimo se še pri zaprtem vitezu Arnoldu iz Schnalsa, ki je izhajal iz rodbine Montalbanskih (*Monte Albano*) in je bil nečak Emihovega predhodnika škofa Friderika. Montalbanski so bili v 12. stoletju tako ministeriali benediktinskega samostana Marienberg v zgornji dolini Vinschgau, ki je bil ustanova gospodov iz Taraspa, kakor tudi ministeriali švabske veje Welfških (toskanskega mejnega grofa Welfa VI.) in pozneje grofov Tirolskih.⁴³ Arnoldov oče (glej rodbinsko drevo Montalbanskih), prav tako z imenom Arnold, ki je umrl zelo mlad, je zgradil utrdbo v dolini Schnals/Val Senales, na skalni vzpetini, kjer stoji danes župnijska cerkev Katharinaberg/Monte Santa Caterina. Tu je bilo tudi domovanje sina Arnolda; njegov brat Šviker pa je po stricu Hugu Montalbanskem podedoval grad Galsaun/Colsano. Šviker je imel dve hčeri, Nežo in Suzano, Arnold pa tri sinove, Volkerja, Arnolda in Švikerja, ter hčer Gerbirgo. Edini, ki je imel potomce, je bil Arnoldov sin Šviker. Ta je tako nadaljeval montalbanski rod, ki ga je mogoče slediti do okoli 1400.⁴⁴

Dodati je, da zasledimo Majnhardovega ministeriala Arnolda v listinah le še leto dni po škof-jeloškem ujetništvu, 2. junija 1284, ko sta skupaj z bratom Švikerjem na gradu Salurn/Salorno med pričami listine, s katero je Graland Salurnški za-

stavil svoj grad z vsemi pritliklinami, izvzemši dvor Potzmaur v Salurnu, grofu Majnhardu za 556 mark veronskih denaričev.⁴⁵

Tacenska listina

Škof Emiho, ki se je kot rečeno zelo zavzemal za ureditev svoje posesti na Kranjskem, je moral biti z vižmarskim dogovorom kar zadovoljen, saj se je s svojim "ljubim sorodnikom,"⁴⁶ gospodom Majnhardom, plemenitim grofom na Tirolskem in Goriškem "že čez dober teden sestal skoraj na istem kraju ob Savi pod Šmarno goro. Svoje zadovoljstvo je podkrepil oziroma ga je moral podkrepiti s tako imenovano tacensko listino, ki se v originalu glasi:⁴⁷

*Wir Emch von gots genaden bischof ze Freisingen
tun chunt allen den, di disen brief sehent unt horent,
daz uns gewizzen ist mit der warhait unt daz uns
gesagt habent erbaer leut, di da bi gewesen sint, unt iz*

⁴⁵ Med ostalimi pričami te listine so bili poleg bratov iz Schnalsa še tridentinski kanonik Jakob, Bertung iz Maisa, Fuchsel, Ulrik z Vellenberga, župan Gebhard, Oton s Himmelberga, Jäklin z Rottenburga, Majnhard iz Vogrskega, Otolin s Schlandersberga, Konrad s Schenna, Rudolf, Völklin in drugi (Regesten, šte. 421).

⁴⁶ Škof Emiho in Majnhardova žena Elizabeta izvirata iz dinastije Wittelsbach (glej rodbinsko drevo Wittelsbachov).

⁴⁷ Listino so z manjšimi napakami v celoti objavili J. Chmel leta 1848 (Urkunden, šte. 43), J. Zahn leta 1870 (Codex, šte. 376) ter F. Wilhelm in R. Newald leta 1943 (Corpus, šte. 596); regest pa je objavljen tudi v Regesten, šte. 391.

⁴³ Huter, Die Herren von Montalban, str. 341–342.

⁴⁴ Prav tam, str. 353.

horten unt sahen, daz unser vorvar bischof Fridereich von Freisingen mit sæzzen unt mit ouz genomener rede als noch sein brief veriehent unserem lieben vreunt heren Meynhart dem edelen graven von Tyrol unt von Gôrz, der vogt ist ze Agelay, ze Trient unt ze Brixen, daz halbe tayl an der burch Eyrs in Vinschev unt an dem urbor daz zû der selben burch horet, auch halben tayl verlihen hat ze rethem leben im unt seinen erben, als iz di graven von Mosburch in rether lehens gewer brahten unz an ir tût von dem gotshous von Freisingen. Nu veriehen ouch wir bischof Emch, daz wir von sunderen genaden im graven Meynhart unserm lieben mage unt seinn erben den andern tayl an der selben burch Eyrs unt an dem selben urbor daz zû der selben burch gehoret, daz dem gotshous von Freisingen was ledich worden, verlihen haben ze rethem leben, gesûchet unt ungesûchet, als iz di vorgeanten graven von Mosburch ze rethem leben von dem gotshous von Freising heten gehabt. So hat auch unser lieber vreunt grave Meynhart von Tyrol uns gelobt in unser hant mit seinen trêwen unt hat sich uns des gebunden, daz er uns unt unserm gotshous von Frising trêwe unt warhait immer mere læisten sol unsern vrum ze wîrderen unt unsern schaden ze wenden als verre in seine sinne leiten unt sin maht. Unt hat uns auch sunderlich gelobt, daz er unser leut unt unser gut unt swaz unser gotshous an horet, swa ez in seiner herschaft ist, sunderlich vor allem gewalte unt vor allem unrechte schermen sol mit gûten trêwen, des ouch wir im wol getrôwen. Und daz diseu lehenschaft als vor bescheiden ist immer mere stete beleibe, so geben wir im unt seinen erben disen brief ze æinem rehtten urhûnde mit unserm hangenden insigel, unt sint diser lehenschaft gezeuge: maister Heynrich der probst von Wertse, maister Herman der probst von Ardacher, di chorherren sint zem tûme ze Frising, her Heynrich von Woluoltstorf, her Pertholt der Gebelspech unsers gotshous dienstman, her Heynrich von Owenstain grave Meynhartes dienstman von Tyrol unt Wilhalm des selben graven Meynhartes schreiber. Unt dizze ist geschehen an dem urvar⁴⁸ ze Tæzzzen⁴⁹ an der

Sawe, nach Christes geburt ûber tousent unt zwayhundert iar an dem drei unt abtzigstem iar, des nahsten mantages vor sunewenden Johannis Baptiste.

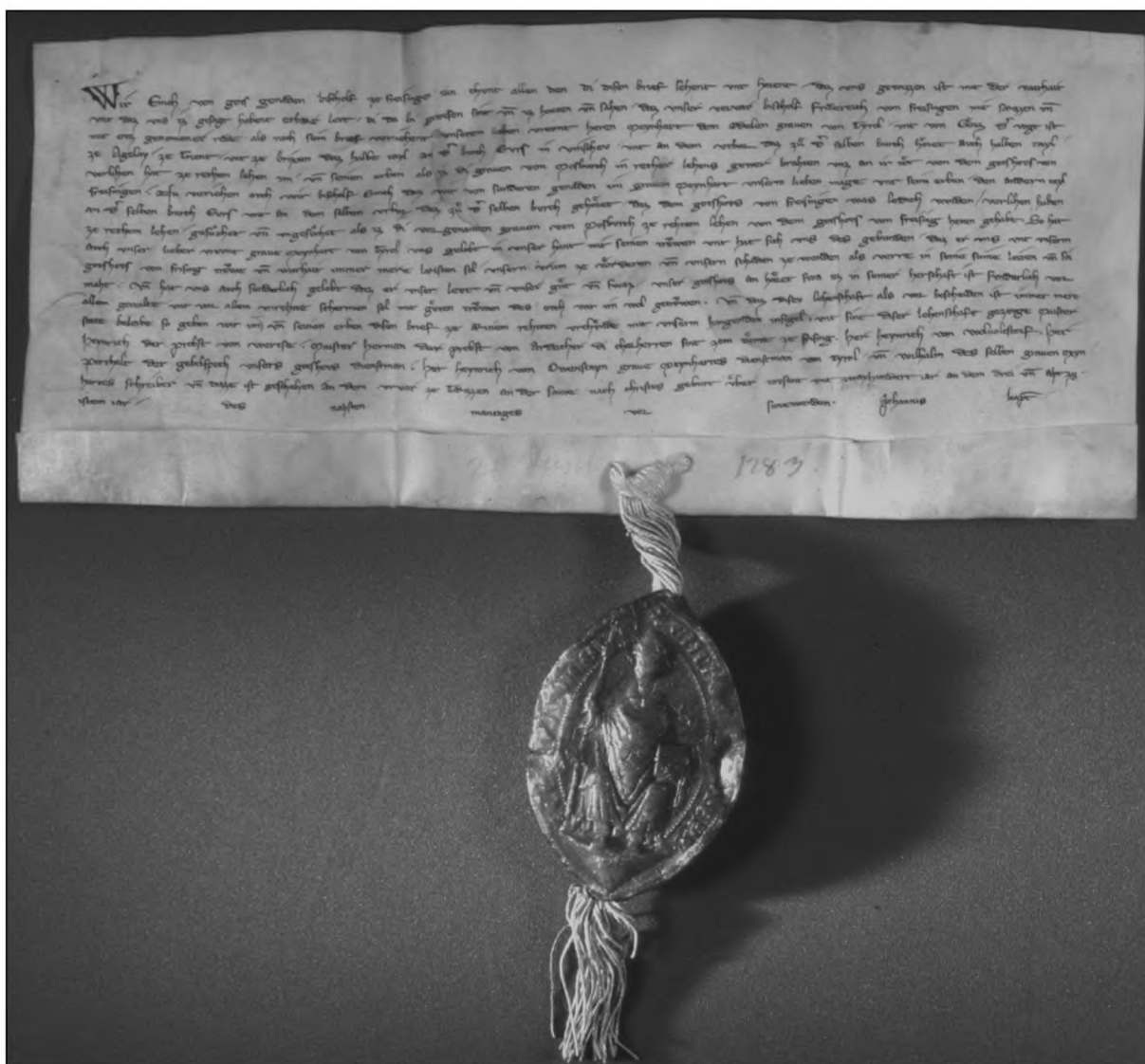
"Mi, Emiho, po milosti božji freisinški škof, nanznamo vsem, ki to pismo vidijo in poslušajo, da vemo po resnici, ki so jo izpričali tu prisotni pošteni ljudje, ki so to slišali in videli, da je naš predhodnik freisinški škof Friderik z izjavo in s posebnim nagovorom, kakor tudi s pismom, podelil v pravi fevd našemu ljubemu sorodniku gospodu Majnhardu, plemenitemu grofu Tirolskemu in Goriškemu, ki je odvetnik Ogleja, Tridenta in Briksna, polovico gradu Eyrs v Vinschgauu z urbarjem, ki pripada temu gradu. Njemu in dedičem grofom iz Moosburga pa je v dosmrtni fevd podelil drugo polovico gradu. Sedaj potrjujemo tudi mi, škof Emiho, da smo iz posebne milosti grofu Majnhardu, našemu ljubemu sorodniku in njegovim dedičem podelili v pravi fevd tudi to drugo polovico gradu Eyrs, ki je spet postala prosta, skupaj z urbarjem, s poseljenim in neposeljenim, ki sodi k temu gradu, tako kot so to imeli v pravem fevdu omenjeni grofje iz Moosburga. Tako nam je tudi naš ljubi sorodnik grof Majnhard Tirolski s svojimi zvestimi obljubil in se zavezal, da bo nam in naši škofiji vedno zvesto in resnično nudil zaščito, da bo podpiral našo pobožnost in od nas odvrčal vsako škodo ter vse to upravljal v tem smislu. Prav tako je še posebej obljubil, da bo naše ljudi in naše premoženje, ki pripada naši cerkvi in z njim gospodari on, branil in ščitil pred vsakim nasiljem in krivicami z dobro vero, kar mu tudi zaupamo. In da bo ta podelitev ostala za vedno trdna kot je bila opisana, dajemo njemu in njegovim dedičem to pismo zapisati v listini z našim visečim pečatom, in priče tej fevdni pogodbi so: magister Henrik, prošt z Otoka ob Vrbskem jezeru, magister Herman, prošt v Ardaggerju, oba člana kornega kapitlja pri stolnici v Freisingu, gospod Henrik iz Wolfersdorfa, gospod Bertold iz Göbelsbacha, služabnika naše škofije, gospod Henrik z Aufensteina, služabnik grofa Majnharda na Tirolskem, ter Viljem, pisar grofa Majnharda. In to se je zgodilo na brodu pri Tacnu na Savi, tisoč in dvesto let in še triinosemdeset let po Kristusovem rojstvu, na ponedeljek pred sončnim obratom ob Janezu Krstniku."⁵⁰

⁴⁸ Brod, ki so ga na tem mestu že ob koncu 12. stoletja zgradili oziroma imeli v lasti gospodje s Planine pri Sevnici, se prvič pisno omenja v tej listini. Leta 1299, 25. julija, ga je njegov takratni lastnik Oto Planinski prodal ljubljanski meščanki Marsi Porger (Šilc, Rečni prehod, str. 274–277).

⁴⁹ Izvor krajevnega imena za Tacen je po najnovejših ugotovitvah moč iskati v pridevniku *tesen* oziroma *tesno*. O pridevniški naravi imena niti ne pričajo neposredno srednjeveški zapisi za Tacen, pač pa zapisi za nekdanje Tesno v Poljanski dolini (*Tezzzen*, 1291 in 1318; *Natessnem*, 1493 in 1495; *Tessnem*, 1501; *Tessnim*, 1584) in pa dva zapisa za Tacen iz 17. stoletja (*im Dorff Tæznim*, 1642 in *Tæzne*, 1665). Srednjeveški zapisi (*Tæzzzen*, 1283; *Tæzen*, 1299; *Taczen*, 1368 in 1448; *Tæczen*, 1370 in 1383; *Teczen*, 1450 ipd.) jasno kažejo, kako je nemška glasovna substitucija pripomogla k zastrtju slovenskega imena *Tesno* in posledičnemu sprejemu nemške oblike krajevnega imena. Poleg dokazljive glasoslovne substitucije govori v prid tej razlagi imena tudi dejstvo, da se je Sava pri Tacnu pred izgradnjo mlinskih jezov dejansko prebijala skozi tesen čez brzice in si je zato ta predel tudi prislužil ime *Tesno* (Torkar, O dom-

nevnem in dejanskem vplivu nemščine na podobo slovenskih zemljepisnih imen: Landol, Runtale, Tacen, Gameljne, str. 173–175).

⁵⁰ Za pomoč pri prevodu se zahvaljujem prof. dr. Dušanu Kosu z Zgodovinskega inštituta Milka Kosa ZRC SAZU v Ljubljani.

Freisingški škof Emiho izroča grofu Majnhardu Tirolsko-Goriškemu v fevd drugo polovico gradu Eyrs v Vinschgau/Oris v Val Venosti na južnem Tirolskem, potem ko mu je prvo polovico izročil že njegov predhodnik, škof Friderik Montalbanski (Tacén, 21. junij 1283). (HHStA, AUR 1283 VI 21; foto: Fotostudio Otto)

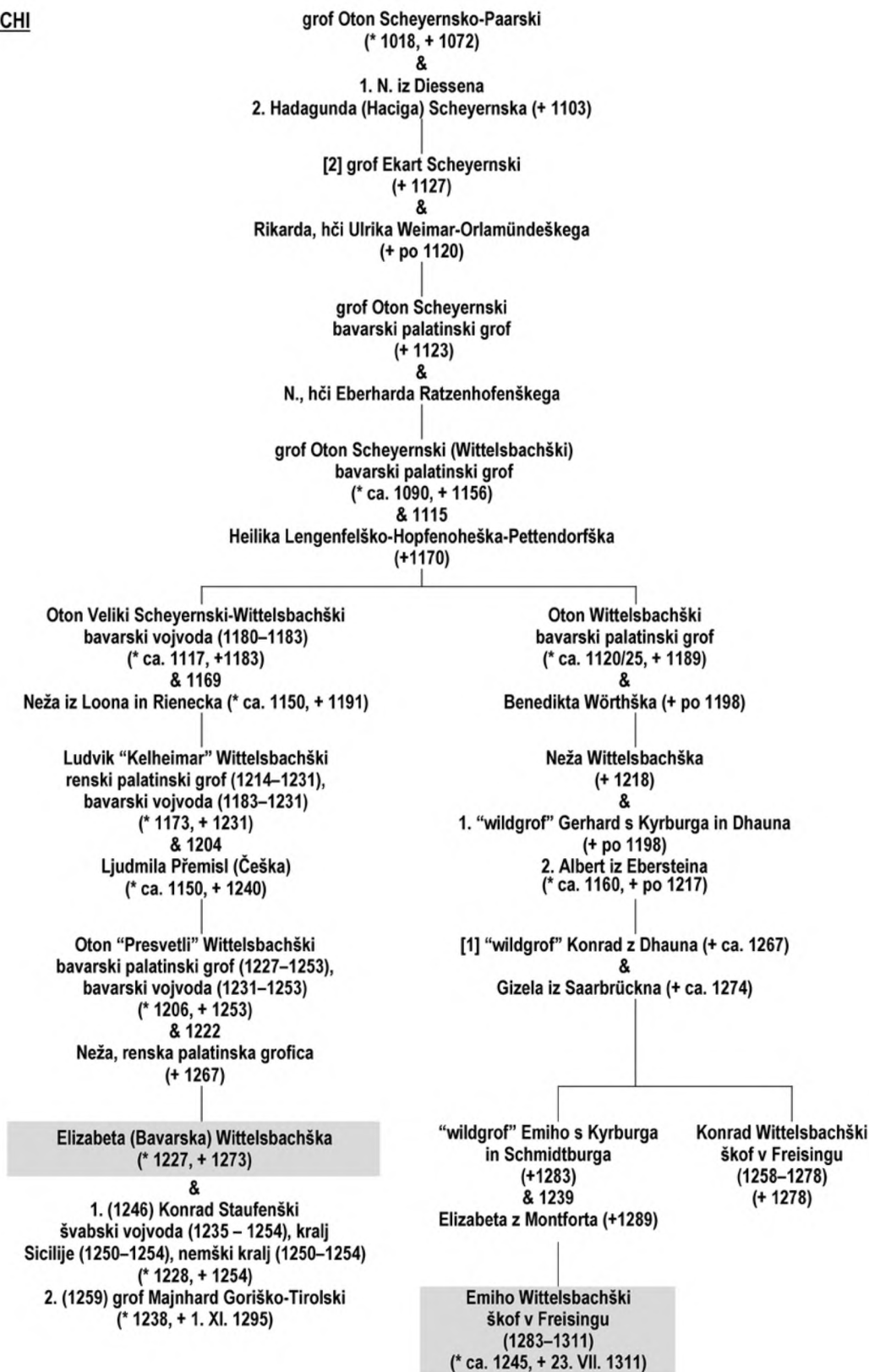
V škofovem spremstvu sta bila dva člana freisingškega kornega kapitlja (tj. kanonika), magistra Herman in Henrik. Herman je bil tisti čas (1280–1296) prošt v Ardaggerju na Spodnjeavstrijskem, Henrik pa prošt pri Mariji na Otoku ob Vrbskem jezeru.⁵¹ Magister Henrik Loški je izviral iz rodbine

Gallenbergov in je dosegel visoka mesta, bil je kaplan kralja Otokarja, freisingški kanonik in notar freisingške kurije.⁵² Kot je bila tisti čas navada, so imeli duhovniki istočasno več nadarbin; tako naj bi prošt Henrik dobil še župnijo Probstdorf v pasauski škofiji, ki pa mu jo je oporekal neki kaplan

⁵¹ Freisingški škof je tisti čas razpolagal s proštijami kolegiatnih cerkva v Innichenu, Otoku ob Vrbskem jezeru in Ardaggerju in številnimi župnijami v škofijah Salzburg, Passau in Trident ter v oglejskem patriarhatu (Stara Loka in Šmartin pri Kranju). Prim. Thoma, Freisingški škofje in škofijska posest na Slovenskem okoli leta 1300, str. 78. Po odločbi papeža Inocenca II. iz leta 1141 je freisingški škof dobil nad starološko župnijo patronat s prezentacijsko pravico, konfirmacijska pa je ostala v patriarhovih rokah. Druga pomembna župnija, ki je oskrbovala freisingške podložnike, je bila šmartinska, nad katero so verjetno imeli najprej pa-

tronat Ortenburžani, v 13. in začetku 14. stoletja pa so župnika prezentirali freisingški škofje (Ambrožič, Materialni dokazi navzočnosti freisingških škofov na Slovenskem, str. 210–211; Höfler, Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Prazupnji Radovljica in Kranj, str. 234; Höfler, Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Prazupnji Stara Loka in Šentpeter pri Ljubljani, str. 314).

⁵² Blaznik, *Škofja Loka in loško gospostvo*, str. 75.

WITTELSBACHI

*Kognatska povezava med freisinskim škofom Emihom in Majnhardovo soprogo Elizabeto Bavarsko
(povzeto po <http://genealogy.euweb.cz/> avtorja Miroslava Mareka).*

Ostanki gradu Eyrs/Oris v istoimenski vasi v dolini Vinschgau/Val Venosta na Južnem Tirolskem: na stolpu z v obliki lastovičjega repa nazobčanim nadzidkom, ki je sedaj del svinjaka in hleva, je še dobro ohranjena freska cesarja Maksimilijana I. Habsburškega s cesarsko krono in zlatim runom ter grbi, med njimi koroškega vojvode in Burgundcev, ki nosi letnico 1497. (Foto: Jurij Šilc, 2007)

avstrijskega vojvode, toda freisinški škof je uspešno uveljavil svoje zahteve.⁵³ Dalje sta škofa spremljala tudi dva freisinška ministeriala, Henrik in Bertold. Oba prihajata z Bavarske, Henrik iz Wolfersdorfa (severovzhodno od Freisinga) in Bertold iz Göbelsbacha pri Pfaffenhofenu (severozahodno od Freisinga).⁵⁴ Iz obeh rodbin izhajajo freisinški ministeriali vsaj od 12. stoletja dalje.⁵⁵

Spremlstvo grofa Majnharda ni bilo tako številno kot škofovo; spremljala sta ga njegov ministerial Henrik z Aufensteina⁵⁶ pri Matreiju na Tirolskem

in pisar Viljem.⁵⁷

Za konec še nekaj o gradu Eyrs/Oris v istoimenski vasi na Južnem Tirolskem, ki se v narečju izgovarja kot "Airsch". Vas se prvič omenja že leta 931,⁵⁸ ko je bila kot del proštije Kortsch/Corces v lasti freisinškega škofa Wolframa in je bila takrat podeljena v fevd bavarskim grofom iz Moosburga. Ti so imeli do osemdesetih let 13. stoletja tu tudi svojo utrdbo oziroma grad. Za časa freisinškega škofa Friderika Montalbanskega, ki je bil na tem mestu od 13. januarja 1280 do smrti, 8. decembra 1282,⁵⁹ je bila polovica gradu in ustrezen del posesti predan v fevd grofu Majnhardu Tirolsko-Goriškemu. Kmalu po smrti grofa Konrada iz Moos-

⁵³ Codex, števil. 379–384; Thoma, Freisinški škofje in škofijska posest na Slovenskem okoli leta 1300, str. 78.

⁵⁴ Za lokalizacijo obeh krajev se zahvaljujem prof. dr. Gertrudi Thoma z univerze Ludwig-Maximilian v Münchnu.

⁵⁵ Flohrschütz, *Die Freisinger Dienstmannen*.

⁵⁶ Henrik z Aufensteina (*Auuenstein, A/uenstain, Owenstain, Ovuenstain, Olufenstain, Ōuenstain* ipd.) je bil med letoma 1271 in 1295 pogosto med pričami grofa Majnharda (Regesten, števil. 4, 8, 19, 22, 61, 103, 127, 160, 226, 251, 254, 255, 280, 312, 342, 373, 457, 482, 563, 656, 676, 681, 682, 774, 784, 833, 898 in 948). Med pričami ga zasledimo tudi po Majnhardovi smrti; 24. oktobra 1298 je Henrik (*Henrico de Uwfenstein*) pričal v Št. Vidu ob Glini, ko je Majnhardov sin Oton, grof Tirolsko-Goriški in koroški vojvoda, podelil Henriku Lavantu (*Heinrico Lauano*), svojemu kranjskemu notarju, to je deželnemu pisarju oziroma vicedomovemu po-

močniku, grad Kravjek (*castrun Wienek*) nad zaselkom Roje pri Muljavi (GZL IX, števil. 9). Nekdanji grad Aufenstein je stal pri kraju Matrei ob vstopu v dolino Navis na današnjem avstrijskem Tirolskem. Aufensteinini so imeli v grbu sovo uharico (nem. *der Auf* = sova uharica).

⁵⁷ Majnhardovega pisarja Viljema zasledimo še 1290 (Regesten, števil. 685) in 1292 kot "*dominus Willalmus scriba illustris domini ducis Karintie*" (Regesten, števil. 750).

⁵⁸ Listina kralja Henrika I. (Ptičarja), izdana 14. aprila 931 v Quedlinburgu (Codex, števil. 29).

⁵⁹ Eubel, *Hierarchia Catholica*, str. 255.

burga, ta je umrl 19. avgusta 1281,⁶⁰ je moral preiti moosburški del gradu Eyrs v roke gospodov iz Matscha/Mazia. Potem je bila 10. februarja 1283 v kraju Laas/Lasa spisana listina, s katero sta se grof Rudolf Montfortski kot skrbnik svojih odsotnih nečakov iz Matscha in odvetnik Ulrik iz Matscha odpovedala vsem kakršnim koli že pravicam do gradu Eyrs kakor tudi do vseh ljudi in dobrin, ki so grofu Konradu Moosburškemu pripadali v gorah, in to v korist grofa Majnharda Tirolskega. Listina tudi govori, da mora grof Majnhard grad Eyrs uničiti in ga proti njegovi volji ne smejo ponovno sezidati.⁶¹ Le nekaj mesecev kasneje pa je z obravnavano tacesko listino tudi freisinški škof Emiho potrdil, da je grad Eyrs s svojo posestjo v celoti prešel v fevd grofa Majnharda.

Poznejše srednjeveške omembe Vižmarij in Tacna

Historični zapisi za Vižmarje in Tacen pred letom 1500 so razmeroma številni, a se ti dve vasi nikoli več ne pojavljata kot kraja izstavitve kakšne od listin.

Vižmarje se sicer omenjajo v naslednjih listinah:

1331: Henrik,⁶² kralj Češke in Poljske, koroški vojvoda in tirolsko-goriški grof (*Hainreich chūnig ze Pehaim und ze Polan, hertzog ze Cherdn, graf ze Tyrol und ze Görtz*), podeli Rajnerju Senku z Ostrovice (*Rainhern dem Schenchen von Osterwitz*) 12 hub, kupljenih od Bertolda z Gradnika pri Šentvidu ob Glini (*Perchtold von Graednek*), med njimi tudi dve v Vižmarjah (**ze Geyselmansdorf**). Pečatil je izdajatelj. Izdano v gradu Tirol (*Tyrol*) v nedeljo, štirinajst dni po veliki noči, 14. aprila 1331.⁶³

1385: Ludvik z Iga (*Lüdl von Ig*) in soproga Neža (*Nesl*) zastavita dve hubi v Vižmarjah (**zu Geismanstorf**), na katerih sedita Peter (*Petter*) in Tomaž (*Tomecz*), duhovniku Klemenu, sinu pokojnega Jurija Frankuta (*Clemen Görden des Frankuten sāligen sun*), za posojenih 32 mark beneških dena-

ričev. Pečatili so izdajatelj in Eberhart Podlogar (*Eberhart des Püedlanger*) ter ljubljanski sodnik Peter Schreiber (*Petter des schreiber die zeit statrichter zu Laibach*). Izdano na dan sv. Matije, 24. februarja 1385.⁶⁴

1400: Nikolaj Sommerecker (*Nikel der Summerkker*) potrjuje, da je Herman Schaffer (*Herman der Schaffer*) z njegovo vednostjo zastavil za 91 goldinarjev Juriju, kaplanu pri sv. Jakobu na Starem trgu v Ljubljani (*Jörgen chapplan zu sand Jacob in dem Alten marcht ze Laybach*), desetine od njegovih in njegove žene Doroteje (*Dorothea*) fevdov v vaseh Vižmarje (**Geysmansdorf**), Dvor (*Hoff*) in Medno (*Medarūn*). Izdano v sredo po sv. Juriju, 28. aprila 1400.⁶⁵

1414: Ljubljanski meščan Eberhard pl. Landtropp (*Eberhart von Lannndropp*) in njegova žena Neža (*Angnes*) podarita šentpeterskemu župniku Juriju Heugenreiterju (*Jorgen Hagenreiter*) in njegovi župniji hubo v Vižmarjah (**Gaismantstorf**) na kateri sedi Križe (*Grisse*), ker je potrdil ustanovo za zgodnjo mašo pri sv. Nikolaju. Pečatili so Jurij Guttensteiner (*Jorgen Guettenstainer*), namestnik deželnega glavarja na Kranjskem, ljubljanski sodnik Pankracij Messerer (*Pangrazen Mesrer*) in ljubljanski meščan Tomaž Werder (*Thoman Werder*). Izdano v Ljubljani (*zu Laibach*), v četrtek pred praznikom sv. Martina, 8. novembra 1414.⁶⁶

1421: Neža, vdova ljubljanskega meščana Eberharda pl. Landtroppa (*Agnes Eberharts von Lantrapp purger zu Laybach seligen wittib*) zapusti Nemškemu viteškemu redu v Ljubljani hubo v Mengšu (*zu Mangelspur*) in travnik v Vižmarjah pri Šentvidu (**zu Geysmerstorf bey sand Veyt**) za aniverzarij, ki naj se opravi v dveh zaporednih dneh po 1. maju. Pečatili so Leutel Julbeckh (*Lewtel des Julbeckchen*) namestnik deželnega glavarja na Kranjskem, Pavel Blagoviški (*Pauls den Glogowitzzer*) in ljubljanski župan Pavel Ločan (*Pauls von Lakch*). Izdano na praznik sv. Urha, 4. julija 1421.⁶⁷

1430: Neža, vdova Eberharda pl. Landtroppa (*Agnes des Eberharts von Lannndropp*) vrača vojvodi Frideriku IV. Avstrijskemu (*Fridreychen herczogen ze Osterreich*) polovični delež desetine v vaseh Vižmarje (**Geysmansdorf**), Dvor (*Höfflein*), Guncle (*Güntzleinsdorf*), Stanežice (*Stanesdorf*) in Medno (*Medarwen*), ki ga je prodala Frideriku Gannsu (*Frid-*

⁶⁰ Konrad je bil zadnji moosburgski grof (*Chunradus comes Mospurgensis iunior et ultimus*) (Flohrschütz, Wie kam Sankt Castulus auf den Kastelberg?, str. 670).

⁶¹ Regesten, števil. 372. Listino so pečatili Friderik, ki je bil škofovski elekt v Churu, Rudolf Montfortski, Valter iz Vaza in odvetnik Ulrik z Matscha. Seznam prič je zelo obsežen: oskrbnik Albert, Henrik iz Matzingena in Nannes iz Marmelsa, ki sta bila kanonika v Churu, Eberhard iz Aspermonta, Ulrik iz Flumsa, Andrej iz Marmelsa, Henrik iz Wagenberga, Ulrik iz Wohmbrechtsa, Rudolf iz Schauensteina, Konrad iz Juvala, Šviker iz Reichenberga, Henrik iz Rottenburga, Henrik iz Marlinga, Jakob iz Trautsona, Bertold iz Taranta, Nannes iz Remüsa, Ulrik iz Tablanda, Henrik iz Partschinsa in Eberlin iz Maisa.

⁶² Henrik (* ok. 1265/73, + 2. april 1335) je bil sin Majnharda II. Tirolsko-Goriškega.

⁶³ HHStA, AUR 1331 IV 14; GZL II, števil. 13.

⁶⁴ ARS, AS 1063, števil. 6521 (1385 II. 24., s. 1.); GZL I, števil. 92.

⁶⁵ ARS, AS 1063, števil. 5743 (1400 IV. 28., s. 1.); GZL II, števil. 41.

⁶⁶ ZAL, LJU 333 (Prepis notarskega transsumpta notarja Johannesa Cobentiusa iz 16.–17. stol.); GZL III, števil. 28.

⁶⁷ DOZA; GZL VII, števil. 66.

reychen Gannsen), vojvodovemu protopisarju v Ljubljani. Pečatil je Jurij Gutteneister (*Jorgen Güttenstainer*), namestnik kranjskega deželnega glavarja. Izdano v Ljubljani (ze Laybach), v ponedeljek pred vsemi svetimi, 30. oktobra 1430.⁶⁸

1431: V izpiskih iz fevdne knjige vojvode Friderika IV. Avstrijskega o podelitvah fevdov v Ljubljani in okolici je zapisano, da je dal že omenjeni Friderik Ganns (*Fridreichen Ganns*) iz Bozna/Bolzana (ze *Boczen*) na petek pred četrto postno nedeljo, 9. marca leta 1431, Neži, svoji zakonski ženi, za njeno doto in jutro posesti v vrednosti 100 funtov denaričev, in sicer posest v vaseh Vižmarje (*Geissmanstorf*), Dvor (*Hof*), Stanežiče (*Stanestorff*) in Medno (*Medawn*); povsod pol snopa žitne desetine skupaj s pripadajočimi desetinskimi pravicami.⁶⁹

1444–1469: Iz izpiska ljubljanskih meščanov in njihovih fevdov, ki so jih dobili po fevdni knjigi cesarja Friderika III. v letih 1444–1469, beremo, da sta sestri Neža, žena Henrika Hevne iz Ljubljane (*Agnes Heinreichs des Hewne zu Laybach hausfraw*), in Uršula, vdova Janeza Freya (*Vrsula weilmt Hannsen des Freien wittib*), dobili od mesta Ljubljane (*stat Laybach*) vsaka polovični del desetine od hub v vaseh Vižmarje (*Geymanstorf*), Dvor (*Höflein*), Guncle (*Gunzleinstorff*), Stanežiče (*Stainestorff*) in Medno (*Medawn*), ki ležijo v župniji Šentvid (*in sant Veits pharr*).⁷⁰

1453–1480: V fevdni knjigi Jamskih (1453–1480) za posest v Ljubljani in okolici zasledimo, da imajo Jurij Ganns (*Jorg Ganns*) iz Ljubljane in njegovi sorojenci polovični del žitne desetine z vsemi pripadajočimi pravicami na hubah v vaseh Vižmarje (*Geissmanssdorff*), Dvor (*Hofflein*), Guncle (*Guntzleinstorff*), Stanežiče (*Stanessdorff*) in Medno (*Medaw*) v župniji Šentvid nad Ljubljano (*Sannd Veytter pharr ob Laybach*); dalje ima ljubljanski meščan Lenart Meminger (*Liennahart Memminger*) desetino z vsem pripadajočim od jagenjčkov, prašičkov in čebeljih panjev v vaseh Vižmarje (*Geissmanstorf*), Stanežiče (*Stanessdorff*), Dvor (*Hoflein*) in Medno (*Medaw*); prav tako ima ljubljanski meščan Vid Špenglovec (*Veyt Splangabitz*) žitno desetino z vsemi pripadajočimi desetinskimi pravicami na hubah v Vižmarjah (*zu Geyssmanssdorff*) in v Mednu (*zu Medau*).⁷¹

15. stoletje: V misalu za cerkev oglejske škofije iz druge polovice 15. stoletja je na notranji strani zadnjih platnic prilepljen papirnat list s fragmentom

urbarja, kjer se omenjajo vasi: Brnik (*Fernik*), Voklo (*czw der Hulben*), Šenturška Gora (*an sand Vlrichsperg*), Lahovče (*Walchowicz*), Stob (*Stueb*), Studa (*Sauttach*), Soteska (*Sotteska*), Hudo (*Hudin*), Rova (*Raw*), Zagorica (*Sagorycz*), Homec (*Klain Kolenperg*), Šmartno v Tuhinjski dolini (*Sand Marczy*), Rakitovec (*Rakytawecz*), Šiška (*Sysska*) in Vižmarje (*Gayssmanstдорff*).⁷²

1490: V urbarju posesti Nemskega viteškega reda v Ljubljani iz 1490 sta navedeni v Vižmarjah (*Gaismanstorf*) dve celi hubi, na katerih sedita Lovro Kunaver (*Laure Künawer*) in Peter Kunaver (*Peter Kunawer*). Dajati na obeh hubah sta bili enaki: 45 soldov pravde, škafe pšenice, tri škafe ječmena, osem škafov ovsa, tri kokoši, pišče ob pustu in jagnje kot dajatev ob sv. Juriju. Tlake je bilo tri dni, dva dni vozne in en dan ročne.⁷³

Omembe Tacna:

1299: Oto Planinski (*Otte von Mvntparis*) proda Marsi iz Ljubljane, Porgerjevi vdovi (*Marssen von Laybach des Porgers witwen*) in njenim dedičem brod v Tacnu (*vrvar ze Tæzen*) skupno s pripadajočo hubo za 32 mark oglejskih denaričev. Pečatil je izdajatelj. Izdano v Ljubljani (ze Laybach), na dan sv. Jakoba, 25. julija 1299.⁷⁴

1368: Franc, Ostermanov sin iz Ljubljane (*Frenczel Ostermans sun von Layboch*), zamenja s samostanom v Mekinjah hubo v Tacnu (*cze Taczen*) za eno in pol hube v Glincah (*cze Gleynicz*). Pečatila sta Nikolaj Schik (*Nichlens dez Schieken*) in Nikolaj Kolovski (*Nichles von Gerlochstain*). Izdano v osmini praznika sv. Antona, 24. januarja 1368.⁷⁵

1370: Franc, sin pokojnega Ostermana (*Frēnczel sāligen des Osterman sun*), proda samostanu v Mekinjah hubo v Tacnu (*cze Tāczen*) za trinajst mark beneških denaričev. Pečatila sta Nikolaj Kolovski (*Nikleins des Gerlochstainer*) in kamniški sodnik Erharc (*Erharcz von Stain cze den czeiten richter daselb*). Izdano v ponedeljek po sv. Urbanu, 27. maja 1370.⁷⁶

1383: Nikolaj Sommerecker (*Nikl der Sumerekker*) podeli v kupno pravo Marjeti, vdovi Janeza Ljubljančana (*Margreten, Hānsen dez Laybacher sāl*

⁶⁸ HHStA, AUR 1430 X 30; GZL II, št. 84.

⁶⁹ HHStA, HS Blau 22, fol. 59; GZL VII, št. 69.

⁷⁰ HHStA, HS Weiß 724, fol. 240; GZL VI, št. 1.

⁷¹ GZL XI, št. 44.

⁷² UKM, Ms 137; Prim. Kos–Stelè, *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji*, str. 225–226.

⁷³ DOZA, Cod. 164, fol. 150; GZL XII, št. 1.

⁷⁴ ARS, AS 1063, št. 5778 (1299 VII. 25., Ljubljana); GZL II, št. 1. Prevod listine je objavljen v: Šilc, Rečni prehod, str. 276.

⁷⁵ ARS, AS 1063, št. 5109 (1368 I. 24., s. 1.); GZL II, št. 29.

⁷⁶ ARS, AS 1063, št. 5117 (1370 V. 27., s. 1.).

ligen witiben), dve desetini, eno v Spodnjih Gamelnah (*wenigen Gāmlin*) in drugo v Tacnu (*ze Tāczen*). Pečatil je izdajatelj. Izdano na dan sv. Kurnigunde, 3. marca 1383.⁷⁷

1431: Ko se je Friderik II. Celjski mudil v kartuziji Jurklošter in so se ob njem zbrali njegov dvorni mojster Erazem pl. Liechtenberški (*Erasem von Liechtenberg*), Martin, župnik v Novi Cerkvi pri Celju (*her Mert pharrer ze der Newrkirchen*), njegov kancler in še drugi imenitniki, so se pri Celjanu zglasili oskrbnik in vicedom na Kranjskem ter nekateri ljudje deželnega glavarja. Predložili so mu sporno zadevo zaradi meja ob Savi pri Tacnu (*an der Saw bey Tāczen*) ter zaradi nekega travnika, ki ga je kartuzija Bistra (*Frēnicz*) tam imela. Friderik je na prošnjo priorja pustil Bistri travnik. Ukazal pa je vsem tedanjim in bodočim gradiščanom na gradu Smlednik (*Flednikg*), naj pustijo kartuzijane v miru uživati njihovo posest. Pečatil je izdajatelj. Izdano v Jurkloštru (*zu Geyraw*), na binkošti, 20. maja 1431.⁷⁸

1448: Nikolaj Pirs (*Niklas der Pirs*) proda Juriju Trpinu iz Tacna (*Juri dem Terpin zu Taczen*), Anžetu iz Šmartna (*Jansöl zu Sand Marten*) in Petru Cedilniku iz Gameln (*Petter dem Czidilnik zu Gāmling*), ključarjem na Šmarni gori, eno hubo v Stanežicah v župniji Šentvid (*zu Stanosits in Sand veytter pharr*), na kateri sedi Matej (*Matheus*), za 72 funtov dobrih dunajskih denaričev. Pečatili so Jurij iz Kamnika (*Jorgen von Stein*), Jurij Gall z Rožeka (*Jorgen dem Gallen von Rüdolfsek*) in Henrich Stautheimer (*Hainreich des Sthawthamer*), ljubljanski meščan. Izdano na dan sv. Matije, 24. februarja 1448.⁷⁹

1450: Ema, vdova Tomaža Drenika iz Srednjih Gameln (*Hemma des Thomas Drönekch von Mitteren Gamling selygen wittib*), proda cerkvi Naše ljube Gospe na Šmarni gori (*vnser lieben frawen kirchen am der grossen Kollenperg*) in njenim ključarjem Jerneju iz Bukovice (*Gernne von Puchel*), Marku in Juriju Trpinu iz Tacna (*Marko vnd Juri Trppin von Teczen*) ter Anžetu iz Šmartna (*Jannse von sann Maerten*) pol hube v Stanežicah nad Šentvidom pri Ljubljani (*ze Stonesiczsch ob sannd Veyt bey Laybach*) za večno luč v omenjeni cerkvi. Vsako nedeljo se mora moliti za Tomaža in njegovo ženo Emo, ko bo umrla, ter za pokojne prednike obeh. Če bi se ta dolžnost zanemarjala, pride ta zemlja v last duhovnika Mihe, zgodnjika pri cerkvi sv. Nikolaja v Ljubljani (*herr Michel yczzeytten fruemesser sannd*

Niclas kirchen ze Laybach) in njegovih naslednikov, dokler se ta dolžnost ne začne zopet opravljati. Pečatila sta ljubljanski meščan Matko Videc (*Matko des Widecz*) in Kristan Mlakar (*Christanne des Mlakger*). Izdano na dan po sv. Florjanu, 5. maja 1450.⁸⁰

1453–1480: Po fevdni knjigi Jamskih (1453–1480) za posest v Ljubljani in okolici je imel Gašper, brat duhovnika Pavla (*Casper herrn Paulln brueder*), žitno desetino z vsemi pripadajočimi pravicami na hubi v Pirničah (*zu Bernnegk*) in v Tacnu (*zw Tatzenn*).⁸¹

1456: Elizabeta, Lecianova vdova (*Elspeet des Leczian salligen witib*), proda ključarjem cerkve na Šmarni gori (*Cholemborg*), in sicer Krištofu Šnajerju (*Chrisse Schneider*), Martinu Trpinu (*Marttin Torppin*) in Janežiču (*Jantschitzzen*), vsem iz Tacna (*Dāczen*), ter Mateju iz Zavrha (*Matheussen gesessen Nasa orchim*) njivo, ki je velika za en dan dela in leži pred Škofjo Loko na suškem polju (*in zaucher vellt*) ob njivah Jurija Kranceta (*Joerigen des Chraencze*) in Martina Šutnika (*Maertin des Schuttnigk*) za 55 funtov dobrih dunajskih denaričev. Pečatil je Jurij Lamberger, oskrbnik in kaščar v Loki (*Jörigen deß Lamberger phleger vnd kastner zw Laak*). Listina izdana v nedeljo pred sv. Marjeto, 18. julija 1456.⁸²

1477: Nikolaj, gardiščan v Lienzu in Predjami, tisti čas glavar v Devinu in na Krasu (*Niklas burkgraf ze Luenntz vnd zw m Lueg zw den zaiten haubtman zw Tybein vnd am Karst*), podeli Jeri, hčerki ljubljanskega meščana Matije Črnovrha (*Gera Mathia Tscherniurch burger zw Laybach*) desetino od žita, kozličkov, jagenjčkov, čebeljih panjev in ostalega v Perovem (*zw Peraw*) in v Tacnu (*ze Tatzzen*). Pečatil je izdajatelj. Izdano v Devinu (*zw Tybein*) v soboto na praznik spreobrnjenja apostola Pavla, 25. januarja 1477.⁸³

1498: Matej Zamrl (*Matheus Samorel*), ljubljanski meščan, proda svojo njivo, ki leži na ljubljanskem polju ob cesti proti Šiški (*in laybacher veld bey der gemayn strassen do mann gen Kheusch*) ob njivah ljubljanske krznarske bratovščine, in se obdela v enem dnevu, bratovščini Naše ljube Gospe na Šmarni gori (*am Khollnperg ennhalb der Saw*), imenoma njenim ključarjem Gregorju Lapu iz Zgornjih Gameln (*Gregor Lapp zu Obergamling*), Mateju Merjascu iz Zgornjih Pirnič (*Matheus Meriasitsch von Oberpernnegk*) in Pankraciju, Janezovemu sinu iz Tacna (*Panngrätz des Hannse sun zu Tatzzen*) za 27 ogrskih goldinarjev. Listina je pečatena s

⁷⁷ ARS, AS 1063, št. 6516 (1383 III. 3., s. 1.); GZL I, št. 89.

⁷⁸ ARS, AS 1063, št. 4863 (1431 V. 20., Jurklošter); Mlinarič, *Kartuzija Bistra*, str. 139.

⁷⁹ NŠAL, ZL, 1448 II. 24., s. 1.; GZL X, št. 60.

⁸⁰ NŠAL, ZL, 1450 V. 5., s. 1.; GZL IX, št. 77.

⁸¹ GZL XI, št. 44.

⁸² NŠAL, ZL, 1456 VII. 18., s. 1.

⁸³ ARS, AS 1063, št. 6713 (1477 I. 25., Devin); GZL VI, št. 37.

pečatom mesta Ljubljane in izdana v petek, na dan sv. Maksimilijana, 12. oktobra 1498.⁸⁴

1499: Iz urbarja ljubljanskega stolnega kapitlja (1494–1536)⁸⁵ je za leto 1499 razvidno, da je služnost desetine v Tacnu (*in Tatzen*) znašala tri florentinske goldinarje. V zakupu jo je imel Martin Janežič (*Martin Janesitsch*) za tri florentinske goldinarje in 32 soldov ter funt popra. Isti Martin je sedel tudi na dveh kapiteljskih hubah v Tacnu.⁸⁶

Na koncu naj kot zanimivost omenimo, da je Skupščina mesta Ljubljane na 11. seji zbora občin dne 7. aprila 1983 – skoraj natanko 700 let po prvi omembi Tacna – sprejela odlok o združitvi naselja Tacen z naseljem Ljubljana.⁸⁷

VIRI IN LITERATURA

NEOBJAVLJENI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 1063 – Zbirka listin
BayHStA – Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München
HF – Hochstiftsliteralien Freising
DOZA – Deutschordenszentralarchiv, Dunaj
HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Dunaj
AUR – Allgemeine Urkundenreihe
HS – Handschriftensammlungen
NŠAL – Nadškofijski arhiv, Ljubljana
ZL – Zbirka listin
UKM – Univerzitetna knjižnica Maribor
ZAL – Zgodovinski arhiv, Ljubljana
LJU 333 – Listine

OBJAVLJENI VIRI

Corpus – *Corpus der altdeutschen Originalurkunden bis zum Jahr 1300*. Bd. II. (ur. Friedrich Wilhelm, Richard Newald). 1283–1292. Lahr, 1943.
Codex – *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis*. Bd. I. (ur. Joseph Zahn). Sammlung von Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals Freisingischen Besitzungen in Österreich. *Fontes rerum Austriacarum* II. Abtheil. 31. Wien, 1870.
GZL – *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku*. (ur. Božo Otorepec). I. zv. Listine 1243–

1397, Ljubljana, 1956; II. zv. Listine 1299–1450, Ljubljana, 1957; VI. zv. Listine 1444–1499, Ljubljana, 1961; VII. zv. Listine 1243–1498, Ljubljana, 1962; IX. zv. Listine 1220–1497, Ljubljana, 1964; X. zv. Listine 1144–1499, Ljubljana, 1965; XI. zv. Listine 1154–1361. Fevdna knjiga Jamskih 1453–1480 Ljubljana, 1966; XII. zv. Urbarji 1490–1527. Ljubljana, 1968.

Historia – *Historia Frisingensis*. Bd. II. (ur. Carl Meichelbeck). Augsburg, 1729.

Monumenta – *Monumenta historica ducatus Carinthiae*. Bd. 5. (ur. Hermann Wiessner). Die Kärntner Geschichtsquellen 1269–1286. Klagenfurt, 1956.

Regesten – *Die Regesten der Grafen von Tirol und Görz, Herzoge von Kärnten*. II. Bd. / 1. Lieferung. (ur. Hermann Wiesflecker, Johann Rainer). Die Regesten Meinhards II. (I.) 1271–1295. Innsbruck, 1952. – *Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol bzw. von Tirol und Görz, Herzoge von Kärnten*. II. Bd. / 2. Lieferung. (ur. Roland Kubanda, Klaus Brandstätter). Orts- und Personenregister. Innsbruck, 2006.

Urbarji – *Urbarji freisinške škofije*. (ur. Pavle Blaznik). Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4. Viri za zgodovino Slovencev 4. Ljubljana, 1963.

Urkunden – *Urkunden zur Geschichte von Oesterreich, Steiermark, Kärnten, Krain, Görz, Triest, Istrien, Tirol*. Bd. I. (ur. Joseph Chmel). Aus den Jahren 1246–1300. *Fontes rerum Austriacarum* II. Abtheil. 1. Wien, 1849.

LITERATURA

Ambrožič, Matjaž: Materialni dokazi navzočnosti freisinških škofov na Slovenskem. *Blaznikov zbornik*. Loški razgledi. Doneski 11. (ur. Matjaž Bizjak). Ljubljana – Škofja Loka : Založba ZRC in Muzejsko društvo Škofja Loka, 2005, str. 203–224.

Bizjak, Matjaž: Posest župnije Svibno in urbar ljubljanskega kapitlja iz leta 1499. *Kronika*, 46, 1998, str. 1–12.

Bizjak, Matjaž: Razvoj, uprava in poslovanje freisinške in briksenske posesti na Kranjskem v srednjem veku. *Blaznikov zbornik*. Loški razgledi. Doneski 11. (ur. Matjaž Bizjak). Ljubljana – Škofja Loka : Založba ZRC in Muzejsko društvo Škofja Loka, 2005, str. 111–124.

Blaznik, Pavle: *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)*. Škofja Loka : Muzejsko društvo Škofja Loka, 1973.

Brunner, Sebastian: *Ein Cisterzienserbuch. Geschichte und Beschreibung der Bestehenden und Anführung der Aufgehobenen Cisterzienserstifte in Österreich-Ungarn, Deutschland und der Schweiz*. Würzburg: Leo Woerl, 1881.

⁸⁴ NŠAL, ZL, 1498 X. 12., Ljubljana; GZL VII, štev. 100.

⁸⁵ NŠAL, KAL, Urbarji, škatla 1, p. e. 1. Gre za najstarejši kapiteljski urbar, ki žal ni ohranjen v celoti (Bizjak, Posest župnije Svibno, str. 1–12; Žnidaršič Golec, Duhovniki, str. 89–95).

⁸⁶ Šilc, Rečni prehod, str. 277.

⁸⁷ Uradni list Socialistične Republike Slovenije, let. 40, štev. 14, 22. april 1983, str. 1017.

- Eubel, Konrad: *Hierarchia catholica medii aevi. Sive Summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta*. Monasterii : Sumptibus Librariae Regensbergianae, 1913.
- Flohrschütz, Günther: Die Freisinger Dienstmannen im 12. Jahrhundert. *Oberbayerisches Archiv*. Bd. 97. München : Historischen Vereins von Oberbayern, 1973, str. 32–339.
- Flohrschütz, Günther: Wie kam Sankt Castulus auf den Kastelberg? *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, 55, 1992, str. 669–674.
- Gatz, Erwin in Brodkorb, Clemens: *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1198 bis 1448*. Berlin : Duncker & Humblot, 2001.
- Höfler, Janez: Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem, Prazupniji Radovljica in Kranj. *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 10, 1988, str. 201–251.
- Höfler, Janez: Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem, Prazupniji Stara Loka in Šentpeter pri Ljubljani. *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 20, 1998, str. 305–368.
- Huter, Franz: *Die Herren von Montalban*. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, 11, 1938, str. 341–361.
- Johanek, Peter: Vescovo, clero e laici in Germania prima della Riforma. *Strutture ecclesiastiche in Italia e in Germania prima della Riforma*. Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento. Quaderno 16. (ur. Peter Johanek, Paolo Prodi), Bologna : Società editrice il Mulino, 1984, str. 87–134. Ponatis v nemščini: *Bischof, Klerus und Laienwelt in Deutschland vor der Reformation. Was weiter wirkt ... Recht und Geschichte in Überlieferung und Schriftkultur des Mittelalters*. (ur. Antje Sander-Berke, Birgit Studt). Münster : Scriptorium Verlag, 1997, str. 69–102.
- Kelemina, Jakob: Kozarje in Vižmarje. *Zbornik zimске pomoči*. (ur. Narte Velikonja). Ljubljana : Zimska pomoč, 1944, str. 392–393.
- Komac, Andrej: *Od mejne grofije do dežele. Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju*. Ljubljana : Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2006.
- Kos, Dušan: *Pismo, pisava, pisar. Prispevek k zgodovini kranjskih listin do leta 1300*. Ljubljana : Zgodovinski arhiv, 1994.
- Kos, Milko in Stelè, France. *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji*. Ljubljana : Umetnostno-zgodovinsko društvo, 1931.
- Meyer, Therese in Dopsch, Heinz: Von Bayern nach Friaul. Zur Herkunft der Grafen von Görz und ihren Anfängen in Kärnten und Friaul, Krain und Istrien. *Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte*, 65, 2002, str. 295–372.
- Meyer, Therese in Karpf, Kurt: Zur Herkunft der Grafen von Görz. Genealogische Studie zur Genese einer Dynastie im Südostalpenraum. *Südost-Forschungen*, 59/60, 2000/01, str. 34–98.
- Mlinarič, Jože: *Kartuzija Bistra*. Ljubljana : Družina, 2001.
- Rutar, Simon: Krains mittelalterliche Handelsbeziehungen zu dem Städten an der adriatischen Küste. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain*, 4, 1891, str. 54–71.
- Šilc, Jurij: Rečni prehod struge Save pri Tacnu pod Smarno goro. *Kronika*, 51, 2003, str. 273–286.
- Štih, Peter: *Srednjeveške goriške študije*. Nova Gorica : Goriški muzej, 2002.
- Štih, Peter: Izvor in začetki škofijske posesti na današnjem Slovenskem ozemlju. *Blaznikov zbornik*. Loški razgledi. Doneski 11. (ur. Matjaž Bizjak). Ljubljana – Škofja Loka : Založba ZRC in Muzejsko društvo Škofja Loka, 2005, str. 35–48.
- Thoma, Gertrud: Freisinški škofje in škofijska posest na Slovenskem okoli leta 1300. *Blaznikov zbornik*. Loški razgledi. Doneski 11. (ur. Matjaž Bizjak). Ljubljana – Škofja Loka : Založba ZRC in Muzejsko društvo Škofja Loka, 2005, str. 75–82.
- Torkar, Silvo: O domnevem in dejanskem vplivu nemščine na podobo slovenskih zemljepisnih imen: Landol, Runtole, Tacen, Gameljne. *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 52, 2006, str. 171–178.
- Volčjak, Jure: Ich N. von Hertenberch vergich ... : vitezi Jeterbenški v zgodovinskih virih. *Od Jakoba do Jakoba : o krajih in ljudeh občine Medvode*. (ur. Alenka Vodnik). Medvode : Zgodovinsko društvo, 2006, str. 45–64.
- Wiesflecker, Hermann: *Meinhard der Zweite. Tirol, Kärnten und ihre Nachbarländer am Ende des 13. Jahrhunderts*. Innsbruck : Universitätsverlag Wagner, 1955.
- Žnidaršič Golec, Lilijana: Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do tridentinskega koncila. *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, let. 22, Ljubljana, 2000.

ZUSAMMENFASSUNG

Die älteste Erwähnung der Dörfer Vižmarje und Tacen

Aus Loyalität gegenüber dem Freisinger Bischof Konrad von Wittelsbach, schenkte der Herrscher von Krain, Ottokar II. Přemysl, diesem im Jahre 1274 die ständige Gerichtsbarkeit über die Herrschaft Bischofslack/Škofja Loka. Nach Ottokars Tod gab König Rudolf I. von Habsburg Krain als Pfand an Meinhard II. von Tirol und Görz. Dieser riss die Landesgerichtsbarkeit auf dem Gebiet der Herrschaft Bischofslack ohne Rücksicht auf die Freisinger Privilegien gewaltsam an sich. Im Jahre 1283 wurde Emich von Wittelsbach Bischof von Freising; er setzte sich stark für die irdischen Besitzungen seines Bistums ein und hatte den Wunsch, auch die Zwiste in der Herrschaft Bischofslack beizulegen.

Deshalb ist es kein Zufall, dass sich der Freisinger Bischof Emich und Graf Meinhard im Monat Juni 1283 gleich zweimal in der Nähe von Laibach/Ljubljana an der Save unter dem Grossgallenberg/Šmarna gora trafen. Beim ersten Zusammentreffen in Wischmarje/Vižmarje (am 13. Juni 1283) vertrat

Graf Meinhard seinen Bruder Albert im Zusammenhang mit der Gefangennahme von dessen Ministerialen Arnold von Montalban, welchen der Freisinger Bischof in Bischofslack festsetzen ließ. Meinhard schwor, keine Rache zu nehmen und sich zu versöhnen, Ministerial Arnold hingegen musste mit seiner Sippschaft schwören, dass mit der Versöhnung auch die Schuld für immer und ewig getilgt sei. Bei ihrem zweiten Treffen in Tazen/Tacen (am 21. Juni 1283) bestätigte Bischof Emich, dass er dem Grafen Meinhard auch die zweite Hälfte der Burg Eyrs/Oris in Südtirol zum rechtlichen Lehen übertrage, was bisher die Grafen von Moosburg inne hatten, zusammen mit dem Urbar sowie den bevölkerten wie unbevölkerten Gebieten, welche unter diese Burg fallen.

Beide Herren hielten sich demnach Mitte des Jahres 1283 in Krain auf. Bischof Emich besuchte damals seine Bischofslacker Herrschaft zum ersten Mal. Da er sich zwischen dem 13. und 21. Juni gleich zweimal im südöstlichen Gebiet seiner Bischofslacker Herrschaft aufhielt, ist es sehr wahrscheinlich, dass er in dieser Zeit auch seinen Besitz in Unterkrain im Radulja-Tale aufsuchte. Graf Meinhard, der sich von Wischmarje zuerst zur Waldenburg bei Radmannsdorf/Radovljica begab und dann nach Tazen zurückkehrte, legte vor seiner Weiterreise Richtung Kärnten wahrscheinlich einen Erholungsaufenthalt an der Save ein.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 794.05:910.27(436-89)"16"

Prejeto: 23. 11. 2007

Jernej Sekolec

dr. pravnih znanosti; Sekretar Komisije Združenih narodov za mednarodno gospodarsko pravo, p.p. 600, A-1400 Wien
e-pošta: j.sekolec@aon.at

O družabni igri kranjskega plemiča in njegovega učitelja iz 17. stoletja in o geografiji, brez katere so velika dejanja nema in zgodovina slepa II. del

IZVLEČEK

Prispevek nadaljuje članek iz prejšnje številke *Kronike* o družabni igri iz 17. stoletja, katere namen je bilo učenje geografije in zabava. Igra, ki je opisana v knjigi *Orbis lusus seu lusus geographicus* (Igra sveta ali geografska igra), sta na graški univerzi leta 1659 predstavila 18-letni student doma iz Ljubljane in njegov 28-letni profesor po rodu iz Verone. Temeljila je na zemljevidu sveta, razdeljenem na 1680 polj, ki so jih igralci zasedali z igralnimi figurami upošteva zapletena pravila. Medtem ko je bilo v prvem delu članka prikazano miselno ozadje igre in okoliščine, v katerih je nastala, je drugi del članka posvečen igri, zemljevidu, potrebščinam za igro, igralnim figuram ter pravilom igranja.

KLJUČNE BESEDE

igre, družabne igre, didaktične igre, pedagogika, izobrazba, zgodovina iger, teorija iger, zemljepis, geografija, zgodovina geografije, kartografija, toponomastika, kompas, zgodovina astronomije, jezuiti, Turjaški, Auerspergi, reki, latinščina

SUMMARY

*ABOUT A 17th CENTURY BOARD GAME OF A NOBLEMAN FROM KRAIN
AND HIS TEACHER, AND ABOUT GEOGRAPHY, WITHOUT WHICH GREAT DEEDS
ARE SILENT AND HISTORY BLIND*

This is part two of the article, which follows part one published in the preceding issue of *Kronika*, about a 17th century board-game designed to be an entertaining geographical learning tool. The game, described in the book entitled *Orbis lusus seu lusus geographicus* (A game of the world or geographical game) was publicly presented at Graz University in 1659 by an 18-year old student from Ljubljana and his 28-year old professor from Verona. It was based on a world map divided into 1,680 fields, which the players occupied with chess-like pieces pursuant to complex rules. While the first part of the article addressed the reasoning behind the game and the circumstances in which the book was written, this second part discusses the game, the map, instruments for the game, chess-like pieces and the rules of the game.

KEY WORDS

board games, social games, educational games, pedagogy, education, history of games, game theory, geography, history of geography, cartography, toponymy, compass, history of astronomy, Jesuits, Auersperg (family), proverbs, Latin language

Uvod

V tem prispevku opisujemo družabno igro iz 17. stoletja, katere namen je bilo učenje geografije in zabava. Igro je avgusta 1659 na jezuitski univerzi v Gradcu "zagovarjal in predstavil" 18-letni grof Volf Engelbert Turjaški, doma iz Ljubljane. Predstavitvi je predsedoval 28-letni Matija Kirchoffer, jezuit iz Verone in profesor matematike na graški univerzi. Pri igri so igralci sedeli okoli zemljevida sveta, ki je bil razdeljen na 1680 "areol" ali polj. Vsaka runda igre se je začela z žrebanjem areole in glasnim branjem njenega geografskega opisa. Naloga igralca, ki je bil na vrsti, je bila, da je areolo na zemljevidu našel in jo z eno od svojih 38 figur zasedel, če je imel na razpolago figuro, ki je lahko "potovala" v ta del zemlje. Zmagal je igralec, ki je na zemljevid postavil vse ali največ figur. Igra je opisana v knjigi, ki je bila napisana v latinščini, z naslovom *Orbis lusus seu lusus geographicus (Igra sveta ali geografska igra)*.¹

V prvem delu članka, ki je bil pod enakim naslovom objavljen v prejšnji številki *Kronike*,² smo govorili predvsem o miselnem ozadju knjige *Orbis lusus*, o vprašanju njenega avtorstva in okoliščinah, v katerih je bila napisana. Predmet tega drugega dela je v prvi vrsti igra oziroma potrebščine zanjo in pravila igranja, k čemur na koncu dodajamo nekaj misli o zgodovinskem pomenu igre in knjige.

Bralcem in bralkam priporočamo, da preberejo oba dela članka, ker bodo le tako dobili celovito podobo igre. Vendar smo se trudili urediti snov v obeh delih tako, da je mogoče najprej prebrati pričujoči sestavek in šele nato vzeti v roke prejšnjo številko *Kronike*.

Prilagodljivost pravil igre

Preden se spustimo v opisovanje zemljevida in pravil, velja na splošno pojasniti, da knjiga – kljub temu, da mestoma precej podrobno govori o pravilih igre – večkrat poudarja, da je igro mogoče igrati na različne načine in da gre pri njeni zasnovi za splošne in začetne ideje. Kakor je pojasnjeno v knjigi, je bil eden od vzrokov za tako zasnovo igre kratek rok, v katerem je morala biti knjiga natisnjena.³ Drugi razlog je bila v knjigi večkrat pou-

darjena želja, da bi igralci pravila kritično preverjali in izpopolnjevali oziroma da bi jih prilagajali svojemu znanju, željam in izkušnjam, ker bodo le tako lahko v igri uživali in imeli od nje korist.⁴

Splošno o zemljevidu

Knjiga razmeroma podrobno opisuje, kako naj se nariše zemljevid sveta z areolami. Žal opisa ne spremlja nobena risba. Vendar vse kaže, da je v času snovanja igre obstajal nek zemljevid ali vsaj delovna skica. O tem priča naslednja avtorjeva opazka v 1. osebi: *Zaradi zasedenosti z drugimi zadevami nisem mogel sodelovati pri risanju zemljevida; pri tem nisem pričakoval, da bo zemljevid dovršeno narisano, ampak da bo morebitne pomanjkljivosti mogoče z lahkoto kompenzirati z branjem opisov areol.*⁵ Zdi se, da je te besede zapisal Kirchoffer in da je bilo risanje zemljevida prepuščeno komu drugemu, morda študentu Volfu Engelbertu.⁶

Iz opisa zemljevida izhaja pričakovanje, da si ga bodo igralci narisali sami. Nikjer ni omenjena možnost, da bi lahko za igro prilagodili katerega od tiskanih zemljevidov, ki so bili takrat naprodaj v večjih evropskih tiskarskih središčih. Med razlogi lahko domnevamo npr., da je avtor mnoge tedanje zemljevide razglasil za nenatančne,⁷ da je, kakor bomo razložili spodaj, zagovarjal uporabo projekcije zemljevida, ki je komercialni kartografi tistega časa niso uporabljali, da je bilo zelo malo tako velikih zemljevidov, kot jih je terjala igra in da so imeli takšni zemljevidi v 17. stoletju visoko ceno.

Navodila za risanje zemljevida se začenjajo z mislimi o nekaterih osnovnih kartografskih načelih, med katerimi so nekatere zapisane na šolski način, kakor da bi šlo za zapiske predavanj.⁸ Tako avtor npr. razlaga, zakaj imajo poldnevnik, če jih projiciramo na ravno ploskev, obliko elips, od katerih je vsaka naslednja daljša in drugačna, pri čemer se vsi poldnevnik srečajo v eni točki, to je na osi zemeljske krogle, in da se poldnevnik na sredini nariše kot ravna črta.⁹ Nadalje pisec pravi, da je dalj časa nihal, kako naj pri risanju zemljevida razdeli zemeljsko kroglo na dve polovici: po ekvatorju (tako da je pol v sredini vsakega od krogov) ali po enem od poldnevnikov. Odločil se je za drugi način (ki je bil tedaj in je še danes običajen), pri čemer avtor dodaja neobrazloženo in (vsaj z današnjega vidika) presenetljivo mnenje, da je prvi način lažji in bolj natančen.¹⁰

¹ *Orbis lusus pars prima seu lusus geographicus, defensus ac demonstratus ab illustrissimo S.R.I. comite Wolffgangio Engelberto ab Auersperg in alma universitate Graecensi, praeside R.P. Matthia Kirchoffer ... Mathematices Professore ordinario, anno MDCLIX mense Augusto. Graecii, Typis Francisci Widmanstadii ([s.a.], quarto, [7] 254)* – in v prevodu: *Igra sveta ali geografska igra – I. del, ki jo je meseca avgusta 1659 zagovarjal in predstavil grof svetega rimskega cesarstva Volf Engelbert Turjaški na univerzi v Gradcu pod predsedstvom Matije Kirchofferja ... rednega profesorja matematike. V Gradcu, v tiskarni Franca Widmanstatta [brez letnice tiska], v četverki, [7] 254 strani.*

² Letnik 55, 2007, št. 3, str. 365–386.

³ O možnih razlogih za naglico gl. prvi del članka, str. 376

(*Kronika*, 55, 2007, št. 3).

⁴ Npr. str. 56, 61, 62, 68, 254.

⁵ Str. 254.

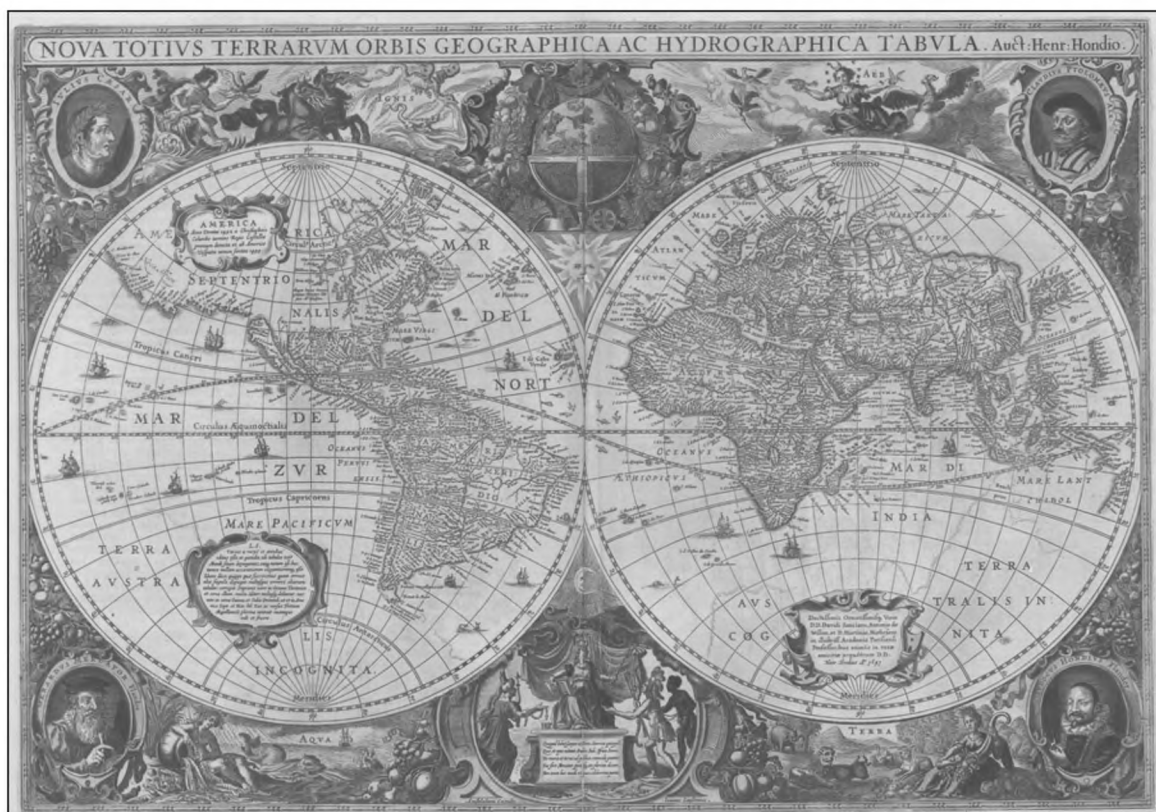
⁶ O sodelovanju med učiteljem in učencem gl. prvi del članka, str. 373 (*Kronika*, 55, 2007, št. 3).

⁷ Str. 45.

⁸ Str. 42–48.

⁹ Str. 47.

¹⁰ Str. 46.

Zemljevid za geografsko igro, ki se ni ohranil, je imel obliko dveh polobel, kakor ta zemljevid iz sredine 17. stoletja, ki ga hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani. Zemljevid na sliki ni bil prvi, ki je zemljo prikazoval v dveh poloblah, vendar je sodil v serijo najbolj znanih svoje vrste. V kotih so portreti Julija Cezarja (ki je dal izmeriti rimski imperij), Ptolomeja (geografa iz 2. stol. n. št., ki je v 16. in 17. stoletju še veljal za avtoriteto) ter G. Mercatorja in J. Hondiusa (dveh velikih kartografov 16. stoletja). Na sredi spodaj je poosebljena Evropa s knjigo in žezlom, ki se ji z darili v rokah priklanjajo Azija, Amerika in Afrika. Na sredi zgoraj je del nebesne karte, ki nakazuje ozvezdji Leva (Leo) in Device (Virgo), ki sta del Zodiaka, in nad njima ozvezdja Volarja (Boötes), Berenikinih kodrov (Coma Berenices), Velikega medveda (Ursa major) in na vrhu Zmaja (Draco). Nad poloma so predstavljeni štirje temeljni elementi materialnega sveta v klasični filozofiji: ogenj, zrak, voda in zemlja.

O izbiri poldnevnikar, po katerem se naj zemeljska kroglja razdeli na dve polovici, avtor pojasni, da se je odločil za tistega pri Zelenortskih (Kapverdskih) otokih. Kot razlog je navedel željo, da bi se igralci v svojih predstavah čim lažje privadili običajnim in v svetu splošno sprejetim zemljevidom [...] in da bi lahko bolj splošno znano in boljšo podobo zemlje prikazali matematično pravilno. K temu je pristavil, da lahko kartografi izbirajo sorazmerje, površino in veličino zemljevida, ne bi pa smeli spreminjati npr. sorazmerij med posameznimi deli zemlje. Ob tem je dodal, da glede tega kartografi običajno grešijo.¹¹

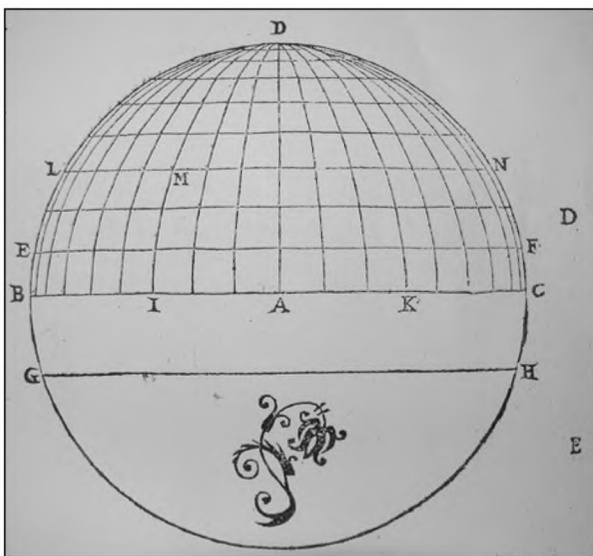
Izbira projekcije zemljevida

Avtor *Orbis lusus* je namenil precej pozornosti enemu od temeljnih vprašanj kartografije, ki je bilo od nekdaj predmet živahnih razprav in ki ima še danes različne odgovore, to je, kako narisati oziroma projicirati zaobljeno zemeljsko površino na ravnino zemljevida. V svoji razpravi je med ostalim izrazil potrebo, da se zemlja prikaže tako, da se natančno ohranijo sorazmerja med njenimi deli.¹² Na koncu razlage (za katero se zdi, da se je naslanjala na neimenovane vire) je ponudil sledeč sklep: *Ostanimo torej pri tem, da so poldnevnikar projicirani na geografsko površino kot elipse, da so vsi vzporedniki ravne črte, da je ekvator razdeljen na neenake dele in da so elipse vedno bolj stisnjene in vedno bolj poševne v smeri proti prvemu poldnevniku.*¹³

¹¹ Str. 83. O prvem poldnevniku gl. prvi del članka, str. 378 (*Kronika*, 55, 2007, št. 3).

¹² Str. 46.

¹³ Str. 48.

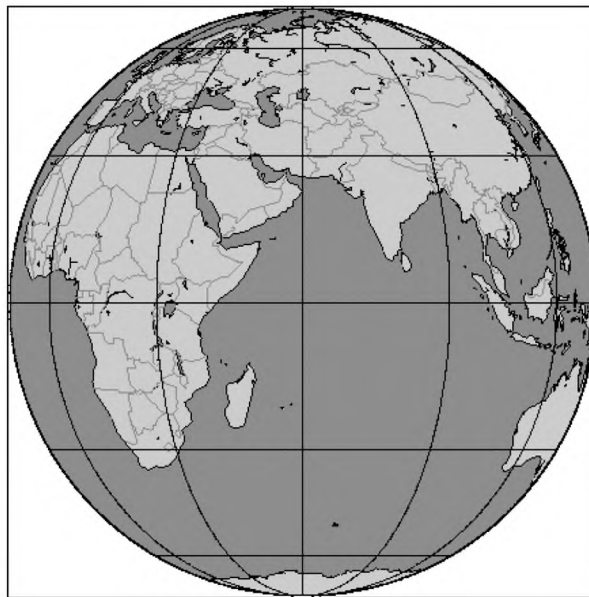

Avtor *Orbis lusus* je za geografsko igro predlagal zemljevid, na katerem so vzporedniki ravne črte in poldnevnik delijo ekvator na vedno krajše dele, gledano proti robu zemljevida. Tako projekcijo površine zemlje na ravnino zemljevida, ki je bila v praksi redka, je v začetku 17. stoletja teoretično razložil jezuit F. de Aguilón in zanjo uporabil ime "ortografska projekcija" – ime, ki velja še danes; na sliki je ilustracija projekcije iz njegovega vplivnega dela *Opticorum libri sex* iz leta 1613.

Predlagano projekcijo (ki bi jo danes imenovali ortografska)¹⁴ si lahko predstavimo kot podobo polovice zemeljske krogle, če bi jo iz oddaljene točke v vesolju narisali po pravilih slikarske perspektive. Značilnost (in v nekaterih okoliščinah prednost) take perspektivne projekcije je, da lahko gledalec, ki pozna obliko kontinentov, brez težav odmisli popačenje površin proti robovom poloble, podobno kot si ob dvodimenzionalni risbi tridimenzionalnega predmeta zlahka predstavljamo njegovo pravo obliko, čeprav je zaradi pravil perspektive narisana deformirano. In prav to je pglavitna slabost perspektivne projekcije: ozemlja proti robovom zemljevida, to je proti prvemu poldnevniku, so postopoma vedno manjša v primerjavi s področji na sredi zemljevida.

¹⁴ Za razlago projekcije gl. Lovrenčak, *Matematična geografija*, str. 193; za njeno zgodovino: Snyder, *Flattening the Earth*, str. 17. Izraz "ortografska" projekcija pripisujejo Françoisu de Aguilónu, jezuitu in matematiku, ki je v svoji knjigi *Opticorum libri sex* iz leta 1613 opisal ortografsko, stereografsko in scenografsko projekcijo, ki so se razlikovale po oddaljenosti točke gledanja (str. 503, 572 in 637); verjetno je, da je bil avtor *Orbis lusus* pod vplivom te knjige, ki je bila na jezuitskih šolah vpliven priročnik za profesorje naravnih znanosti in v tedanjih jezuitskih tiskih o optiki najpogostejše citirano delo (Ziggelaar, *François de Aguilón*, str. 58, 104). *Opticorum libri sex* je sicer prepričljivo napisano in odlično ilustrirano delo, vendar ne govori o praktični uporabnosti perspektivnega prikazovanja zemlje v kartografiji.

Kot lahko vidimo na moderni ortografski podobi vzhodne poloble (s prvim poldnevnikom približno pri Zelenortskih otokih), so površine na levem in desnem robu (Irska, Iberski polotok, Maroko itd. na eni strani in Japonska, Filipini, Nova Gvineja itd. na drugi) že tako stisnjene, da je njihova preglednost močno zmanjšana. Avtor *Orbis lusus* je to pomanjkljivost predlagane projekcije sicer omenil, vendar ne zato, da bi, vsaj kot možnost, omenil uporabo kakšne druge projekcije. Celo nasprotno, svoje stališče je poudaril z naslednjo zadržano, a samozavestno kritiko tedanje kartografske prakse: *Kar pa zadeva druge geografe, ki poldnevnik vedno bolj približujejo v smeri proti srednjemu direktno projiciranemu poldnevniku, bodo že sami uvideli, ali imajo dovolj razlogov za to svoje početje.*¹⁵ Posebno ostro je zavrnil prikazovanje vzporednikov in poldnevnikov kot ravnih črt; kartografe, ki to delajo, je ošvrknil z očitkom, da se izogibajo natančnemu delu in da jim je prizadevnost zoprna.¹⁶

Na današnji podobi vzhodne poloble v projekciji, ki jo priporoča knjiga *Orbis lusus*, je očitno, da so predeli proti zahodnemu in vzhodnemu robu zemljevida vedno bolj stisnjeni in nepregledni. Zato se zdi, vsaj z današnjega vidika, da je zemljevid v tej projekciji za geografsko igro manj primeren.

Avtorjevo stališče je presenetljivo, ker so bile v evropski kartografiji 16. in 17. stoletja v običajni rabi projekcije, pri katerih poldnevnik delijo ekvator (gledano iz središča proti robu zemljevida) na enake ali na vedno daljše dele – za razliko od pro-

¹⁵ Str. 48.

¹⁶ Str. 45.

Ta zemljevid, ki je nastal v sodelovanju med slikarjem in grafikom A. Dürerjem in astronomom J. Stabiusom, je bil prvi, ki je prikazal zemeljsko kroglo v perspektivi – kot planet, če bi ga opazovali z oddaljene točke v vesolju. Vendar tega miselno pronikljivega zemljevida iz leta 1515 v tedanji komercialni kartografski praksi niso posnemali. Zato preseneča, da je avtor *Orbis lusus* za geografsko igro priporočil zemljevid v projekciji, podobni tisti na tem zemljevidu.

jekcije, ki jo predlaga avtor, pri kateri poldnevnik delijo ekvator proti robu zemljevida na vedno krajše dele.¹⁷ Z ironično kritiko zemljevidov, ki kažejo vzporednice in poldnevnik kot ravne črte, je avtor *Orbis lusus* dajal v nič projekcijo, ki jo je leta 1569 prvič prikazal Gerard Mercator (1512–1594) in ki jo lahko vidimo na mnogih zemljevidih iz 17. stoletja.¹⁸ Značilnost (in neizogibna slaba stran) po Mercatorju imenovane projekcije je, da nesorazmerno povečuje površine predvsem proti severu in jugu zemljevida, vendar je kljub temu še danes ce-

njena, ker ponuja pomembne praktične prednosti – še posebej, da se navigacijske smeri rišejo kot ravne črte.¹⁹

Zemljevidi v perspektivni projekciji, ki jo predlaga avtor, so bili v času pred izdajo *Orbis lusus* zelo redki.²⁰ Avtor tega članka je v literaturi zasledil le dva. Prvi prikazuje zemljo, kot če bi jo gledali iz oddaljene točke v vesolju in je rezultat sodelovanja med Albrechtom Dürerjem (1471–1528) in dunajskim astronomom Johannom Stabiusom (po 1460–1522).²¹ Čeprav je bil Dürer, ki se je sistematično

¹⁷ Za dober pregled projekcij, ki so bile tedaj v uporabi, gl. npr. Shirley, *The Mapping of the World*. Za zgodovino projekcij gl. Snyder, *Flattening the Earth*.

¹⁸ Za sliko prvega zemljevida v Mercatorjevi projekciji gl. Shirley, *The Mapping*, št. 119, str. 140. Kasneje so to projekcijo uporabili npr. Petrus Plancius (1552–1622), Jodocus Hondius (1563–1612) in Willem Blaeu (1571–1638); zemljevid slednjega iz 1606 je bil v obdobju več kot pol stoletja mnogokrat ponatisnjen (Shirley, *The Mapping*, št. 183, str. 200; št. 263, str. 280; št. 255, str. 272). Snyder, *Flattening the Earth*, str. 43.

¹⁹ Lovrenčak, *Matematična geografija*, str. 203.

²⁰ Keuning, *The history of geographical map projections*, str. 6, ki pravi, da je bila ortografska projekcija za geografske namene majhnega pomena.

²¹ Izvirnik zemljevida se ni ohranil, pač pa hrani dunajski muzej *Albertina* lesorezna bloka, s katerima so leta 1781 in 1847 zemljevid ponatisnili; opis in podoba zemljevida: Shirley, *The Mapping*, št. 39, str. 44; komentar: Wörz, *The Visualization of Perspective in Dürer's Cartographic Works*, str. 1, 2, 7 in 131.

ukvarjal s pravili slikarske perspektive, že za časa svojega življenja vpliven daleč preko meja svoje nemške domovine, je ta miselno zanimiv zemljevid iz leta 1515 (ki še ni bil deležen temeljite zgodovinske ocene) ostal eksperiment, ki na komercialno kartografsko prakso ni vplival. Eden od razlogov je bil gotovo, da v času nastanka zemljevida in še lep čas kasneje ni bilo praktične potrebe po perspektivni podobi zemeljske oble; zato je bil zemljevid v svojem času nerazumljen in verjetno ni bil tiskan v večjem številu primerkov.²² Drugi zemljevid v perspektivni projekciji, ki je v literaturi označen kot "neobičajen", je leta 1597 objavil italijanski arhitekt Fausto Rughesi.²³ Tudi danes se ortografska projekcija uporablja bolj redko (npr. za karte lune,²⁴ za pedagoške namene ali za prikazovanje zemlje kot planeta).

Ni jasno, kaj je vodilo avtorja *Orbis lusus* (za katerega lahko domnevamo, da ni imel kartografskih izkušenj), da je predlagal redko in neobičajno projekcijo, ki prikazuje zemljo, kot bi jo videli iz vesolja. Vsaj z današnjega vidika se zdi, da bi bila za igro bolj primerna katera od bolj običajnih projekcij, še posebej, če se postavimo na stališče, da naj na zemljevidu ne bo areol, ki so nesorazmerno pomanjšane in zato nepregledne. Zdi se, da je avtor *Orbis lusus* pri izbiri zemljevida potisnil praktične potrebe igre v ozadje in dal prednost kakšnemu drugemu razlogu. Pri tem bi lahko pomislili, da je avtorja morda vodila želja, da bi še enkrat posredno opozoril na vprašanje, ki ga je zapisal na drugem mestu v *Orbis lusus*, o podobi vesolja, če bi ga opazovali s Saturna.²⁵ Kakorkoli že, avtor je pokazal, da vprašanja projekcij ni podcenjeval, ko je zapisal sledeče: *Ne glede na povedano pa menim, da je tudi najboljša risba, ki ji vsi še tako priznavajo, da je izdelana v skladu s pravili stroke, v večjem delu napačna in za svoj model žaljiva. [...] Vendar pa je lahko zemljevid – ob grobem in če hočete neizkušenem in od slikarske umetnosti deformiranem človeškem razumu – pomembno pomagalo pri različnih človeških dejavnostih.*²⁶ S temi mislimi bi se lahko strinjali še danes.

Praktični napotki za risanje zemljevida

Knjiga svetuje, naj se najprej narišeta dva kroga, ki predstavljata prvi poldnevnik. V vsakem od krogov se naj nariše navpični premer, ki predstavlja poldnevniško črto, in vodoravni premer, ki predstavlja ekvator. Na ekvatorju se naj v razmaku 10

stopinj zarišejo navpične črtice, ki ga delijo na neenake dele. Z njihovo pomočjo se naj kolikor je mogoče natančno narišejo elipse po enem od ustaljenih načinov (pri čemer v knjigi ni pojasnjeno, kateri so ti načini). Nato je pojasnjeno, da je morebitne vidne napake pri risanju elips mogoče popraviti s pomočjo opisov areol v knjigi (tudi tukaj lahko le domnevamo, kako naj opisi areol pomagajo pri odpravi napak). Potem se narišeta oba tropska vzporednika ali povratnika²⁷ in Zodiakove črte.²⁸

Sistem areol na zemljevidu določa mreža vzporednikov in poldnevnikov, ki je opisana takole: *Začeni od ekvatorja se nariše 24 vzporednikov v takem zaporedju stopinj, ki upošteva velikost hemisferičnega kroga in enakost areol. Iz tega izhaja, da čim večji je krog, tem večje bo lahko število areol in tem natančnejše bo mogoče označiti zaporedje klimatskih con in vzporednikov. Na zemljevidu za našo igro se naj torej v primernem zaporedju zariše 18 vzporednikov, [...] preostalih 6 vzporednikov pa se naj razporedi tako, da bodo areole, kolikor je mogoče, enake – kajti ta del kroga ne omogoča več kot skupno 24 vzporednikov.*²⁹ Avtor svetuje, naj se igralcem olajša iskanje areol s primernimi oznakami na zemljevidu: ob ekvatorju naj se pod areolami zapišejo številke od 1 do 18 in ob srednjem poldnevniku od ekvatorja proti poloma od 1 do 24. Poleg tega naj se glavne linije na zemljevidu označijo s črkami.³⁰

Preberemo lahko tudi zanimivo misel, naj se med poloblama pusti dovolj prostora, kamor bodo igralci ponoči lahko postavili sveče in podnevi denarne stave ali kaj podobnega. V vsako areolo naj se tudi zariše majhen krogec in vanj naredi luknjica, v katero bodo lahko igralci pritrdjevali ali zabadali igralne figure.³¹

Zdi se presenetljivo, da med napotki ni ničesar o tem, v kakšnem obsegu naj se na zemljevid vrišejo obale, meje, mesta, reke, gore ipd. in kakšna naj bo vsebinska zveza med podrobnostmi na zemljevidu in opisi areol. Podrobnosti te vrste na zemljevidu namreč pomembno vplivajo na razgibanost igre, njen pedagoški učinek in obseg predznanja, ki naj ga igralci imajo. Odsotnost nasvetov o tem bi morda lahko pripisali naglici pri pisanju knjige ali pričakovanju, da bo v končni fazi v knjigo vključena skica zemljevida (kar pa se, kakor vemo, ni zgodilo).

²² Wörz, *The Visualization of Perspective in Dürer's Cartographic Works*, str. 2, 7, 8 in 131.

²³ *Novissima Orbis Universi Descriptio Romae Accuratissime Delineata*, gl. Shirley, *The Mapping*, št. 206, str. 224; Keuning, *The history of geographical map projections*, str. 6.

²⁴ Lovrenčak, *Matematična geografija*, str. 194.

²⁵ Prvi del članka, str. 380, 382 (*Kronika*, 55, 2007, št. 3).

²⁶ Str. 84.

²⁷ To sta Rakov in Kozorogov vzporednik ali povratnik, ki omejujeta t. i. tropski pas; prvi je od ekvatorja oddaljen 23°26'22" proti severu in drugi enako proti jugu (Lovrenčak, *Matematična geografija*, str. 91, 106) (*Orbis lusus*, str. 49).

²⁸ Zodiakove črte označujejo pas na nebu, po katerem se navidezno gibljejo Sonce in glavni planeti; razdeljen je na 12 odsekov, ki so poimenovani po ozvezdijih (oven, bik, dvojčka, rak itd.), ki so bila v antični dobi vidna na tistem delu neba (Lovrenčak, *Matematična geografija*, str. 89) (*Orbis lusus*, str. 49).

²⁹ Str. 49.

³⁰ Str. 50.

³¹ Prav tam.

Velikost zemljevida

V knjigi je izraženo mnenje, da je težko narisati vse areole, če premer poloble na zemljevidu ni dolg približno štiri stopala (lat. *pedes*).³² Ni jasno, koliko to točno znaša v današnjih merah, ker je ta merska enota, odvisno od krajevnih običajev, znašala od dobrih 20 cm do več kot 30 cm.³³ Tako je avtor lahko imel v mislih poloblo s premerom od dobrega metra do približno metra in pol.

Avtor je očitno želel vzpodbujati k razmišljanju o igralnih variantah z zemljevidi različnih velikosti in je v tej zvezi zapisal: *Čim večji je obseg zemljevida, tem več bo mogoče vanj vnesti areol in čimveč bo areol, tembolj popolna bo igra*.³⁴ V drugi zvezi je dodal, da naj bo število poldnevnikov in vzporednikov v geografski igri vedno prilagojeno velikosti poloble na zemljevidu.³⁵ Ni izključil uporabe nekaj metrov velikih zemljevidov: omenil je namreč *zemljevide, ki so naslikani na stenah dolgega prostora, ki se imenuje Galaria* [sic], *v prelepem okolju Vatikana, kjer jih lahko vsi občudujejo*.³⁶ Bržda je to zapisal Kirchoffer, ki je študiral v Rimu in je takrat gotovo videl 40 velikih zemljevidov naslikanih kot freske na stenah 120 metrov dolgega pokritega hodnika, ki ga je v letih 1578–1580 ob vatikanskem vrtu dal zgraditi

Knjiga Orbis lusus omenja možnost, da se za igro uporabijo posebno veliki zemljevidi, in v tej zvezi primeroma omenja stenske zemljevide na hodniku papeške palače v Rimu. Po tem hodniku, znanem kot Galerija zemljevidov, se je mogoče sprehoditi še danes, ker je del vatikanskega muzeja.

papež Gregor XIII. Zemljevidi, ki prikazujejo Italijo in sosednje pokrajine (tudi Kranjsko), merijo večinoma 3,2 x 4,3 m. Hodnik je danes del vatikanskega muzeja in je znan kot Galerija zemljevidov (*Galleria delle Carte geografiche*).³⁷ Za primer, da bi kdo hotel igro prilagoditi zemljevidu takih razsežnosti, je avtor pripomnil, *da bi bilo mogoče nanj narisati poldnevnike, ki sekajo ekvator ne le vsakih 10 stopinj, temveč bolj na gosto, kar bi seveda pomenilo, da bi geografska igra postala mnogo bolj zahtevna*. V tej zvezi omenja tudi možnost, da bi podlago za igro pripravili na prostem oziroma v lepo in natančno urejenem vrtu.³⁸

Igralna miza in pribor

Knjiga opisuje različne možnosti za izdelavo mize oziroma plošče, na katero se položi ali pritrdi zemljevid. Ta je lahko prenosljiva ali ne³⁹ in priporočljivo je, da je vrtljiva.⁴⁰ Med drugi pribor, ki ga knjiga omenja, sodijo možnje ali vrečke, ki naj bodo takšne, *kot jih običajno uporabljajo lovci*. Teh naj bo vsaj tri vrste: iz ene se bodo jemale številke areol; v drugi naj bodo številke, ki predstavljajo igralne figure in v tretji naj bodo shranjene same figure.⁴¹ Tem predmetom se lahko dodajo še šatulja za figure in priročni predali, kamor je mogoče spraviti stvari, kot so možnje, številke areol in figur, igralne kocke, kompas, kreda in kovanci.⁴²

Označbe za areole

Ker se vsaka faza igre prične z žrebanjem areole in glasnim branjem njenega opisa, je nujno, da ima vsaka od 1680 areol individualno oznako. Po sistemu, ki ga knjiga predlaga, je oznaka sestavljena iz oznake četrtnine zemeljske površine, številke cone v tej četrtnini in številke areole v coni. Oznake za četrtnine zemlje so sledeče: (a) *HBS (Hemisphaerium Boreale Superius)*: severni del zgornje (danes bi rekli "vzhodne") poloble; (b) *HAS (Hemisphaerium Australe Superius)*: južni del zgornje poloble; (c) *HBI (Hemisphaerium Boreale Inferius)*: severni del spodnje (danes bi rekli "zahodne") poloble; in (d) *HAI (Hemisphaerium Australe Inferius)*: južni del spodnje poloble.⁴³ Vsaka četrtnina zemlje ima po 24 con in vsaka cona ima po 18 areol, z izjemo 4 con znotraj 22 stopinj od severnega oziroma južnega pola, ki naj imajo le po 6 areol. Za polarne areole je pojasnjeno,

³² Str. 78.

³³ Jurij Vega navaja 40 primerov dolžin stopala v večjih evropskih središčih kot npr. 316 mm (Dunaj); 270 mm (Verona); 345 mm (Videm); 412 mm (Trbiž); 356 mm (Padova); 347 mm (Benetke) (Vega, *Natürliches*, 5. tabela). O merah v *Orbis lusus* gl. prvi del članka, str. 379 (*Kronika*, 55, 2007, št. 3).

³⁴ Str. 47.

³⁵ Str. 49.

³⁶ Prav tam.

³⁷ Za izčrpen opis zemljevidov gl. *La Galleria delle Carte geografiche in Vaticano*. Kirchoffer je v Rimu študiral teologijo v letih 1655–57 (Lukács, *Catalogus*, str. 723).

³⁸ Str. 50, 63.

³⁹ Str. 51.

⁴⁰ Str. 53.

⁴¹ Str. 51.

⁴² Str. 52.

⁴³ Str. 54.

da so tam poldnevnik žé tako na gosto skupaj, da kaže ustrezne poldnevnik izpustiti in s tem zmanjšati število areol.⁴⁴ Skupno ima torej vsaka četrtna zemlje po 420 areol.

Besedilo *Orbis lusus* ponuja sledeča dva primera za označevanje areol:

H	B	S
Z	13	A
	2	

kar pomeni *Hemisphaerium Boreale Superius*, *Zonula* (cona) štev. 13, areola štev. 2; in

H	B	I
Z	5	A
	7	

to je *Hemisphaerium Boreale Inferius*, *Zonula* (cona) štev. 5, areola štev. 7. Za areole na južni hemisferi bi namesto črke B (*Borealis*) postavili črko A (*Australis*). Knjiga svetuje, naj se oznake areol za pišejo na majhne predmete poljubne oblike ali materiala.⁴⁵

Igralne figure

Pravila predlagajo za vsakega igralca po 38 figur. Imena figur naj imajo vsebinsko zvezo s kraji, kamor se postavljajo. Le tako bo mogoče, kakor poudarja knjiga, uresničiti cilje igre, med katerimi je manj važna zabava kot pridobivanje koristnega znanja o svetu. Vendar je dodano, da naj bo med figurami tudi nekaj takih, katerih imena oziroma lastnosti niso vezana na določene predele zemlje; razlog je v tem, da je še precej področij, še posebej pri barbarskih narodih, za katere je težko reči, katere lastnosti figur so zanje najbolj značilne. Knjiga tudi svetuje, naj bodo igralci pozorni na morebitne težave pri postavljanju figur in naj v takem primeru uporabijo druge figure z ustrežnejšimi značilnostmi ali privilegiji.⁴⁶

Predlagane so sledeče figure: 1. orel (*aquila*); 2. navaden potovalni konj (*ordinarius itineris equus*); 3. pokrit voz (*currus tectus*); 4. rečno plovilo (*in fluminibus navigans*); 5. večja ladja na jadra (*maior cum velis navis*); 6. plavalec (*natans*); 7. jaha na oslu (*asinans*); 8. potuje na slonovem hrbtu (*supra elephantem proficiscens*); 9. na kozlu (*supra hircum*); 10. pogrebni voziček (*lectica*); 11. bergle za uboge ali šepave (*gralle pauperum vel claudorum*); 12. mula (*mulus*); 13. konj, ki je dresiran v jahalni šoli (*edoctus in schola equus*); 14. nosilnica (*sedes portatilis*); 15. kamela (*camelus*); 16. otroški konjiček iz trstike (*puer-*

lis in arundine equus); 17. hodi s hoduljami (*supra grallas ambulans*); 18. visok voz z dvema kolesoma (*currus altus 2 rotarum*); 19. samokolnica (*vehiculus trusile unius rotae*); 20. potapljač (*urinator*); 21. hodi po vodi z napihnjnim oblčilom (*supra aquam ambulans cum inflatis vestibus*); 22. vrhovodec (*funambulus*); 23. tekaška kamela oziroma enogrbni velblod (*dromedarius*); 24. ruska pasja vprega (*canis penes Moscoviam vehicularis*); 25. nosijo ga "štoporamo" (*portatus in humeris*); 26. volovska vprega (*posta bovina*); 27. vzhodnjaška jelenja vprega (*cervus in oriente currum trahens*); 28. pešec (*pedes*); 29. hodi po ledu (*supra glaciem ambulans*); 30. popotnik v poštni kočiji (*proficiscens per postam*); 31. romar (*peregrinus*); 32. trirema ali troveslača (rimsko-grška bojna ladja s tremi vrstami vesel) (*triremis*); 33. nosijo ga na rokah (*portatus in brachiis*); 34. vozi se v otroškem vozičku (*in curru infantili ambulans*); 35. potujoči v polodprti kočiji (*in semi aperto curru proficiscentes*); 36. na kmečkem vozu (*in curru rusticano*); 37. sani (*veha vel rheda supra nives*); 38. kijaški voz na jadra (*currus chinensis cum velis*).⁴⁷

Knjiga pojasnjuje, da je izdelava figur stvar okusa in presoje. Kot material za izdelavo je omenjena železna ali srebrna žica ali druga primerna snov. Figure lahko imajo tudi žebličke, tako da jih bo mogoče pritrditi na označeno mesto sredi areole.⁴⁸ K temu je dodano sledeče opozorilo: *Ker morajo biti figure zaradi njihove številčnosti in majhnosti kar se da mobilne (podobno kot v igri "latrunculi"),⁴⁹ je potrebno upoštevati možnost, da bo prihajalo do zmešnjav. Zato naj imajo figure igralcev poudarjeno različen videz. S tem bo igranje tudi bolj varno pred triki.⁵⁰ Ob tem avtor v 1. osebi pojasnjuje, kako je sam rešil vprašanje ločljivosti figur: Ker je na zemljevid težko postavljati majhne figure različnih lastnosti na način, ki bi ustrezal zahtevam igre, sem figure, urejene po njihovem številčnem zaporedju, postavil na rob zemljevida. S tem sem omogočil, da se lahko vsakokrat, ko se iz vrečke potegne številka figure, na zemljevid postavi ta številka. Na ta način je mogoče postaviti na zemljevid vse znake upoštevaje prostor, ki je na razpolago.⁵¹ Na koncu knjige je v zvezi s tem omenjena možnost, da se za figure uporabijo majhni kijci ali palčke različnih oblik, na katere bi lahko zapisali številke in jih označili z različnimi barvami.⁵²*

V zvezi z izbrano projekcijo zemljevida, zaradi katere so predeli (in areole) proti levemu in desnemu robu okroglega zemljevida vedno bolj ozki, je

⁴⁷ Str. 57.

⁴⁸ Str. 52. Gl. besedilo, ki sodi k opombi št. 31.

⁴⁹ *Latrunculi* ali *lusus latrunculorum* (*latrunculus* – tolovaj, najemniški vojak) je bil naziv za taktično igro, znano že v rimski dobi, pri kateri so igralci na karirasti plošči postavljali ali premikali figure (Schädler, *Latrunculi*, str. 47).

⁵⁰ Str. 53.

⁵¹ Str. 55.

⁵² Str. 254.

⁴⁴ Str. 50.

⁴⁵ Str. 54.

⁴⁶ Str. 56.

v knjigi omenjena možnost, da bi zanje določili manjše figure, ki bi jih na zemljevid postavljali poševno.⁵³ Za to idejo (ki bi terjala ne le prilagoditev oblike nekaterih figur, ampak bi bistveno vplivala tudi na pravila za njihovo postavljanje) ni v knjigi nadaljnjih pojasnil.

Splošno o poteku igre

Igra naj se začne s kompasom na mizi, s pomočjo katerega naj bo zemljevid čimbolj poravnan z resničnimi poldnevniškimi črtami (to je v smeri sever-jug). S tem bi, kot je rečeno v knjigi, *pomagali med igro vzpodbujati domišljijo o zemeljski krogli*. Kljub pedagoški vrednosti te zanimive misli pa se je avtor zavedal, da je pri praktični uporabi zemljevida običajno nepomembno, ali je poravnan s stranmi neba. Odsvetoval je namreč, da bi zaradi kompasa kdo izmed igralcev imel pred seboj v nasprotno smer obrnjen zemljevid. Zato je predlagal, naj bo zemljevid vrtljiv, tako da ga bo lahko imel igralec, ki je na vrsti, obrnjenega proti sebi.

Nadalje je zapisano, naj vsak igralec *dobi iz vrečke ustrezno število figur določene vrste* (v knjigi ni navedeno, koliko naj jih bo in katere vrste, kar pomeni, da je bilo to prepuščeno dogovoru igralcev). Glede glasnega branja opisov areol med igro je omenjena možnost, da se določi oseba, ki bo med igro ves čas brala ali da se z metom kocke določi igralec, ki bo bral v prvi igri, medtem ko naj v naslednjih igrah bere tisti, ki ima postavljenih najmanj figur. Igra naj poteka po vrstnem redu igralcev okoli zemljevida *in kakor nalagajo pravila medčloveškega obnašanja* (pri čemer ni pojasnjeno, kako naj pravila obnašanja vplivajo na igro).⁵⁴

Ko je iz vrečke potegnjena številka areole, naj jo igralec, ki je na vrsti, na zemljevidu poišče in skupaj s soigralci posluša njen geografski opis. Pri tem naj si, kakor je rečeno v knjigi, *ogleduje zemljevid, da bi si vtisnil v spomin lego areole z ozirom na sosednje predele*. Potem naj se igralec še enkrat podvrže žrebu in potegne iz vrečke vnaprej dogovorjeno število igralnih figur. Število naj bo majhno, podobno številu figur, s katerim igralec igro začne. Zatem naj bo igralcu dovoljeno, da figuro postavi na zemljevid, pri čemer je treba preverjati, ali ima figura pravico potovati v tisti del sveta.⁵⁵

O zaključku igre je rečeno sledeče: *Igralec, ki je postavil na zemljevid vse svoje figure, je zmagovalec, in tisti, ki jih je postavil najmanj, naj za kazen v naslednji igri bere, razen če so se igralci dogovorili, da bo ves čas brala ena oseba, ali pa naj prepusti svoje mesto drugemu*.⁵⁶

Glede števila igralcev je v knjigi omenjeno, da bi lahko v igri sodelovalo do 43 igralcev, ki bi s svojimi figurami lahko pokrili vse areole, ali celo 44 igralcev, če bi dodali še 20 praznih figur. Vendar je pristavljeno, da bo v praksi zadoščalo, če se pripravijo figure za 12 ali morda 15 igralcev.⁵⁷ Iz tega bi lahko sklepali, da je bila igra, vsaj sprva ali delno, zamišljena za večje skupine igralcev, morda kot pomagalo pri pouku. Vendar ni v pravilih ničesar, kar bi nasprotovalo igranju majhnega števila igralcev in v skrajnem primeru le dveh. To potrjuje sledeča pripomba v naknadno dodanih pravilih na koncu knjige: *Če je več kot pet igralcev, je priporočljivo, da se vse težavne figure izločijo iz igre, tako da bo igra krajša*.⁵⁸ Iz te pripombe tudi izhaja, da je avtor dopuščal, da se lahko igra tudi z manj kot 38 figurami.

Pravila za postavljanje figur

Na prvem mestu je navedeno pravilo za orla, ki, kakor pravi knjiga, *predstavlja v človeški domišljiji in pri Jupitru privilegirani in kraljevski način premikanja; zato naj ima med figurami največ pravic in naj bo v vsakem trenutku sposoben pristati na kateremkoli delu zemlje, izvzemši areole, kjer je le morje ali ocean*.⁵⁹ Temu sledi 30 oštevilčenih pravil, ki jih v nadaljevanju predstavljamo:⁶⁰

1. *Kdor zadene areolo, kjer je Rim, kralj mest, naj vzame s seboj kot dolžno spremstvo tri figure, ki so lahko, da ne bo nobenega dvoma, take vrste, da jih je najtežje postaviti na zemljevid, kot na primer voz na jadra in podobno. Poleg tega naj z zemljevida vzame tri druge figure, ki so izžrebani areoli najbližje, če so na zemljevid postavljene več kot štiri figure.*

Besede "naj vzame s seboj kot dolžno spremstvo tri figure" bi lahko razumeli kot pravico, da igralec na areolo postavi tri figure (ali tri figure poleg tiste, s katero je areolo zasedel). Iz pravila izhaja, da lahko igralec te tri figure izbere. Dodatna prednost tega žreba je pravica, da igralec z zemljevida vzame tri druge figure, ki so izžrebani areoli najbližje. Zdi se, da iz smisla pravila izhaja, naj igralec z zemljevida vzame figure soigralcev, vendar ni jasno s kakšnimi posledicami. Morda bi bilo smislu najbližje, če bi jih vrnil igralcem, ki so jih postavili, bodisi na mizo (od koder jih lahko ob naslednji priložnosti ponovno postavijo na zemljevid) bodisi v njihove vrečke (od koder jih lahko ponovno izžrebajo). Smisel pogoja, da morajo biti postavljene več kot štiri figure, se zdi v tem, da naj ne bi prihajalo do vračanja figur v zgodnji fazi igre.

⁵³ Str. 50.

⁵⁴ Str. 53.

⁵⁵ Str. 54.

⁵⁶ Str. 55.

⁵⁷ Str. 51.

⁵⁸ Str. 254.

⁵⁹ Str. 56.

⁶⁰ Str. 57–60.

2. Kogar doleti areola, kjer je Dunaj, naj vzame s seboj kot spremstvo dve figuri po svoji izbiri in z zemljevida naj vzame dve figuri, ki sta izžrebani areoli najbližji, če so postavljene več kot tri figure.

Komentar k pravilu 1 velja smiselno tudi za to pravilo.

3. Kdor je izžrebal areolo, kjer so Madrid, Pariz, London, Krakov, Kopenhagen ali Stockholm, ima pravico vzeti s seboj eno figuro, kakor tudi pravico z zemljevida vzeti eno figuro, ki je izžrebani areoli najbližja, vendar le, če je igralec postavil na zemljevid več kot dve figuri.

Pravilo se zdi podobno praviloma 1 in 2, s to razliko, da morajo biti po pravilu 1 na zemljevidu več kot 4 figure kateregakoli igralca (vsaj po tolmačenju, ki je tam sugerirano), medtem ko pravilo 3, če ga beremo dobesedno, terja, da je več kot dve figuri postavil igralec, ki pravico uveljavlja.

4. Kdor prispe v areolo, kjer je katero od glavnih mest pokrajin ali cesarsko mesto, ima pravico postaviti dodatno figuro po svoji prosti izbiri.

Zdi se, da bi kazalo dati besedam "ima pravico postaviti dodatno figuro" enak pomen kot besedam v pravilu 1 "naj vzame s seboj kot dolžno spremstvo". V knjigi ni razlage o tem, katera mesta so cesarska. Domnevamo lahko, da so tedanji igralci o tem nekaj vedeli ali pa so do odgovora lahko hitro prišli. Cesarska mesta (*Reichsstädte*) so bila tista, kjer so nekatere oblastne pravice pripadale neposredno cesarju, za razliko od mest, ki so bodisi uživala privilegije svobodnih mest (*freie Städte*) ali pa so sodila pod jurisdikcijo plemiča, ki je bil na fevdalni lestvici nižje od cesarja. Vprašanje, ali je mesto cesarsko, je bilo torej odvisno od tega, ali so obstajali kakšni pogodbeni, oblastni ali fevdalni akti oziroma privilegiji, ki so mesto vezali neposredno na cesarja z davčnimi, vojaškimi ali drugimi zavetami. Iz pravila je očitno, da je avtor hotel igralce stimulirati, da si zapomnijo vsa mesta z atributi neposredne cesarske oblasti, kar je bilo gotovo primerno za igro, ki je bila posvečena cesarju.⁶¹ Če bi to pravilo uporabili danes, bi dobili priložnost za spoznavanje zanimive plati zgodovine mnogih evropskih mest.

5. Kdor zadene areolo, kjer je štajerski Gradec, mora vzeti po eno figuro iz treh različnih areol, ki so izžrebani areoli najbližje. Če je število igralcev manjše od štiri, naj vzame po dve figuri iz areol, ki sta izžrebani najbližji, ali le eno figuro od kjerkoli, če je to vse, kar je mogoče vzeti.

Postavlja se vprašanje, kako si naj tolmačimo pravilo, da igralec mora vzeti figure z zemljevida. Ena možnost bi bila, da ima enak smisel kot pravilo 1, to je, da naj igralec vzame tri, dve ali eno figuro drugih igralcev in jih vrne v igro (pri čemer bi

pomen besede "mora" lahko iskali v tem, da se igralec tej pravici ne sme odpovedati). Če pa naj pravilo v resnici sproži za igralca negativne posledice, bi si lahko zamislili, da mora igralec k svojim figuram dodati tri, dve ali eno figuro drugih igralcev in si s tem poslabšati svoj rang v igri.

6. Kdor zasede drugo ali tretje mesto za zmagovalcem, ima pravico v naslednji igri postaviti katerokoli figuro.

Ob tem pravilu bi si morali pojasniti, ob kakšnih pogojih ima igralec pravico postaviti katerokoli figuro.

7. Kdor z orlom zasede areolo, v kateri je Rim ali Dunaj, je s tem v igri zmagal.

Žreb areole z Rimom ali Dunajem in njena zasedba z orlom je tako redko in simbolično naključje, da je dobitniku avtomatično prineslo zmago.

8. Kdor z orlom zasede katerega od cesarskih mest, ima pravico postaviti šest figur po svoji izbiri; tiste figure, ki jih še ima in ki ga ločijo od zmage, pa naj gredo tistemu, ki ima med vsemi najmanj figur na zemljevidu.

Glede cesarskih mest glej opombo k pravilu 4. Drugi del pravila (*tiste figure, ki jih še ima in ki ga ločijo od zmage, pa naj gredo ...*) bi lahko pomenil, da je igralec, potem ko je oddal svoje preostale figure, v igri zmagal. Če je tako, potem pravili 7 in 8 vodita do enakega rezultata, s to razliko, da v prvem primeru zmagovalčeve preostale figure ne gredo nikomur, medtem ko se v drugem primeru rezultat igralca, ki ima najmanj postavljenih figur, poslabša z dodatkom zmagovalčevih figur.

9. Kdor se vzdrži, da bi vstopil v ustrezno areolo z vozom na dve kolesi,⁶² psom, jelenom, vozom na jadra, romarjem, dresiranim konjem, hoduljami, kozlom ali vrhovodcem, naj ima pravico postaviti tri figure.

Zdi se, da je namen pravila ponuditi igralcu možnost taktičnega odločanja: ali se bo rešil težko postavljive figure ali pa bo postavil tri druge figure.

10. Če areolo zasede orel, s tem povzroči evakuacijo figur drugih igralcev iz vseh šestih areol, ki jo obkrožajo; v te areole tudi ni dovoljeno postaviti drugih figur.

Domnevamo lahko, da se "evakuirane" figure vrnejo igralcem, ki so jih postavili (kar bi bilo po vsebini enako kot v pravilu 1, ki določa, naj igralec "z zemljevida vzame tri druge figure"). Če "evakuacija" nima tega pomena, bi bilo treba pravilu določiti vsebino. Raztolmačiti bi bilo treba tudi, katere so sosednje areole: vsaka areola namreč s svojimi stranicami meji na štiri areole (razen pri polarnih areolah) in se v kotih dotika še štirih drugih.

⁶¹ O posvetilu cesarju gl. prvi del članka, str. 374 (*Kronika*, 55, 2007, št. 3).

⁶² To je figura 18, ki je v seznamu figur imenovana "visok voz na dve kolesi" in v pravilu 16 "voz z velikimi kolesi".

11. Govori se, da v predgorju Tabin v vzhodni Tartariji po javnih poteh jahajo na kozlih. Ker naj bi po splošnem prepričanju hudič v obliki kozla služil kot potovalno sredstvo čarovnicam, naj igralec, ki s kozlom vstopi v areolo zunaj predgorskega dela Tartarije, za kazen trpi izgubo dveh figur, ki še nista postavljeni ali ki sta pripravljeni za postavitev. Če pa kdo v določeni igri kot prvo figuro potegne kozla, je igro v celoti izgubil.

Kaže, da tudi to pravilo ponuja možnost taktičnega igranja v tem smislu, da se lahko igralec odloči, ali bo za ceno izgube dveh drugih figur postavil zunaj predgorja Tartarije težko postavljivo figuro kozla. Vprašanje je, kaj pomeni "izguba dveh figur". Smisel bi terjal, da se dve postavljeni figuri vrneta igralcu (pri čemer ostaja odprto vprašanje, kdo ju izbere) ali da se ne štejeta v igralčevo korist pri končnem obračunu figur. Pravilo izraža preko stoletij razširjeno praznoverje, da se demoni in hudič pojavljajo kot kozli ali s kozlovskimi znaki (kar je prihajalo do izraza v umetnosti, a žal tudi v čarovniških procesih).

12. Ko se prvič izžreba katerakoli areola iz ene od 24 con, naj ima igralec pravico postaviti dve figuri. Da ne bi bilo med igralci nejasnosti, ali je bila številka določene cone enkrat že izžrebana, naj bo poleg vrečke s figurami postavljenih 24 večjih ali manjših števil: ko je cona izžrebana, se naj njena številka postavi na ločeno vidno mesto. Le ob tej priložnosti naj se prebere opis cone, ki je skupen vsem areolam v njej.

Pravilo, da se naj opis cone prebere le ob tej priložnosti (to je takrat, ko je izžrebana prva areola iz cone), je pojasnjeno na drugem mestu v knjigi: ponavljajoče prebiranje opisov con – ki vsebujejo podatke o njihovi obliki, površini, klimi, dolžinah dneva ipd. – bi namreč igro po nepotrebnem podaljševalo in igralce obremenjevalo.⁶³

13. Kdor prispe v neraziskan predel na južnem ali severnem delu poloble, naj ne sodeluje v igri, dokler ga kdo od soigralcev ne osvobodi s tem, da sam vstopi v cono. Teh con je trije: 24. cona v severnem in južnem delu spodnje hemisfere (HBI in HAI) in 24. cona v južnem delu zgornje hemisfere (HAS).

Cona na severu zgornje (to je "vzhodne") poloble (HBS) ne šteje kot neraziskani predel; ima namreč več kot pol strani dolg splošen opis⁶⁴ in v sorazmerno podrobnih opisih njenih areol⁶⁵ se omenjajo npr. Groenlandija, sever Skandinavije, Nova Zemlja in del Sibirije. Omeniti velja, da to pravilo daje polarnim conam zaporedno številko 24, medtem ko imajo te iste cone v poglavju, kjer so opisi areol, zaporedno številko 1 (neenotnost pri sistemu oštevilčenja bi lahko štel za še en znak za naglisco pri pisanju knjige).

14. Kdor vstopi z otroškim konjičkom iz trstike v areolo, kjer je glavno ali cesarsko mesto, se za svojo predrznost kaznuje z izgubo ene figure tako, da naj je ne potegne iz vrečke ali ne postavi na zemljevid.

Pravilo daje še eno možnost za preverjanje, ali igralci poznajo mesta, ki so glavna ali cesarska (gl. pravili 4 in 8).

15. Voz na jadra lako vstopi le na Kitajsko.

Ker so možnosti za postavitev te figure razmeroma omejene, se je bo igralec hotel čimprej rešiti (gl. pravilo 1).

16. Voz z velikima kolesoma lahko vstopi le v pokrajino Lacij.

Ker je Lacij razmeroma majhna pokrajina v centralni Italiji, je voz z velikima kolesoma (figura 18) še težje postavljiva figura kot kitajski voz na jadra. V knjigi je omenjeno, da Lacij, poleg areole, kjer je Rim, sega v še eno areolo,⁶⁶ vendar je v opisu te druge areole govora le o severni Španiji, delu Francije in oceanu.⁶⁷ O razlogih za pomanjkljivo koordinacijo v besedilu lahko le ugibamo – morda so pravila in opisi areol nastajali s pomočjo različnih ali netočno narisanih zemljevidov, na kar knjiga v drugi zvezi posredno sama namiguje.⁶⁸

17. S sanmi ni mogoče potovati južno od 48. vzporednika.

18. Vrvohodec ne more vstopiti v areolo, če ni vsaj v tretji areoli od izžrebane kdo že postavil figuro.

19. Majhne ladje se ne sme postaviti na morje ali ocean, če ni vsaj v četrti areoli od izžrebane ladja troveslača ali večja ladja na jadra.

20. Z obuvami za hojo po ledu je mogoče v predele, kamor se lahko potuje s sanmi, s to razliko, da je s temi obuvami mogoče hoditi le tam, kjer je kakšna reka ali po morju v bližini obale.

Glej pravilo 17.

21. Z jelenom je mogoče potovati le na področje Samojedov, če je v areoli to ime izrecno navedeno.

Samojedi je bilo ime za ljudstva, ki so živela od Kavkaza proti Mongoliji in Severni Sibiriji, in so bila s tem imenom pogosto omenjena na zemljevidih 16. in 17. stoletja.

22. Popotnik v sveti kraj (romar) lahko gre le v areolo, kjer je kakšno znano sveto mesto.

23. Z dresiranim konjem je dovoljeno le v areolo, kjer je kakšno mesto.

24. Potapljač lahko gre le v areolo, kjer je reka, medtem ko gre lahko v morje le, če je poleg obala ali ladja.

25. S hoduljami je mogoče hoditi le po ravnini in zato se z njimi ne sme v areolo, kjer je zapisano, da je kakšna visoka gora.

⁶³ Str. 65.

⁶⁴ Str. 68.

⁶⁵ Str. 84–88.

⁶⁶ Str. 254.

⁶⁷ Str. 254 in str. 126 (opis areole HBS-Z.7., A.III.).

⁶⁸ Gl. besedilo, ki sodi k opombi št. 5, zgoraj.

Na bakrOREZNI podobi iz Valvasorjeve *Slave Vojvodine Kranjske* iz leta 1689 vidimo hodulje, s katerimi so ljudje bredli potoke in plitke vode. Hodulje so bile tudi ena od igralnih figur v geografski igri – za zasedanje kopnih areol, kjer ni bila omenjena nobena gora.

26. Pasja vprega ima enako področje gibanja kot jelen.

Glej pravilo 21.

27. Kdor je starejši od sedem let in namerava, da ga nesejo na rokah v areolo, v kateri je mesto, naj figure ne postavi in naj svojo pravico do postavitve figure odstopi desnemu ali levemu soigralcu – če pa je igralec zadnji po vrsti, naj pravico odstopi predzadnjemu in prvemu.

Pravilo se nanaša na figuro šte. 33. Ni jasno, zakaj naj se pravica v prvem primeru odstopi desnemu ali levemu soigralcu, medtem ko se v drugem primeru odstopi predzadnjemu in prvemu igralcu.

28. Če so se igralci sporazumeli, da se številke areol, ki so jih potegnili iz vrečke, ponovno vanjo vrnejo in če kdo številko ponovno izžreba in ima zanj tudi primerno figuro, potem je treba areolo evakuirati in evakuirana figura se šteje za izgubljeno. Če je številko ponovno potegnil isti igralec, naj ima pravico do ponovnega žreba in njegova prvotno postavljena figura naj tam ostane.

Pravilo terja pojasnilo, kaj pomenijo besede "evakuirana figura se šteje za izgubljeno" (prim. s pravilom 11, ki govori o "izgubi" figur).

29. Ker ima vrečka s figurami za vsakega igralca po 38 števil in se zaradi tega izžrebane številke vračajo v vrečko, se zmaga v igri oziroma konec igre občutno za-

vleče, ker bo potrebno dosti časa – tudi tistemu, ki je blizu zmage – da bo izžrebal primerno figuro. To velja še posebej, če k 38 figuram dodamo "prazne" figure, katerih igralec ne more postaviti na zemljevid, ampak mora počakati, da pride ponovno na vrsto. Enako velja za igralca, ki isto figuro izžreba dvakrat, zaporedoma ali ne.

30. Kdor torej želi, da bodo vrečke s figurami za igralce bolj prijazne, naj vanje da tolikokrat po 38 števil, kot je igralcev in naj izžrebanih figur ne vrača v vrečko. Tako igralci ne bodo jemali figur iz vrečke brez učinka, razen če je v njej ena tretjina ali manj praznih lističev – z namenom, da bi bila igra bolj zabavna. Podobno je mogoče storiti z izžrebanimi številkami areol. Številke figur in areol naj se dajejo v posebne škatle in na koncu igre naj se spet vrnejo v svoje vrečke.

Na koncu naštevanja pravil je vzpodbudno dodano, da bo za igralce, ki se bodo z njimi seznanili, igra lahka, da ne bo izžrpavala človeške energije in da ne bo povzročala umske napetosti, kot se to v nemajhnih meri dogaja pri "igri tolovajev" (*lusus latrunculorum*).⁶⁹

⁶⁹ Gl. opombo št. 49, zgoraj. Igra *latrunculi* ni bila odvisna od sreče in je terjala veliko mero koncentracije (Schädler, *Latrunculi – ein verlorenes strategisches Spiel*, str. 47).

Na koncu knjige dodana pravila

Ob branju zgoraj naštetih pravil lahko ugotovimo, da ne urejajo uporabe vseh figur in da terjajo dodatna pojasnila in izpeljave. Tega se je očitno zavedal tudi avtor in je zato na koncu knjige dodal še nekaj kratkih misli, s katerimi je hotel pokazati, v kateri smeri bi bilo mogoče pravila dopolniti. Ta dopolnila predstavljamo posebej, kakor je to storjeno v knjigi, da bi bralcem tega članka čimbolj verno predstavili miselno pot nastanka igre. Takole se glasijo: *Določijo naj se areole, kamor je mogoče postaviti figure, ki so težko postavljive, tako da jih bo mogoče ob pravi priložnosti brž postaviti. Na primer za jelena in psa so primerne areole števil. 12, 13, 14, 15 in 16 v coni 2, HBS (Hemisphaerium Boreale Superius – severni del zgornje poloble). Za kozla so to areole 13, 14, 15, 16 in 17, cona 3, HBS. Za voz z jadrni so to 8., 9., 10. in 11. cona HBS in areole števil. 13, 14, 15 in 16. Za romarja so to pokrajine, kjer so Rim, Jeruzalem, Loreto⁷⁰ in Santiago de Compostela: HBS, cona 7, areoli 3⁷¹ in 4, kakor tudi areola 8 v coni 10. Za voz z velikimi kolesi sta to areoli 3 in 4 v coni 7, HBS.⁷² Za bodulje je primerna katerakoli areola, kjer ni omenjena kakšna gora. [...] Majhno plovilo naj bo mogoče postaviti v katerokoli areolo, kjer je zemlja, kajti ni je pokrajine, ki bila popolnoma brez tekoče vode. Kdor je postavil 12 figur, lahko preostale figure postavlja, kolikor jih lahko potegne iz vrečke.⁷³*

Te misli so bile dodane v naglici, na kar kaže dejstvo, da so zapisane brez odstavkov, nekoliko nesistematično in da nekatere podrobnosti niso v skladu s preostalim besedilom. Temu se je pridružil posebno hudoben tiskarski škrat (ali morda avtorjev humor?), ki je skril napako prav v stavku o napakah: *Tiskarske pomote in pomote druge vrste, ki so se zaradi stiske s časom prikradle v knjigo, bodo razsodni bralci lahko brez težav ugotovili, kakor – in na tem mestu stavek obvisi brez nadaljevanja ali ločila.⁷⁴*

Goljufanje pri igri

Opis igre na več mestih opozarja na možnost goljufanja pri igri. Zanimivo je, da v tej zvezi zaman iščemo kakšno vzgojno svarilo o neprimernosti takega početja. Namesto tega lahko beremo stroge in večkrat izražene nasvete, kako se naj igralci pred poskusi sleparjenja branijo. Vprašanje je, ali bi lahko iz tega sklepali, da je bilo goljufanje pri družabnih igrah večji problem kot danes ali da je bila posebna pozornost temu vprašanju posledica mladostnega

pristopa katerega od sodelujočih pri pisanju knjige.

Na enem mestu v knjigi je zapisano tole: *Največ priložnosti za prevare se ponuja pri postavljanju figur, tako da igralec skrivoma odstrani ali prikrije kakšno svojo figuro, in sicer zato, da bi hitreje ali lažje zmagal ali da ne bi bil kaznovan z branjem. Tej nevarnosti se je mogoče izogniti tako, da zmagovalec posamič in vsem na obeh z odprto in iztegnjeno roko vzame z zemljevida vse svoje figure oziroma znake po številčnem vrstnem redu do 38. Če se kdo tega ne bi držal ali če bi kakšen znak manjkal, naj igralec za kazen zgubi pravico sodelovanja v naslednjih treh igrah in ves ta čas naj mirujejo vse njegove pravice glede sodelovanja pri igri. Težje se je varovati pred napakami oziroma prevarami, če je več igralcev take sorte, da bi hoteli goljufati. Da bi se temu izognili, je mogoče med ostalim določiti, naj igralec, ki je desno od zmagovalca ali kateri drug igralec po vrstnem redu ali še bolje igralec, ki je na zemljevid postavil najmanj figur, preverja, ali je skupna vsota figur, to je tistih na zemljevidu in zunaj njega, 38. Tudi v zvezi z žrebanjem areol avtor svetuje, naj vsak igralec, preden seže v vrečko po številko areole, pokaže ostalim iztegnjeno in odprto roko. Ko je potegnil številko, pa jo naj brez odlaganja in vsem na obeh postavi na mizo. To številko se lahko zapiše na kakšno primerno mesto.⁷⁵*

Ko je v knjigi govora o žrebanju, lahko iz izrazov sklepamo, da imajo igralci vrečke, iz katerih vlečejo številke. Le na enem mestu je omenjena možnost uporabe kolesa s številkami ob robu in vrtljivega kazalca, s katerim bi lahko med igro naključno izbirali številke. O tej drugi možnosti avtor ne pravi nič podrobnega, ampak le pripominja, da sta oba načina enakovredna in da naj bo izbira prepuščena igralcem; zanimiv je razlog, ki ga navaja za enakovrednost: *Ker ni jasno, ali se je mogoče z vrtljivim mehanizmom učinkoviteje izogniti vsem možnostim za prevare v primerjavi s prej opisanim načinom.⁷⁶*

Prilagoditev igre drugim podlagam

Na nekaj mestih v knjigi je rečeno, da bi bilo mogoče igro prilagoditi za igralne karte, pri čemer avtor poudarja, da naj igra zaradi tega ne postane preveč enostavna in da naj izid igre ne bo preveč odvisen od naključja. To bi namreč nasprotovalo glavnemu namenu igre, to je utrjevanju znanja zemljepisa. Da bi s kartami dosegli ta namen, omenja avtor *Orbis lusus* možnost, da bi štiri dele sveta označili vsakega na svoji karti, vendar ne z besedami, temveč z geografskimi znaki, ki so v obliki zemljevida. Nato bi lahko vsakega od teh delov razdelili na 12 ožjih področij, ki bi tudi bila prikazana kot zemljevidi. To bi zneslo skupno 52 kart, od katerih bi vsaka lahko imela dve ali tri vrstice po-

⁷⁰ V 17. stoletju je bil romarski kraj Loreto blizu Ancone v Italiji po pomembnosti takoj za Rimom in Jeruzalemom.

⁷¹ V opisih areol je mesto Santiago de Compostela navedeno v areoli števil. 2.

⁷² Gl. besedilo, ki sodi k opombi št. 62.

⁷³ Str. 254.

⁷⁴ Prav tam.

⁷⁵ Str. 53.

⁷⁶ Str. 54.

datkov o mestih, rekah, gorah in podobnem. Število kart bi lahko povečali ali zmanjšali in s tem uravnavali način igranja in zapletenost igre. Avtor pravi, da bi, odvisno od njene izvedbe, igra s kartami lahko terjala celo več znanja geografije kot igra, ki temelji na zemljevidu.⁷⁷ Poleg igre s kartami govori knjiga tudi o igri na prostem oziroma na velikem zemljevidu pripravljenem v urejenem vrtu, vendar le na splošno in brez tehničnih podrobnosti.⁷⁸

Izrazoslovje pri opisih areol

Kot je prikazano v prvem delu članka, so v knjigi razlage geografskih pojmov, s katerimi naj se igralci seznanijo vsaj v osnovnih obrisih, da bodo lahko brez težav sodelovali v igri.⁷⁹ Med njimi so mnogi izrazi, ki so danes del splošne zemljepisne izobrazbe ali vsakdanje govorice. Vendar so med njimi tudi taki, ki jih danes skorajda ne poznamo več. V nadaljevanju primeroma prikazujemo dve zanimivi skupini izrazov.

(a) Antipodi, antaeci, periaeci, amphiscii itd.

Pri opisu con in areol se v knjigi pogosto uporabljajo izrazi, ki označujejo položaj prebivalcev na različnih delih zemeljske krogle. Med njimi sta poleg še danes znanega izraza "antipodi"⁸⁰ tudi sorodna pojma *antaeci* in *periaeci*. Ljudje, ki prebivajo ob določenem vzporedniku severno od ekvatorja imajo svoje *antaecos* v ljudeh ob enako oddaljenem vzporedniku južno od ekvatorja. To pomeni, da je pri enih enakonočje (ekvinokcij), ko je pri drugih sončni obrat (solsticij) in ko je pri enih zima, je pri drugih poletje in kolikor je pri enih dolga noč, je pri drugih dolg dan. *Periaeci* so ljudje, ki živijo vzdolž določenega vzporednika in so zato enako oddaljeni od polov; če so *periaeci* točno na nasprotni strani zemlje, je polnoč pri enih, ko je poldan pri drugih.⁸¹

Drugo merilo za ločevanje ljudi na različnih točkah zemeljske krogle je temeljilo na obnašanju njihove sence. V knjigi so razloženi izrazi *amphiscii*, *periscii* in *antiscii*.⁸² *Amphiscii*, kot je nakazano v *Orbis lusus*, so ljudje, ki živijo v tropskem pasu (to je med Rakovim in Kozorogovim vzporednikom ali povratnikom),⁸³ kjer senca v enem delu leta opoldne

kaže proti jugu (ko sonce kulminira severno od zenita) in v drugem delu leta proti severu. *Periscii* so prebivalci krajev znotraj polarnega kroga,⁸⁴ katerih senca v teku enega dne človeka obkroži (to je v tistih poletnih dnevih, ko je sonce 24 ur nad obzorjem).

Antiscii (imenovani tudi *heteroscii*) so ljudje, ki živijo na različnih straneh zunaj tropskega pasu in zato opoldne mečejo senco v nasprotni smeri. V zvezi z *antiscii* je v *Orbis lusus* zapisano, da je o njih pesnik Lucan⁸⁵ zapel takole:

Prišli ste, Arabci, v svet vam neznani,
kjer sence dreves začuda ne padajo v levo.
(*Ignotum vobis, Arabes, venistis in orbem,
Umbras mirati nemorum non ire sinistras.*)⁸⁶

Ob citatu je avtor *Orbis lusus* dodal pojasnilo: *Arabci so prišli v Lacij na pomoč Pompeju*. Očitno bi naj na podlagi tega bralci vedeli, da sta verza iz pesnitve, znane pod imenom *Pharsalia*,⁸⁷ ki opisuje državljansko vojno med zavezniki rimskega senata, ki jih je vodil Pompej, in legijami, lojalnimi Juliju Cezarju. Vojna se je začela januarja 49 pr. n. št., ko je Cezar zoper voljo senata s svojo vojsko prestopil reko Rubicon pri Ravenni in pri tem, kot pravi izročilo, znamenito vzkliknil *kocka je padla – alea iacta est*. V tem za rimsko državo usodnem spopadu so bile polodvisne države vzhodno in južno od Rima na strani senata in so Pompejevi vojski poslale na pomoč vojake.⁸⁸

Metafora o senci temelji na tem, da na področjih severno od Rakovega povratnika senca ljudi, ki so obrnjeni proti zahodu (kakor Arabci, ki so potovali v Rim), opoldne pada vedno na desno stran, medtem ko med Rakovim in Kozorogovim povratnikom v enem delu leta pada na levo in v drugem delu leta na desno stran. Južno od Kozorogovega povratnika pada senca v teh okoliščinah vedno na levo. Medtem ko pesnitev ne navaja imen krajev, od koder so prihajali "Arabci", knjiga *Orbis lusus* dodaja, da so bili *antiscii*, kar bi pomenilo, da so prihajali iz krajev južno od Kozorogovega povratnika. Ker Kozorogov povratnik poteka skozi današnji Mozambik in Madagaskar, je očitno, da je avtor *Orbis lusus* Lucanove Arabce postavil predaleč na južno poloblo. Imenovati bi jih moral *amphiscii*, ki, kot je pojasnjeno zgoraj, žive v tropskem pasu južno od Rakovega povratnika (ki poteka skozi Arabski polotok).

⁷⁷ Str. 63.

⁷⁸ Str. 50, 63.

⁷⁹ Gl. prvi del članka, str. 379 (*Kronika*, 55, 2007, št. 3).

⁸⁰ *Antipodes*: ljudje na diametralno nasprotnih koncih zemeljske krogle.

⁸¹ Str. 12.

⁸² Str. 13.

⁸³ Vzporednika, ki ležita na 23°26'22" severne oziroma južne širine, se imenujeta tudi "povratnika", ker se med njima v roku enega leta gibljejo točke, kjer je sonce v nadglavišču, in ker predstavljata ekstremni točki severno in južno od ekvatorja, kjer se gibanje nadglavišča enkrat na leto obrne (Lovrenčak, *Matematična geografija*, str. 91, 106). Gl. opombo št. 27.

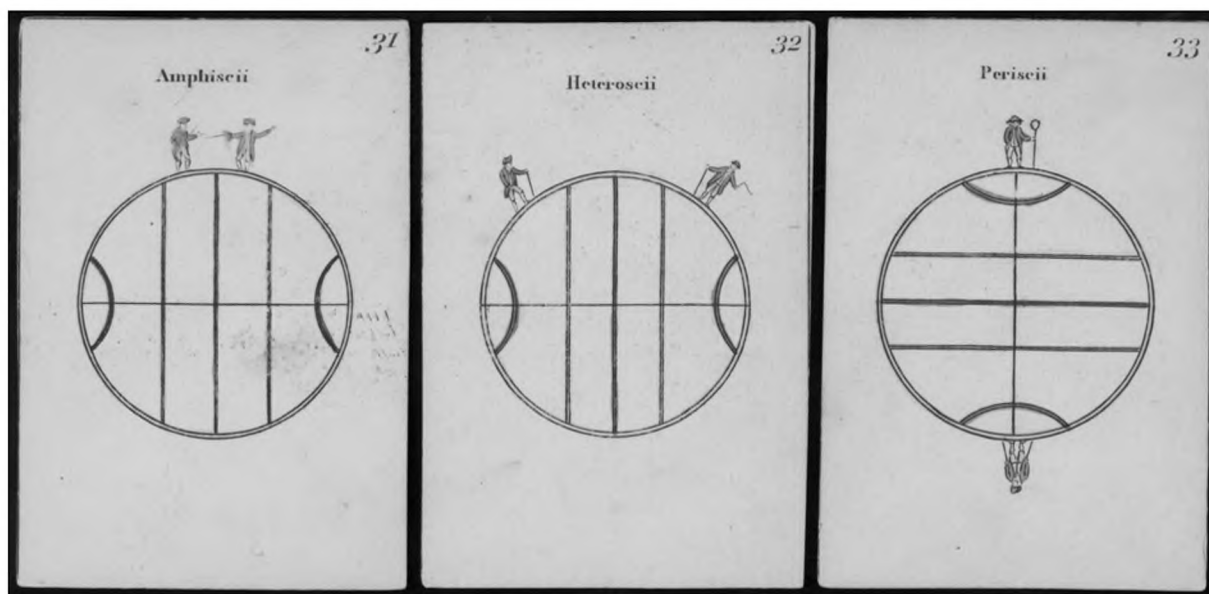
⁸⁴ To je znotraj arktičnega kroga 66°33'38" severne širine ali antarktičnega kroga 66°33'38" južne širine.

⁸⁵ *Marcus Annaeus Lucanus* (39–65 n. št.).

⁸⁶ Pesnitev *Pharsalia* (znana tudi pod naslovom *Bellum civile* – Državljska vojna), III. knjiga, verz 247 (prevod J. S.); za angleško besedilo gl. Lucanus, *The civil war*.

⁸⁷ Pesnitev, ki je bila od 16. do 18. stoletja mnogokrat natisnjena, je dobila ime po mestu *Pharsalos* v Grčiji, kjer je avgusta 48 pr. n. št. prišlo do odločilne bitke med Cezarjevo in Pompejevo vojsko.

⁸⁸ Bratož, *Rimska zgodovina*, str. 147.

Filozofi in geografi preteklih stoletij so razvili posebno izrazoslovje za ljudi na različnih točkah zemeljske krogle. Ena skupina izrazov je temeljila na obnašanju sence oziroma gibanju sonca. Ljudje v tropskem pasu, ki svojo senco v teku enega leta vidijo enkrat proti severu in drugič proti jugu, so se imenovali amphiscii (dobesedno "dvosenčniki"). Prebivalci polarnih krajev, kjer senca v teku poletnega dneva človeka obkroži (to je, ko je sonce 24 ur nad obzorjem), so bili periscii. Naslednji izraz je izviral iz dejstva, da ljudje severno od tropskega pasu opoldne mečejo senco proti severu, medtem ko jo tisti južno od tropov – imenovani heteroscii ali antiscii – vidijo proti jugu. Tri karte na sliki (iz serije 40 kart) so se uporabljale kot pomoč pri učenju teh danes že pozabljenih izrazov. (Objavljeno z dovoljenjem knjižnice Winterthur: Zbirka rokopisov in drobnih tiskov Joseph Downs.)

Mimogrede – pesniška figura spominja bralca tudi na dejstvo, da so bili tuji vojaki iz oddaljenih krajev, kjer se ni govorilo latinsko. To je bilo po izročilu usodno, ko so v metežu odločilne bitke pri *Pharsali* Cezarjevi legionarji izvedli nepričakovani manever in tuji vojaki niso razumeli latinskih povelj, kar je prispevalo k zmagi številčno šibkejše, a bolj izkušene Cezarjeve vojske.

Danes so izrazi te vrste zastareli in metafore te vrste komaj razumljive. Nekdaj pa – ko je bila praktična astronomija ljudem mnogo bližje kot danes, ker so jo potrebovali za merjenje časa, koledar, vreme, astrologijo ipd. – so bili del strokovnega besedišča in predmet razlag v kozmografskih knjigah.⁸⁹ Uporabljali so se tudi v teološko-filozofskih razpravah o duhovnih podobnostih in razlikah med ljudmi na različnih koncih zemlje (kar je prišlo do izraza tudi v *Orbis lusus*, kjer je mimogrede omenjeno vprašanje, ali je Bog Adamu "so-ustvaril" *antipodes*, *antaecos* ali *periaecos*).⁹⁰ Kot primer, ki ponazarja nekdanji pomen teh pojmov v izobrazbi, lahko navedemo igro s kartami s konca 18. stoletja naslovljeno *Elementi astronomije in geografije razloženi s 40 kartami*, katere namen je bilo učenje izrazov, kot so *periscii*, *antaei*, *antipodes*, *ascii*, *amp-*

hiscii, *heteroscii*, *preiscii*.⁹¹ Tudi na robovih nekaterih starih zemljevidov sveta vidimo majhne globuse z grafičnimi prikazi teh pojmov.⁹²

(b) Roža vetrov in smeri neba

V krajih okoli Sredozemlja je poimenovanje strani neba stoletja temeljilo na t.i. vetrni roži (*rosa ventorum*). Vidimo jo lahko na starih zemljevidih, še posebej pomorskih, kot grafični simbol v obliki zvezde, ki ima 8, 16, 24 ali 32 krakov. Vsak krak ponazarja ime vetra, ki piha iz določene smeri, in ta imena so služila tudi ali predvsem za označevanje strani neba.

Blizu Partenona v Atenah stoji osmerokoten kamniti stolp iz 1. stoletja pr.n.š., znan kot Svetišče vetrov, na katerem je na vsaki stranici vklesano ime vetra: *Boreas* (severni veter) in nato v smeri proti vzhodu: *Kaikos*, *Apeliotes*, *Euros*, *Notos*, *Lips*, *Zephyros* in *Skiron*.⁹³ V kasnejših stoletjih so morjeplovci

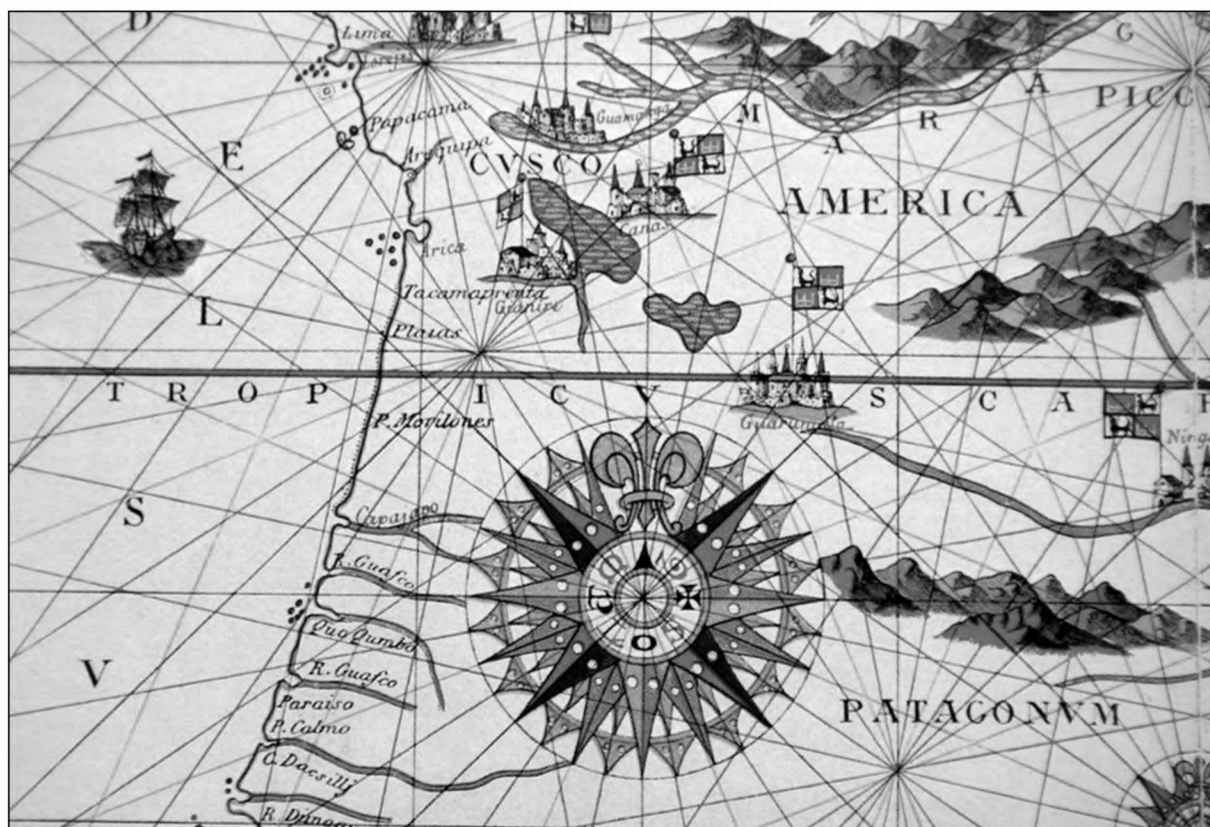
⁸⁹ Npr. Biancani, *Sphaera mundi seu cosmographia demonstrativa*, str. 198.

⁹⁰ Str. 31.

⁹¹ Paris, *The elements of astronomy and geography* (London 1795).

⁹² Npr. *Teatro del Cielo a della Terra* (Francesco Robacioli, Brescia 1602; Shirley, *The Mapping*, št. 236, str. 251) in *Universale Descrittione Di Tutto Il Mondo* (Guiseppe Rosaccio, Firenze cca. 1610; Shirley, *The Mapping*, št. 268, str. 289).

⁹³ Gurney, *Compass*, str. 42.

V deželah ob Sredozemskem morju so se za označevanje strani neba uporabljala imena za vetrove, ki so pihali iz različnih smeri. Na mnogih starih zemljevidih lahko vidimo zvezdaste podobe z 8, 16, 24 ali 32 kraki, imenovane vetrna ali kompasna roža, ki so ponazarjale strani neba in vetrove ter bile v pomoč pri računanju navigacijskih smeri. Imena iz vetrne rože lahko ob Jadranu prepoznamo še danes: npr. burja (Boreas – severni veter in sever), ostro ali oštro (Auster – južni veter in jug) in maestral (ventus magistralis – glavni veter).

njihova imena latinizirali, postopoma njihovo število pomnožili na 32 in jih tudi nadomeščali z izrazi, ki so bolj ustrezali lokalnim okoliščinam in jezikovni rabi (npr. tramontana za veter iz smeri severnoitalijanskih gora in levante za vzhodni veter).⁹⁴

Navada uporabljati imena vetrov za smeri neba se je pri sredozemskih pomorščakih, še posebej v Italiji, ohranila do 19. stoletja. Narodi, ki so bili usmerjeni predvsem na Atlantik (npr. Angleži, Nemci, Portugalci in Španci), so tudi poznali delitev na 8, 16, 24 ali 32 smeri neba, vendar so se pri njih že zgodaj udomačili izrazi sever, jug, vzhod, zahod in iz njih sestavljeni izrazi za vmesne smeri. Pri Francozih, ki so pluli tako po Sredozemskem morju kot po Atlantiku, sta bila do začetka 18. stoletja v rabi oba jezikovna sistema, vsak na svojem delu obale.⁹⁵

Orbis lusus nam takole predstavlja izraze za smeri neba: Štiri glavne smeri neba se ponavadi označujejo z vetrovi, ki so sledeči: s severa Boreas ali Aquilo, od juga

Notus ali Auster, od zahoda Favonius ali Zephyrus in od vzhoda Eurus ali Solanus. Med glavnima smerema so vmesni vetrovi, ki se po izkušnjah pomorskih kapitanov zaznavajo ob različnih časih ali iz različnih smeri. V času Vitruvija jih je bilo označenih skupno 24,⁹⁶ vendar jih sodobni pomorščaki poznajo 32. Ti vetrovi so na zemljevidih predstavljeni z vetrno rožo. Njihova imena so, začevši od vzhoda proti jugu: 1. Solanus, 2. Hypeliotes, 3. Meseurus, 4. Vulturnus, 5. Eurus, 6. Phaenicias, 7. Altanus, 8. Mesophoenix, 9. Auster, 10. Hyponothus, 11. Libonothus, 12. Mesolibs, 13. Africus, 14. Subvesperus, 15. Libozephyrus, 16. Mesozephyrus, 17. Zephyrus, 18. Circius, 19. Cauro Zephyrus, 20. Albilaurus, 21. Argestes, 22. Sciron, 23. Thrascias, 24. Supernas, 25. Septentrio, 26. Hyperboreas, 27. Meses, 28. Subaquilo, 29. Hellespontius, 30. Hypocaecias, 31. Caeciheliotes, 32. Carbas.⁹⁷

⁹⁴ Prav tam, str. 45.

⁹⁵ Prav tam, str. 51.

⁹⁶ Vitruvij (rimski avtor iz 1. stol. pr. n. št.) našteva poleg 8 glavnih še 16 stranskih vetrov in med ostalim govori o njihovem pomenu pri gradnji mest; gl. *Vitruvius on Architecture*, I. knj., VI. pogl., tč. 9.

⁹⁷ Str. 38.

Pri opisih areol (kjer ni bilo potrebe po natančnem poimenovanju vmesnih smeri neba) zasledimo sledečo, nekoliko prilagojeno in v tedanji kartografiji bolj običajno terminologijo:

- vzhod: *oriens* (pridevnik *orientalis*);
- zahod: *occidens* (prid. *occidentalis*);
- sever: *septentrio* ali *boreas* (prid. *septentrionalis* in *borealis*);
- jug: *meridies* ali *auster* (prid. *meridionalis* in *australis*).

Besedi *oriens* (vzhod) in *occidens* (zahod) izvirata iz glagolov *oriri* (dvigati se, vzhajati) in *occidere* (padati, zahajati). Izraz *septentrio* je povezan z ozvezdjem Velikega voza ali Velikega medveda, ki je v stalnem razmerju z zvezdo severnico (*septem triones*: sedem glavnih zvezd v tem ozvezdju). Beseda *meridies* je dobila svoj dvojni pomen (*poldan* in *jug*), ker vidimo sonce, ko je opoldne najvišje na nebu, v smeri proti jugu – seveda je opoldne sonce najvišje na nebu le, če merimo pravi sončni čas, ki je različen na vsaki zemljepisni dolžini, za razliko od civilnega ali uradnega časa, ki je enak na določenem širšem pasu zemlje. Uradni čas je bil postopoma uveden v drugi polovici 19. stoletja, ker ga je terjal razvoj železniškega prometa. Po uradnem centralnoevropskem času je poldan v istem trenutku povsod od Madžarske do Španije, čeprav je v tem trenutku sonce najvišje na nebu le npr. v Trebnjem na Dolenjskem (kjer je 15. poldnevnik vidno označen).

Ti izrazi so pustili mnoge sledove. Npr. naša *burja* izvira iz *Boreas* – severni veter. Besedi kot so *settentrio* in *mezzogiorno* v italijanščini (in ustrezne inačice v drugih romanskih jezikih) se še danes pogosto uporabljajo v pomenu *sever* in *jug*. V naši starejši literaturi lahko zasledimo izraz *polnozh* za *sever* (nasprotje od *poldan*) v naslovu knjige *Popis navad in sadershanja Indijanov Polnozhne Amerike* našega misijonarja in severnoameriškega škofa Friderika Barage (Ljubljana, 1837).

Opisi con

Knjiga navaja opise značilnosti 24 con v severnem delu zgornje poloble (*Hemisphaerium Boreale Superius*).⁹⁸ Navedene so npr. razdalje in površine v nemških miljah;⁹⁹ klimatski pasovi; letni časi; oddaljenost od polov; dolžine dneva in noči; oblike areol; kje so antipodi, *antaeci* in *periaeci*; padanje sence; in ozvezdja, ki se tam vidijo.

V knjigi ni opisov ostalih treh skupin con, za kar avtor navaja zanimiv razlog: niso potrebni, kajti če se igralci seznanijo s 24 conami v severnem delu zgornje poloble, bodo z ustreznimi spremembami podatkov lahko brez velikih težav razumeli tudi

značilnosti ostalih treh skupin con. Tako bi si na mesto arktičnega pola zamislili antarktični pol; padec sence proti severu bi zamenjali s padcem sence proti jugu; namesto zakritih južnih zvezd bi navedli ustrezna severna ozvezdja itd. S tem bi si igralci z enkratnim zbranim poslušanjem opisov 24 con pridobili dovolj splošnega znanja o zemlji, ki bi z ustreznimi prilagoditvami veljalo za vse areole. Knjiga svetuje, naj igralci slišijo opis cone le enkrat v igri (da se ne bi igralci dolgočasili).¹⁰⁰ Ta misel je izpeljana v pravilu številka 12, po katerem naj se opis cone prebere le takrat, ko se prvič prebira opis ene od areol iz te cone.

Opisi 1680 areol

Najobsežnejši del knjige (pribl. 170 strani) je posvečen posamičnim opisom vseh 1680 areol.¹⁰¹ Za področja, kjer je odprto morje ali ki jih evropski raziskovalci še niso kartografirali, so opisi kratki, kot je npr. "v areoli je le morje" ali "neznano področje". Opisi nekaterih areol v Evropi obsegajo polovico strani in več. Pri nekaterih manj raziskanih delih severne Evrope (npr. Nova Zemlja ali Groenlandija) je pomanjkanje podatkov o naseljih ali znamenitostih nadomeščeno z drugimi informacijami, kot npr. o prebivalcih, lovu, ribolovu in odkriteljih.¹⁰² Ponekod najdemo podrobnosti, kot npr., da v *Friziji in Holandiji teža govedi pogosto presega 1200 funtov in da Guicciardini poroča o govedu grofa Hoogstraten iz Mechelena, ki je tehtalo 2528 funtov*.¹⁰³

Pri areolah, ki so po vrstnem redu kasnejše, so opisi vedno bolj skopi. Na primer za areolo, ki jo avtor imenuje "najboljši del Italije", najdemo komaj kaj drugega kot naslednja imena brez dodatnih informacij: Korzika (*Corsica*), Lyon (*Lugdunum*), Marsej (*Marsilia*), Chambery (*Chamberinus*), Torino (*Turinum*), Genova (*Genua*), Benetke (*Venetia*), Verona (*Verona*), Padova (*Patavium*), Parma (*Parma*), Mantova (*Mantua*), Milano (*Mediolanum*), Bologna (*Bononia*), Firenze (*Florentia*), Ancona (*Ancona*) in Neapelj (*Neapolis*). Ko omenja Rim, je dodan zanimiv (in priznati je treba domiselni) izgovor za kratkost opisa: *Bil bi nepravilčen do te najbolj znane dežele na svetu, če bi si njeno odličnost in plemenitost drznil opisati na kratko v nekaj vrsticah; zato naj zadostuje le ena označba: cvet sveta*.¹⁰⁴ Če primeroma dodamo še areolo, kjer je Jeruzalem, je zapisano tole: *Prvič, je del Azije; drugič, v njej so*

¹⁰⁰ Str. 65.

¹⁰¹ Str. 84–254 (pogl. III, tč. IV do VII).

¹⁰² Str. 84.

¹⁰³ Str. 115; pregled knjig Lodovica Guicciardinija je pokazal, da je podatek iz ene od izdaj *Belgicae sive inferioris Germaniae descriptio* (str. 15 v izdaji 1652) (v viru je govora o brabantkih funtih).

¹⁰⁴ Str. 127.

⁹⁸ Str. 68–77.

⁹⁹ Nemška milja: 7420,4 m (Sitar, O prometu v Slavi, str. 148).

*puščavski deli Sirije, Egipta in Arabije, v katerih sta Gora Sinaj in Jeruzalem.*¹⁰⁵

Tudi opis ostalih treh četrtin sveta niso v so-razmerju z dostopnostjo podatkov v takratni geografski literaturi. Očitno je, da se je avtorjem mudilo, kot je z razorožujočo odkritostjo avtor priznal po 72 straneh opisov četrtine zemeljske oble, kjer je Evropa in kjer se začena 94 strani opisov preostalih treh četrtin zemeljske površine. Tam je zapisano, da v nadaljevanju ni bilo več mogoče slediti metodi opisovanja na začetku besedila, ker je ostalo le 10 dni za sestavo in tiskanje preostalega dela knjige. Pri tem je avtor (ki mu očitno ni manjkalo sposobnosti, da na težave gleda s pozitivne plati) dodal, *da bodo krajši opisi areol v veselje tistim, ki igro uporabljajo predvsem za zabavo, medtem ko bodo to obžalovali oni, ki hočejo v prvi vrsti koristiti svojemu duhu.*¹⁰⁶

Modri izreki in veliki Saavedra

Vsak opis areole (tudi tisti najkrajši) vsebuje izrek moralne ali politične narave. Kot je razloženo v knjigi, je njihov namen, *da bi si predvsem mladina po malem in nezavedno prisvajala načela krščanskega in posvetnega življenja in da bi si jih s pogostim igranjem trdno vtisnila v spomin.* Ta misel je dopolnjena z ugotovitvijo, da večina ljudi ponavadi posveča manj pozornosti temu, *kaj* kdo pove, kot temu, *kdo* kaj pove. Zato avtor *Orbis lusus* meni, da ne bi kazalo glasnega prebiranja opisov areol in izrekov zaupati nekomu, ki pridiga strogo in asketsko življenje, kogar se poslušalci bojijo ali kogar odlikuje skromnost in obzirnost, kar so na splošno hvale vredne lastnosti, vendar pri tej igri neprimerne. Zato naj prevzame vlogo bralca v igri oseba, ki nima nič manj kvalitete kot *veliki krščanski politik po imenu Saavedra, ki se je po petletnem študiju na univerzi v španski Salamanci 34 let v najpomembnejših evropskih mestih ukvarjal z javnimi zadevami in drugimi pomembnimi posli, ki je v Rimu dvakrat prisostvoval izvolitvi papeža, ki je v Regensburgu na zboru elektorjev interveniral v korist pokojnega, slavnega in svetega Ferdinanda III., ki je bil na osmih zborih v Švici, in ki je bil tudi odposlanec s polnimi pooblastili presvetlega rodu Burgundcev na nedavnem imperialnem zboru v Regensburgu.*¹⁰⁷

Na koncu je dodano, da je taka metoda koristna prevsem zaradi mladih, ki jih je potrebno navaditi na avtoriteto, poleg tega pa *bo mladina na ta način te zdrave nasvete in pouk, ki jih maksime vsebujejo, hitreje in raje sprejemala.* Ker so moralni in politični izreki namenjeni predvsem mladini, avtor pravi, da

bi lahko njihovo prebiranje opustili, če so igralci starejši.¹⁰⁸

Opis areole, kjer so naši kraji

Areola, ki pokriva naše kraje, je v knjigi opisana takole: H.B.S – Z.6.A.V. (severni del zgornje hemisfere, cona 6, areola 5). Prvič: je v Evropi. Drugič: v njej so boljše avstrijske province. Na severu je Avstrija (*Austria*), na jugu so Tirolska (*Tirolis*), Kranjska (*Carniolia*), Furlanija (*Forum Julium*), Istra (*Istria*) in Hrvaška (*Croatia*), na vzhodu je del Madžarske (*Ungaria*) in na zahodu je del Imperija in Bavarske in na sredi sta Štajerska (*Styria*) ter Koroška (*Carinthia*). Tretjič: glavno mesto Zgornje Avstrije Linz je znani trg, ki leži ob Donavi. V spodnji Avstriji je Dunaj (*Vienna*), rojstno mesto in sedež cesarjev. Na Tirolskem je Innsbruck (*Oenipontum*), na Kranjskem Ljubljana (*Labacum*), v Goriški grofiji Gorica (*Goritia*), v Istri Koper (*Justinopolis*), na Hrvaškem Zagreb (*Zagrabia*), na Koroškem Celovec (*Clagenfurtum*) in na Štajerskem Gradec (*Graecium*). Gradec je znano in pogosto obiskano mesto, kjer je precej plemstva ter živahne študentarije in kjer so tu in tam posejane grajske utrdbe in druge obrambne gradnje. Četrtoč: Donava (*Danubius*) teče v Avstriji, Inn (*Oenus*) na Tirolskem, Mura (*Mura*) na Štajerskem, Ljubljanica (*Labacus*) na Kranjskem in Drava (*Dravus*) na Koroškem. Petič: Avstrija je v večjem delu osrečena z darovi zemlje, obiljem in na enkrat način z vinom. Štajerska med ostalim z velikim izplenom pridobiva železo in druge kovine in ima tudi vina v izobilju. Šestič: mnoge od teh provinc, razen Avstrije, imajo nekaj Alp in njihova mesta so obdana z lepimi hribi. Sedmič: vsi prebivalci so katoliške vere. Osmič: če obstajajo kakšni antipodi in *antaeci* so to le slučajni pomorščaki, ki plujejo po Južnem morju proti obalam neznanih dežel. *Periaeci* so obalni prebivalci Severne Amerike. Devetič: Dunaj je mogoče spoznati po na svetu nemara najbolj mogočnem stolpu sv. Štefana; na Štajerskem blizu Gradca v kraju imenovanem *Redlstain* je mogoče videti veliko globel in v skalnatem hribu jamo oziroma vdolbino, ki obsega več milj in ki ji po domače pravijo *Kobelloch*: če je naravnega izvora, je nemajhen naravni čudež, če pa je rezultat človeške spretnosti in pridnosti, gre za stoletno delo. V tej vpadljivi, veliki in neznani tvorbi je mogoče najti kosti, ki so podobne človeškim. Poleg tega je na Kranjskem jezero, ki pripada knezom Eggenberg, ki v enem samem letu omogoča žetev, lov in ribolov. *Desetič: Cesarske oblasti ne kaže odlikovati le z orožjem, temveč jo je treba oborožiti tudi z zakonodajo, tako da bo lahko primerno vladala tako med vojno kot v miru.*¹⁰⁹

¹⁰⁵ Str. 135.

¹⁰⁶ Str. 159; o naglici gl. tudi prvi del članka, str. 376 (*Kronika*, 55, 2007, št. 3).

¹⁰⁷ Str. 66.

¹⁰⁸ Str. 67.

¹⁰⁹ Str. 122.

Latinska zemljepisna imena

Zemljepisna imena v *Orbis lusus* so skoraj brez izjem v latinizirani obliki. Mnoga med njimi so prepoznavna ali pa jih lahko določimo s pomočjo primerne slovarja zemljepisnih imen.¹¹⁰ Vendar je med njimi precej takih, ki jih je težko lokalizirati. Pomemben razlog za nejasnosti je, da se običaji za latiniziranje imen niso nikoli ustalili in da je bilo zato tvorjenje latinskih imen odvisno od jezikovnega okusa avtorjev in od političnih in vojaških razmer. Zato so se zemljepisna imena spreminjala ali pa so bila v rabi različna imena za isti kraj (npr. v knjigi najdemo dve imeni za Pariz: *Parisi* in *Lutetia* ali za Santiago de Compostela: *Sant Jago* in *S. Jacobus*).¹¹¹ Dodatne težave izvirajo iz napak, do katerih je prihajalo pri prepisovanju rokopisnih predlog, ročnem stavljenu tiskanih besedil ali graviranju bakrenih plošč za tiskanje zemljevidov. Temeljita raziskava imen v *Orbis lusus* bi pokazala marsikaj zanimivega in morda tudi pripeljala do nekaterih domnev glede tiskov, ki so bili pri pisanju knjige uporabljeni.

Življenje je gledališče

Na samem koncu knjige je avtor z velikimi črkami zapisal: *ČE JE SVET GLEDALIŠČE IN ŽIVLJENJE KOMEDIJA, JE TOREJ SVET IGRA*.¹¹² V izreku je združil naslov knjige s smislom uvodnih besed predgovora (*Bog se rad igra s stvarmi, ki jih je ustvaril ...*).¹¹³ S tem je izrazil takrat popularno idejo, da so ljudje na zemlji, posamič in kot družba, pravzaprav le igralci v gledališču pod nadzorom vsemogočnega in vsevednega Boga kot režiserja in gledalca. Tako razmišljanje o materialnem svetu kot kozmičnem gledališču – ki je bilo znano že od Platona dalje in se je pojavljalo pri rimskih, zgodnjekrščanskih in tudi renesančnih avtorjih – je v umetnosti 17. stoletja doživljalo svojevrsten preporod. V gledališču so ga v svoja dela vpletali mnogi avtorji, med katerimi so bili tudi Shakespeare (1564–1616) in Calderón de la Barca (1600–1681). Slednji je eno svojih dram iz leta 1635 celo naslovil *Veliki oder sveta*¹¹⁴ in Shakespeare je v komedijo *Kakor vam drago* vključil misel, ki se začne z besedami *Ves svet je oder in vsi možje in žene*

*zgolj igralci ...*¹¹⁵ Jezuitom je bilo tako pojmovanje gledališča blizu in pogodu, ker v njem niso videli le koristnega pedagoškega orodja, ampak umetnost, ki izraža globoko duhovno zvezo med življenjem, izobrazbo in Bogom.

Zaključne misli

(a) O igri in njeni rekonstrukciji

Za čas od 16. stoletja do prve polovice 18. stoletja imamo precej podatkov o igrah, ki so jih uporabljali in hvalili kot učne pripomočke. Povečini je šlo za igre s kartami in v manjši meri za igre, pri katerih so igralci premikali figure po označenih postajah na plošči.¹¹⁶ *Orbis lusus* izstopa v družbi teh iger po dveh merilih: po obsegu geografskega znanja in po zgodnjem času objave. To nam zagotavlja avtor *Orbis lusus* s temi besedami: *Prijatelj igralec, pred seboj imaš igro, ki je, kar zadeva njeno metodo, kolikor poznam druge igre, v celoti nova*.¹¹⁷ Nekaj podobnega, a v drugačnem tonu, je Kirchoffer zapisal nekaj let kasneje: *Orbis Lusus je zelo različen od drugih malovrednih iger in iger s kartami, ki jih ponujajo naokoli pod visokozvenim naslovom Lusus Geographicus, pri katerih igranje nikakor ni povezano z utrjevanjem geografskega znanja*.¹¹⁸ Do podobnega sklepa je prišel tudi avtor tega članka, ko v literaturi ni našel igre ali podatka o igri, ki bi *Orbis lusus* dosegala po obsegu znanja in ki bi bila hkrati enakega ali starejšega datuma.

Vtis o *Orbis lusus* v primerjavi z drugimi igrami nam lahko dopolni ena od najbolj vplivnih knjig evropskega razsvetljenstva iz druge polovice 18. stoletja: večkrat izdana francoska Enciklopedija, ki sta jo urejala Denis Diderot in Jean le Rond d'Alembert.¹¹⁹ Pod geslom *Sciences – Znanosti* je naštetih več kot dva ducata iger, ki bi naj bile v pomoč pri pouku slovnice, literature, latinščine, logike, matematike, medicine, geografije, zgodovine, heraldike, politike, morale in teologije.¹²⁰ Avtor¹²¹ gesla je

¹¹⁰ Npr. Graesse, *Orbis latinus*.

¹¹¹ Str. 57, 121, 126, 254. Po klasičnih virih je bila *Lutetia* mesto, kjer so živeli keltski *Parisi*; v latinskih besedilih zadnjih dveh stoletij se pogosto uporablja tudi sestavljeno ime *Lutetia Parisiorum*.

¹¹² Str. 254: *Si mundus theatrum, et vita comaedia, ergo orbis est lusus*.

¹¹³ Gl. prvi del članka, str. 368 (*Kronika*, 55, 2007, št. 3).

¹¹⁴ Calderón de la Barca, *El gran teatro del mundo* (slov. prevod Janko Moder).

¹¹⁵ *All the world's a stage, and all the men and women merely players ... (As you like it; 2. dejanje, 7. prizor).*

¹¹⁶ López-Vidriero, Barajando el saber, str. 1109, 1111; Zollinger, *Bibliographie*, str. XXI; Dillon, Consuming maps, str. 337.

¹¹⁷ Str. 253.

¹¹⁸ Kirchoffer, *L'aritmética mascherata* (1673), str. 394 (... *Orbis lusus ... di gran guisa lontano, da quelli scartacci, e carte giocali, che sul pomposo titolo, del Lusus Geographicus, od altro, vengono portate à torno; dove affatto in nissuna maniera, il gioco è incorporato nell'istesso essercitio Geografico.*)

¹¹⁹ *L'Encyclopédie, ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*, ki je izhajala v letih med 1751 in 1780 in je bila v manjših formatih večkrat ponatisnjena.

¹²⁰ *L'Encyclopédie*, 14. knjiga (zvezek je prvič izšel l. 1765), str. 792.

¹²¹ Louis de Jaucourt (1704–1779), ki je bil najplodnejši pisec pri Enciklopediji, predvsem za področja tehnike, medicine in politične zgodovine.

pojasnil, da je poučne igre vključil v Enciklopedijo zato, ker jih tedaj ni bilo več lahko najti, ker so mnoge med njimi ljudje zavzeto iskali in ker jih bodo s pomočjo bibliografskih opisov lažje našli (tak odnos do razširjanja praktičnih znanj je predstavljal eno od vodilnih idej razsvetljenstva). Nadalje je zapisal, da je prvo poučno igro s kartami iznašel Thomas Murner (1475–1537)¹²² in da so kasnejše igre te vrste sledile njegovemu vzoru. Poudaril je tudi, da nima namena hvaliti pedagoških kvalitete iger. Prav nasprotno, kritično je zapisal, da je novost iger sprva vodila do njihove široke uporabe, nakar so ljudje, potem ko so bile razvite boljše metode za pouk znanosti, te frivolne iznajdbe za poučno igranje zavračali, ker so mladim kaj malo koristile in ker so z njimi praviloma le zapravljali čas. Kritiko je podkrepil z mnenjem, da mladi ljudje, ko pride čas resnega učenja, mislijo, da se še vedno igrajo in so zato nesposobni posvečati pozornost čemurkoli, kar ni igra. Še posebej za igre s kartami je rekel, da se z njimi ni mogoče kaj pridati naučiti, *ker karta ne nosi več kot enega imena in ker celotna igra ne dopušča več kot kratke nomenklature*. Za končni poudarek je avtor gesla citiral besede nizozemskega humanista in teologa Erasmosa (1466–1536): *Nobene druge poti do znanosti nisem poznal kot pazljivost, ljubezen in vztrajnost*.¹²³

Enciklopedija našteva tri igre, katerih namen je bila pomoč pri učenju geografije in zgodovine:¹²⁴

- *Orbis lusus*, ki je citiran kot: *Matth. Kirchofferi orbis lusus, id est, lusus geographicus, pars I. Grascii 1659, in-4°* [sic];¹²⁵

- *Evropske geografske igralne karte, ki z 52 kartami prikazujejo vsa evropska kraljestva in dežele* (1678);¹²⁶ in

- *Igra sveta ali spoznavanje najbolj zanimivih stvari na svetu* (1684) (*Le jeu du monde*); igra se je igrala na mizi dolgi 18 stopal, na kateri je bil razprostrt zemljevid sveta z znamenitimi kraji.¹²⁷

Avtor tega članka ni imel v rokah izvirnika Igre sveta – *Le jeu du monde* in tudi ne izvirnika drugonastete igre in se zato ne spušča v vsebinsko primerjavo, vendar je mogoče v vsakem primeru ugotoviti, da je *Orbis lusus* od njiju 19 oziroma 25 let starejši. Zanimivo je, da je bila (po drugih virih) Igra sveta – *Le jeu du monde* leta 1688 prepovedana,

da je bil 23. oktobra 1688 tiskarski privilegij zanjo preklican in da velika miza zanjo verjetno ni bila nikoli izdelana.¹²⁸

Težko je oceniti, v kakšni meri je navedba *Orbis lusus* v Enciklopediji ljudi vzpodbujala, da so se z igro ukvarjali.¹²⁹ Upošteva več izdaj Enciklopedije in njene velike naklade, bi lahko domnevali, da taka popularizacija knjige *Orbis lusus* ni bila brez učinka, vsaj v zadnji tretjini 18. in morda v začetku 19. stoletja. Kasneje v 19. stoletju pa vse kaže, da je igra zatonila v pozabo. Nekatera bibliografska in zgodovinska dela knjigo sicer omenjajo, vendar o igri sami (vsaj po rezultatih iskanja avtorja tega članka) pred letom 2007 ni v literaturi najti ničesar.¹³⁰ Knjiga in igra *Orbis lusus* bi gotovo sodila v *Bibliografijo knjig o igrah iz 15. do 18. stoletja* (objavljeno l. 1996),¹³¹ vendar je očitno, da sestavljavci tega sicer skrbno pripravljenega bibliografskega dela za *Orbis lusus* niso vedeli. Tudi nedavno objavljeno strokovno delo o razvoju uporabe zemljevidov, ki govori med ostalim o kartografskih igrah, navaja, da je bila prva igra, ki je uporabila zemljevid kot igralno površino, predstavljena v Angliji sredi 18. stoletja.¹³² Neopaženost *Orbis lusus* bi lahko vsaj delno pripisali temu, da knjiga ni lahko dostopna¹³³ in da je bil čas razsvetljenstva igram kot pedagoškemu sredstvu manj naklonjen, ker je veljalo, da znanost neprimerno pomenostavljajo in zato nimajo posebne pedagoške vrednosti.¹³⁴

Ne glede na vse to lahko ugotovimo, da je igra zgodovinsko zanimiva in pomembna, ker v svoji zvrsti izstopa kot zgodnja (če ne celo prva) in ker je po svoji strokovni vsebini nadpovprečna. Za nas je še posebej zanimiva, ker je nastala na kulturnem področju centralne Evrope. Zato bi jo kazalo te-

¹²⁸ Zollinger, *Bibliographie*, št. 590, str. 281 in tam navedeni viri.

¹²⁹ V prvem delu članka je citirano poročilo iz 1673, da sta dva kranjska plemiča iz družine Eggenberg, ki sta študirala v Gradcu, igro spretno igrala (*Kronika*, 55, 2007, št. 3, str. 367). Kasnejših poročil te vrste avtor tega članka ni zasledil.

¹³⁰ Za kratek opis igre gl.: Južnič in Bratec Mrvar, *Blaž Kocen*, str. 14; Sekolec, prav tam, str. 114; Bratec Mrvar in Fridl, prav tam, str. 117. Brez omenbe igre govorijo o knjigi *Orbis lusus* npr. Pohlin, *Bibliotheca Carnioliae* (1862), geslo *Auersperg*; Radics, *Die Hausbibliothek der Auersperge* (1878), str. 54; isti avtor, *Anastasius Grün* (1879), str. 180; Bircher, *The 'Splendid Library' of the Counts of Auersperg* (1995), str. 286; Davis, *An Austrian Bibliophile of the Seventeenth Century* (2000), str. 3; Davis, Wolfgang Engelbert pl. *Auersperg, bibliofil 17. stoletja* [delni prevod z dodatki Nataše Golob] (2000), str. 200; Žargi, *Auerspergov knežji dvorec* (2002), str. 288.

¹³¹ Zollinger, *Bibliographie der Spielbücher des 15. bis 18. Jahrhunderts*.

¹³² Dillon, *Consuming maps*, str. 338 (igra z naslovom *A Journey through Europe or the Play of Geography* angleškega geografa John-a Jeffreys-a iz l. 1759).

¹³³ Med slovenskimi knjižnicami ima izvod le ljubljanska Semeniška knjižnica.

¹³⁴ López-Vidriero, *Barajando el saber*, str. 1114; *L'Encyclopédie*, 14. knjiga, str. 793.

¹²² Klerik, pravnik in ploden pisec, doma iz Strasburga v Alzaciji; njegove igre so našteje v Zollinger, *Bibliographie*, str. XXI in str. 267 (št. 560, 561 in 562).

¹²³ *L'Encyclopédie*, 14. knjiga, str. 793.

¹²⁴ Prav tam, str. 792.

¹²⁵ Prav tam, pod št. 11.

¹²⁶ Prav tam, pod št. 12: Praetorius, Seyfried, Nigrinus, *Europaeisch Geographische Spiel-carte Darinnen Vermittels LII sonderbarer Blätlein alle in Europa befindliche Königreiche und Länder ... praesentiret werden*.

¹²⁷ *L'Encyclopédie*, 14. knjiga, str. 792, pod št. 13: Jaugeon, *Le jeu du monde, ou l'intelligence de se qu'il y a de plus curieux dans le monde*.

meljiteje oceniti v primerjavi z drugimi igrami in jo tudi priklicati iz pozabe, kar bi lahko storili najbolj učinkovito, če bi jo rekonstruirali in ponudili javnosti. Kot je poudarjeno na začetku tega članka, bi rekonstrukcija igre terjala dopolnitev in adaptacijo pravil, o čemer lahko v *Orbis lusus* preberemo, ... *da je igra mogoče zasnovati na različne in spremenljive načine, tako da bo krajša ali daljša in da se bo igrala na ta ali oni način. Če si bo kdo poleg tega, kar je tukaj nakazano ali kar je še treba nakazati, izmislil druge okoliščine in pogoje igranja, bo lahko svoje ideje v igro vključil in s tem povečal svoje zadovoljstvo.*¹³⁵ Na drugem mestu v knjigi je izraženo upanje, da se bo kdo odločil igro prevesti iz latinščine v "deželni jezik".¹³⁶

Sledeč tej prilagodljivi zasnovi igre bi kazalo pripraviti več njenih različic. Gotovo bi lahko igro priredili za sodoben zemljepis; poleg tega bi lahko pripravili variante, ki bi temeljile na zemljevidih nekaterih zanimivih zgodovinskih obdobj. V vseh primerih bi lahko igro omejili tudi na ožja področja in jo obogatili s podatki iz rastlinstva, živalstva, umetnosti, etnografije in politike. Pravila bi lahko prilagodili tudi tako, da bi bilo več poudarka na sreči in manj na znanju. Nadalje ni dvoma, da bi bili mnogi veseli iger prirejenih za otroke. Nenazadnje bi lahko bila igra v izvirnem jeziku zabavno pomagalo tistim, ki bi želeli utrjevati svoje znanje latinščine. Ob rekonstrukciji igre bi lahko razmišljali tudi o poenostavitvah ali ukrepih za pospešitev igre. Zmanjšali bi npr. lahko število figur,¹³⁷ izločili bi lahko areole nekaterih kontinentov (morda izmenoma v različnih rundah igre) ali izključili nekatere areole na odprtem morju. Vključili bi lahko dodatne pogoje za zasedbo areol ali uporabo figur (pogoji bi lahko npr. terjali odgovor na eno ali več vprašanj, ki bi bila vključena v opise areol ali ki bi se med igro naključno izbirala). Nadalje bi lahko podrobneje razvili pravila o vplivu že postavljenih figur na pravico do zasedbe bližnjih areol ali areol na določenem geografskem področju. Možnih kombinacij je nešteto, pri čemer bi veljalo imeti v mislih opozorilo v knjigi, da *naj bodo prilagoditve pravil premišljene, tako da igra ne bo ne prelahka ne pretežka in da igralcem ne bo manjkalo priložnosti za smeh in šalo – seveda ob dolžnem spoštovanju statusa vsakega od igralcev.*¹³⁸

S takimi ustvarjalnimi prilagoditvami igre bi pravzaprav najbolj zvesto uresničili vizijo prilagodljive, poučne in zabavne zemljepisne igre, ki sta jo pred tremi stoletji in pol ljudem in cesarju predstavila 28-letni profesor in njegov 18-letni študent.

(b) O jezuitih

Proti koncu knjige je tiskar uporabil vedno manjše črke in se odpovedal odstavkom – kot vse kaže zato, da bi lahko preostalo besedilo spravilo na zadnjo tiskarsko polo in mu ne bi bilo treba začeti nove. Kljub temu je na koncu prihranil prostor za mastne črke *O.A.M.D.G.* (motto jezuitskega reda: *Omnia Ad Majorem Dei Gloriam*).¹³⁹ Kratica na jezuitski univerzi gotovo ni potrebovala razlage in verjetno tudi ne med širšo publiko, kajti pogosto je stala na vidnih mestih znanstvenih, glasbenih, arhitekturnih in drugih del nastalih v jezuitskem okolju.

Jezuiti so sledili enaki teološki doktrini in ciljem protireformacije kot drugi katoliški redi, kar so podkrepili s posebno zaobljubo zvestobe papežu. Vendar so se jezuiti od drugih redov razlikovali po svojih metodah. Znani so bili po inovativnosti, prilagodljivosti in prodornosti, kar se je izražalo v tem, da npr. niso živeli v samostanih, da si niso predpisovali posebnih redovniških oblačil, da so se angažirali v znanosti, kulturi in gospodarstvu in da so bili svetovalci in spovedniki mnogih plemiških družin in celo vladarjev. Na katoliških področjih Evrope in marsikje na drugih celinah je njihovo delo pustilo neizbrisne sledove: na stotinah jezuitskih kolegijev so organizirano in po svojih načelih skrbeli za izobrazbo mladine, vzdrževali so misijonarske postaje v raznih delih sveta, bili so odprti do drugih kultur, gojili so različne znanosti in umetnosti v lastnih vrstah in objavili so na tisoče del o mnogih temah.¹⁴⁰

V sodobnem sekulariziranem okolju pogosto ne zaznavamo razlik med redi znotraj katoliškega sistema. Morda se razlike v zadnjih desetletjih tudi v resnici zmanjšujejo. V prejšnjih stoletjih je bilo drugače. Za ilustracijo si pogledajmo naslednje vrstice, ki jih je protestantsko vzgojeni J. W. Goethe zapisal v svoj dnevnik, ko je leta 1786 na poti v Italijo potoval skozi katoliško Bavarsko:

*Jezuitski dijaki so pravkar imeli svojo letno predstavo, ki sem jo brž obiskal in videl začetek drame in konec opere. Niso bili slabši kot kakšna mlada amaterska skupina in imeli so zelo lepa gledališka oblačila, morda celo prebogata. Tudi to in vse skupaj me je ponovno prepričalo o posebni bistrournosti jezuitov; to ni neka abstraktna bistrournost, ampak bistrournost, ki jo dopolnjuje veselje s tem, kar delajo, uživanje z drugimi in lastno uživanje, kar izhaja iz angažiranja v realnem življenju. Kako vesel sem, da se poglobljam v katolicizem in ga spoznavam v vsem njegovem obsegu.*¹⁴¹

¹³⁹ Vse za večjo božjo slavo; str. 254.

¹⁴⁰ Bibliografija jezuitskih del obsega 9 volumnov: Backer, Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*.

¹⁴¹ Dnevnik za 4. september 1786, ko se je Goethe ustavil v Stadt am Hof (danes del Regensburga), kjer je obiskal šolo, ki po ukinitvi jezuitskega reda leta 1773 uradno ni bila več

¹³⁵ Str. 52.

¹³⁶ Str. 254.

¹³⁷ Gl. besedilo, ki sodi k opombi št. 58.

¹³⁸ Str. 57.

Na koncu dnevnika za ta dan je dodal tele pronicljive in duhovite misli: *N.B. jezuitske cerkve, stolpe in okrasje nasploh! V njihovi zasnovi je nekaj velikega, kar vzbuja v ljudeh spoštovanje. Zlato, srebro, kovine in krasota, zato da zaslepi berače vseh stanov ter tu in tam kaj neokusnega, da ljudi pomiri in pritegne. To je nasploh bistvo katoliške navzven obrnjene službe Božje, vendar tega še nisem videl izvajati s toliko razuma, spretnosti, okusa in doslednosti kot pri jezuitih; in vse njihove cerkve so skladne. Kako jezuiti niso nadaljevali s staro omrtvičeno pobožnostjo pripadnikov drugih verskih redov, ampak so sledili duhu časa!*¹⁴²

Ob teh besedah ostroumnega in izobraženega 28-letnega Goetheja si lažje predstavljamo, zakaj so bili jezuiti tako uspešni in vplivni. Hkrati pa lahko ob njih zaslutimo, zakaj mnogi v posvetnih in cerkvenih hierarhijah jezuitom niso zaupali ali so jim odkrito nasprotovali. V pisanjih prejšnjih stoletij najdemo zelo različne komentarje o jezuitih: eni so jim bolj in drugi manj naklonjeni in med slednjimi so tudi taki, ki spominjajo na politično propagando. Nasprotniki jezuitov, ne vsi iz enakih razlogov, so v zapletenih političnih razmerah druge polovice 18. stoletja – po trdih pogajanjih, v katerih so sodelovali tudi evropski katoliški monarhi – dosegli, da se je papež Klement XIV. uklonil pritisku in 21. julija 1773 podpisal *breve* (pismo, ki je manj formalno kot papeška bula) o ukinitvi jezuitskega reda. Pismo ni bilo razglašeno *urbi et orbi* (to je v Rimu in po svetu), ampak je bilo poslano škofom v izvedbo, kar je omogočilo, da je bil učinek pisma odvisen od načina, kako so ga izvajali. Ponekod so jezuite ostro preganjali (npr. v Italiji, Franciji, Španiji in na Portugalskem), medtem ko so drugod ravnali bolj milo (tako, da so npr. dopustili, da so bivši jezuiti še dalje poučevali na bivših jezuitskih šolah) ali pa so vladarji uveljavitev pisma prepovedali ali preprečili (v Rusiji in na Pruskem).¹⁴³ Reakcija na ukinitve je povzročila, da je leta 1814 papež Pij VII. red ponovno vzpostavil.¹⁴⁴

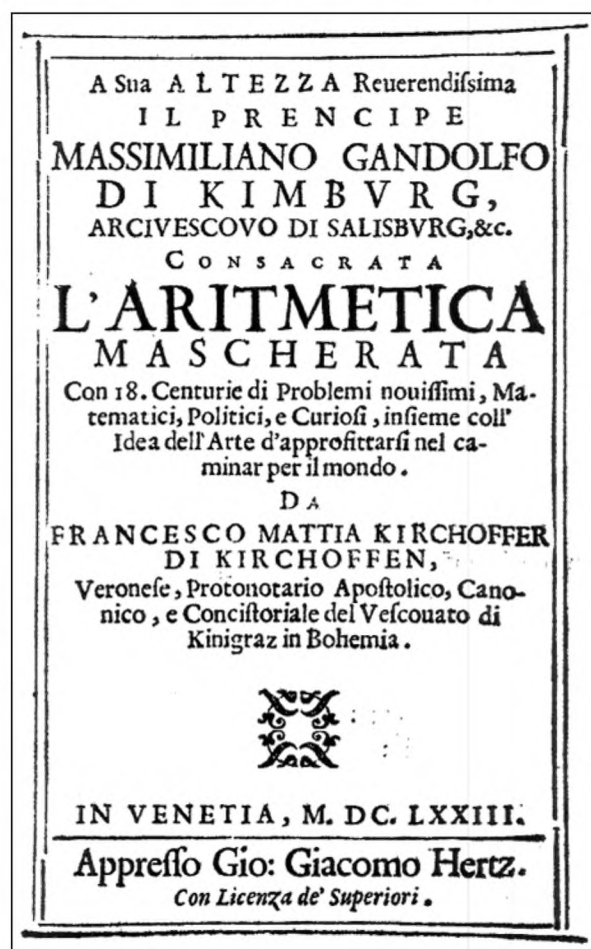
Od 17. stoletja dalje je šlo skozi jezuitske šole na tisoče mladeničev iz krajev, kjer so živeli Slovenci. Bližnji jezuitski kolegiji so bili npr. v Ljubljani,¹⁴⁵ Celovcu, Gradcu, Győru, Varaždinu, Zagrebu, Reki, Trstu in Gorici.¹⁴⁶ S tem so pomembno vplivali na razvoj znanosti in kulture pri nas. Zato bi bilo

zanimivo, če bi oceno *Orbis lusus* povezali s prikazom pomena jezuitov v izobraževanju nasploh in še posebej v naših krajih.

(c) O avtorjih

Celovitejši prikaz bi si zaslužila tudi dva navdušena mladeniča, ki sta svojim sodobnikom predstavila in nam zapustila poučno in zabavno geografsko igro.

Matija Kirchoffer (rojen 10. avgusta 1631 – umrl po letu 1673),¹⁴⁷ doma iz Verone v Beneški republiki, je bil, sodeč po njegovih spisih, človek nemirnega, v več smereh radovednega in polemičnega duha. V jezuitski red je vstopil 5. januarja 1648, v letih 1655–1657 je študiral v Rimu in bil nato profesor na jezuitskem kolegiju v Gradcu; 15. januarja

Matija Kirchoffer je leta 1673 v Benetkah objavil knjigo *L'aritmetica mascherata*, kjer je, nekaj v italijanski in nekaj v latinščini, pisal o različnih matematičnih in teoloških temah, osebnih načrtih in sporih – in omenjal tudi *Orbis lusus*.

jezuitska, temveč knezoškofijska (Goethe, *Tagebücher, Text*, str. 165 in Goethe, *Tagebücher, Kommentar*, str. 570; prevod odlomkov: J. S.)

¹⁴² Goethe, *Tagebücher, Text*, str. 166. Splošno o tem: Cevc, *Jezuiti in likovna umetnost*, str. 85.

¹⁴³ O izvajanju ukaza o ukinitvi v naših krajih gl. Rajšp, *Ukinitev jezuitskega reda na Slovenskem*, str. 255.

¹⁴⁴ Za pregledno zgodovino jezuitov gl. npr. Hartmann, *Die Jesuiten*.

¹⁴⁵ *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597–1773)*, zbornik razprav.

¹⁴⁶ *Jezuiti na Slovenskem*, zbornik simpozija. *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597–1773)*, zbornik razprav. Hellyer, *Catholic Physics*, Appendix, str. 245.

¹⁴⁷ Andritsch, *Die Matrikeln*, XX; Lukács, *Catalogus*, str. 723; Backer, *Sommervogel, Bibliothèque*, Tome IV.

1661 iz reda izstopil.¹⁴⁸ Leta 1658 je v Rimu izšel njegov panegirični spis o cesarju Ferdinandu III.¹⁴⁹ Potem ko je bil natisnjen *Orbis lusus* (verjetno leta 1660),¹⁵⁰ je leta 1666 v Pragi objavil polemično knjigo teološke vsebine, ki je bila sestavljena v obliki poznosholastičnih disputacij 17. stoletja.¹⁵¹ Nato je leta 1673 v Benetkah objavil knjigo *L'arimetica mascherata*, vsebinsko raznoliko delo, v katerem je (delno v italijanščini in delno v latinščini) pisal o matematiki, takrat novi tehniki računanja z logaritmi, zmotah protestantov, svojih potovanjih, sporih, znanstvenih načrtih ipd. Na njeni naslovnici je navedel, da je bil tedaj papeški protonar,¹⁵² kanonik in škofovski konsistorial v mestu Hradec Králové na Češkem.¹⁵³

Zanimivo bi bilo prikazati tudi življenje in delo grofa Volfa Engelberta Turjaškega (6. november 1641 – 2. marec 1709),¹⁵⁴ ki je po predstavitvi igre na graški univerzi, bržkone ob sodelovanju svoje družine, zagotovil tiskanje knjige *Orbis lusus*. Zasluzi si posebno pozornost, ker so ga ob omembah knjige občasno zamenjevali z njegovim starejšim sorodnikom enakega imena, grofom Volfom Engelbertom Turjaškim (1610–1673), kranjskim deželnim glavarjem in lastnikom slovite turjaške knjižnice.¹⁵⁵ Medtem ko je grof v svoji mladosti prebival s starši v družinski palači v Ljubljani,¹⁵⁶ si je po poroki s Katarino Elizabeto Trilleck (1647–1724)¹⁵⁷ za svoj sedež izbral grad Turjak, ki ga je dograjeval,¹⁵⁸ in od koder je upravljal svoja druga posestva, med katerimi so bili grad Jama v zgornji Šiški (Ljubljana),¹⁵⁹ mlin v bližini gradu Fužine pri Ljubljani,¹⁶⁰ grad Nadlišek blizu Cerknškega jezera¹⁶¹ in gradiča Poljane¹⁶² in Železenca,¹⁶³ oba blizu Turjaka. Na Turjaku je na silvestrovo 1683

sestavil svojo oporoko.¹⁶⁴ Imel je naslov kranjskega deželnega maršala in bil je član družbe sv. Dizma, enega od združenj za pospeševanje verskega in posvetnega znanja na Kranjskem.¹⁶⁵ Volf Engelbert je bil rojen istega leta kot J. V. Valvasor, s katerim sta se gotovo poznala, saj mu je Valvasor posvetil dve svoji deli,¹⁶⁶ opisal in risal njegove stavbe ter posesti in jih kot bakrorezne podobe vključil v *Topografijo Kranjske*¹⁶⁷ in *Slavo*.¹⁶⁸

Pohlin o grofu poroča, da je imel na Akademiji v Ljubljani (in *Academia Labacensi*) javno disputacijo iz univerzalne filozofije (*disputatio publica ex universa Philosophia*) in da je ob tej priložnosti prisotnim delil knjigo *Orbis lusus*.¹⁶⁹ Disputacije so bile razprave o različnih temah, ki so imele svoj zgodovinski izvor v sholastičnih razpravah v okviru pouka na univerzah od 12. stoletja dalje, pri katerih so disputant in eden ali več sodelujočih, praviloma pod vodstvom ali predsedstvom izkušenega profesorja razpravljali o določeni temi, pri čemer je bil poudarek na predstavitvi argumentov za in zoper eno ali več trditev, vse z namenom, da bi predsednik na koncu razprave ponudil obrazložen sklep o zastavljenem vprašanju.¹⁷⁰ V 17. stoletju so se disputacije organizirale ob različnih priložnostih, kot npr. v okviru rednih študentskih vaj, za pridobitev akademskih naslovov, ob akademskih dogodkih ali ob sprejemu v članstvo akademske institucije.¹⁷¹ Ker so disputacije praviloma temeljile na vnaprej pripravljeni strukturi in vrstnem redu vprašanj, tez, argumentov in protiargumentov, je bil seznam tez ali vprašanj pogosto zapisan in pri pomembnejših priložnostih ali avtorjih tudi tiskan. Ocena velikega števila tiskanih disputacij iz evropskih univerz je pokazala, da so bile disputacije od zadnje tretjine 17. stoletja dalje vse pogostejše tudi sredstvo za prezentacijo novih ali interdisciplinarnih tem, ki jih standardni učbeniki niso obravnavali.¹⁷² Zanimivo bi bilo raziskati, ali je za ljubljansko disputacijo Volfa Engelberta (poleg knjige *Orbis lusus*, ki je po naslovu tudi disputacija) ostala kakšna pisna sled in osvetliti vprašanje, ali je bila organizirana v okviru ljubljanske Akademije operozov, katere ustanovitev je bila razglašena leta 1693.

¹⁴⁸ Lukács, *Catalogus*, str. 723; Backer, Sommervogel, *Bibliothèque*, Tome IV.

¹⁴⁹ Kirchoffer, *Ferdinandus III. Romanorum Imperator*.

¹⁵⁰ Gl. prvi del članka, str. 374 (*Kronika*, 55, 2007, št. 3).

¹⁵¹ Kirchoffer, *Responsum catholicum de infallibilitate Romanae ecclesiae*.

¹⁵² Protonotar je bil naslov skupine visokih papeških uradnikov, a pogosto tudi le častni naslov.

¹⁵³ *Protonotario Apostolico, Canonico, e Concistoriale del Vescovato di Kinigraz in Bohemia* (naslovnica knjige Kirchoffer, *L'arimetica mascherata*).

¹⁵⁴ Preinfalk, *Auerspergi*, str. 108, 515.

¹⁵⁵ Gl. prvi del članka, str. 372 (*Kronika*, 55, 2007, št. 3).

¹⁵⁶ Preinfalk, *Auerspergi*, str. 104.

¹⁵⁷ Prav tam, str. 108.

¹⁵⁸ Prav tam, str. 109; Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 27.

¹⁵⁹ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 290; isti avtor, *Topographia Carnioliae*, št. 102 [99].

¹⁶⁰ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 296.

¹⁶¹ Po Valvasorjevih navedbah je grof 1686 grad na novo zgradil (*Die Ehre*, XI, str. 389).

¹⁶² Na Poljanah je grof po Valvasorjevem poročilu vzrejal odlične konje (*Die Ehre*, XI, str. 435).

¹⁶³ Valvasor pravi, da sta posestvo in gradič dobila ime po železu, ki so ga tam nekdaj pridobivali (*Die Ehre*, XI, str. 131).

¹⁶⁴ Preinfalk, *Auerspergi*, str. 109; Arhiv Slovenije, 308, II, A, št. 10.

¹⁶⁵ *Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma*, str. 125, št. 76; fol. 159–160.

¹⁶⁶ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 125, 243.

¹⁶⁷ Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae*.

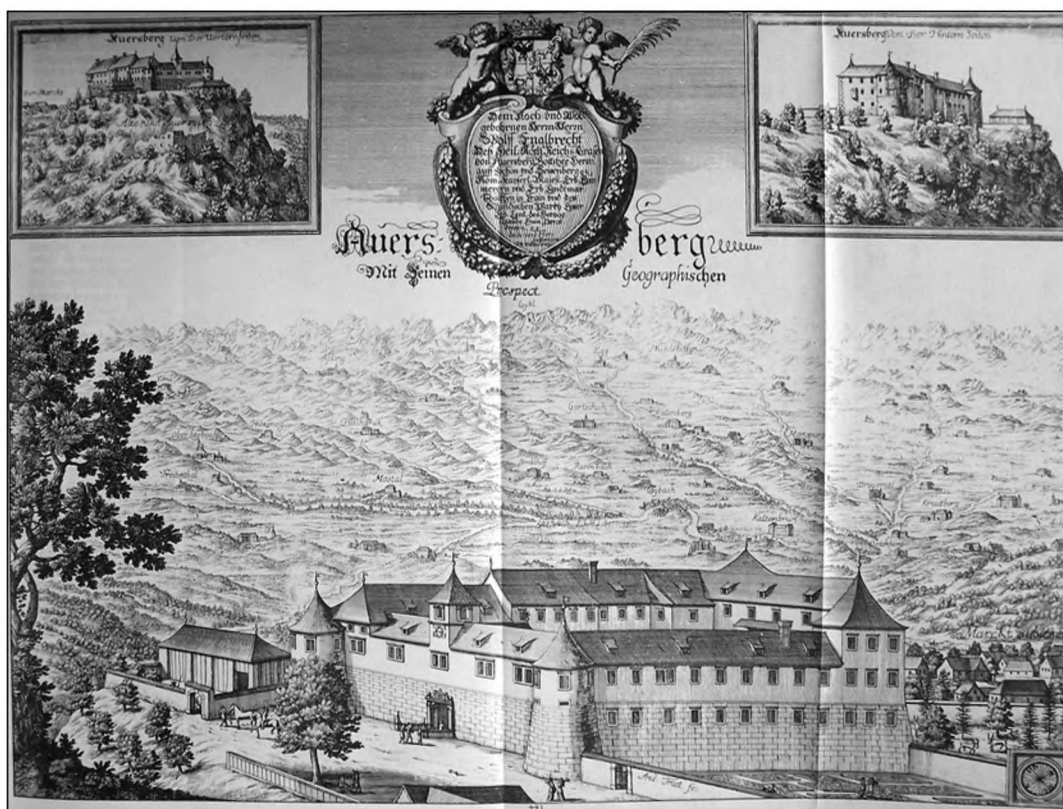
¹⁶⁸ Valvasor, *Die Ehre*.

¹⁶⁹ Prvi del članka, str. 367 (*Kronika*, 55, 2007, št. 3).

¹⁷⁰ Weijers, *The medieval disputatio*, str. 23.

¹⁷¹ Freedman, *Disputations in Europe in the early modern period*, str. 30.

¹⁷² Prav tam, str. 36.

Ko si je grof Volf Engelbert Turjaški (1641–1709) osnoval družino, je imel svoj stalni sedež na mogočnem Turjaku, od koder je upravljal svoja ostala posestva. Njegov znanec Janez Vajkard Valvasor je narisal več podob Turjaka. Na sliki je velika bakrorezna podoba Turjaka iz Valvasorjeve *Slave Vojvodine Kranjske*. Na sredini zgoraj je Valvasorjevo posvetilo grofu.

(d) O knjigi

Orbis lusus je zgodnji primer tiska, ki poudarja pomen geografskega znanja kot pomembnega dela splošne izobrazbe. Čeprav geografija v 17. stoletju še ni bila enakopravna tradicionalnim znanstvenim disciplinam, je avtor *Orbis lusus* v predgovoru prepričljivo in slikovito argumentiral, da bi si mladi ljudje morali pridobiti geografska znanja, ki jim bodo trajno koristila in brez katerih je vsako prebiranje starih in novejših zgodovinarjev slepo in vsako govorjenje o velikih dejanjih nemo.¹⁷³

Iz prvega poglavja knjige, ki je bralce strokovno usposabljal za sodelovanje v igri in ki je bilo namenjeno študentom in izobraženim bralcem, lahko razberemo raven znanja in način razmišljanja na jezuitski univerzi v 17. stoletju, to je v času, ko sta se geografija in astronomija razvijali v samostojni znanosti in ko so se prizadevanja uradne Cerkve za ohranitev nadzora nad znanostjo soočala z vse bolj vztrajnimi zahtevami po svobodi znanstvenega argumentiranja.

Vse to govori v prid priprave širše in bolj poglobljene ocene knjige, kot jo je lahko dal avtor tega članka. Zaslužila bi si zgodovinsko oceno s področij, kot so geografija, kartografija, astronomija, toponomastika, družabne igre, pedagogika, jezuitika in latinistika. S tako oceno bi z manj običajnega zornega kota osvetlili razgibano obdobje druge polovice 17. stoletja, ko so jezuiti, ob podpori znanosti naklonjenega cesarja Leopolda, na svojih šolah in univerzah, med iskanjem novega ravnotežja med teološko in posvetno znanostjo, oblikovali za vest številnih naših mladeničev in ko je zorela ideja za ustanovitve Akademije operozov, predhodnice današnje Akademije znanosti in umetnosti Slovenije.

¹⁷³ Prvi del članka, str. 369 (*Kronika*, 55, 2007, št. 3).

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

- 100 Jahre metrisches Maßsystem in Österreich (1872–1972). Wien : Bundesamt für Eich- und Vermessungswesen, 1972.
- Academia operosorum – zbornik prispevkov s kolokvija ob 300-letnici ustanovitve (ur. Kajetan Gantar). Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1994.
- Aguilonius, Franciscus [François de Aguilón ali d'Aiguillon] S.J.: *Opticorum libri sex philosophis juxta ac mathematicis utiles*. Antverpiae : Officina Plantiniana, 1613.
- Andritsch, Johann: *Die Matrikeln der Universität Graz*. Band 1: 1586–1630; Band 2: 1630–1662, Band 3: 1663–1710. Graz : Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1977, 1980 in 1987.
- Backer, Augustin de; Carlos Sommervogel: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. Bibliographie, Nouv. éd. par Carlos Sommervogel, reprint [izd. Bruxelles 1890-], knjige 1–9. Mansfield : Martino, 1995.
- Biancani, Josephus: *Sphaera mundi seu cosmographia demonstrativa ac facili methodo tradita in qua totius mundi fabrica, una cum novis, Tychonis, Kepleri, Galilei, aliorumque astronomorum adinventis continetur*. Mutinae : Julianus Cassianus, 1635.
- Bibliographie der Spielbücher des 15. bis 18. Jahrhunderts* (gl. pod Zollinger).
- Bircher, Martin: The 'Splendid Library' of the Counts of Auersperg in Ljubljana. *The German Book 1450–1750, Studies presented to David L. Paisey in his retirement* (ed. John L. Flood and William A. Kelly). London : British Library, 1995.
- Bratec Mrvar, Rožle in Fridl, Jerneja: Razdelitev zemlje na 1680 polj na zemljevidu Forlani Paolo, *Universale descrittione di tutta la terra conosciuta fin qui* (Benetke, 1565). V: Južnič, Stanislav in Bratec Mrvar, Rožle: *Blaž Kocen in začetki pouka geografskih vsebin ter geografije med Slovenci* – katalog razstave, pril. št. 2, str. 117. Ljubljana : Slovenski šolski muzej, 2007.
- Bratož, Rajko: *Rimska zgodovina, prvi del, Od začetkov do nastopa cesarja Dioklecijana*. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Študentska založba, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2007.
- Calderón de la Barca, Pedro: Veliki oder sveta (*El gran teatro del mundo*). Prevedel Janko Moder. *Dom in svet*. Ljubljana: letnik 54 (1942), št. 1/2, str. 47–59; št. 3/4, str. 117–121; št. 5/6, str. 175–179; št. 7–10, str. 289–294.
- Cevc, Emilijan: Jezuiti in likovna umetnost. *Jezuiti na slovenskem* – zbornik simpozija. Ljubljana : Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete v Ljubljani in Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, 1992, str. 85–94.
- Davis, Lisa Fagin: An Austrian Bibliophile of the Seventeenth Century: Wolfgang Engelbert von Auersperg, Count of the Holy Roman Empire. *Codices Manuscripti, Zeitschrift für Handschriftenkunde*, Heft 30, Mai 2000, str. 3–17.
- Davis, Lisa Fagin: Wolfgang Engelbert pl. Auersperg, bibliofil 17. stoletja [delni prevod iz angleščine z dodatki: Nataša Golob]. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, Nova vrsta 35, 1999 [izšlo 2000], str. 193–213.
- Dillon, Diane: Consuming Maps. *Maps: finding our place in the world* (ed. James R. Akerman and Robert W. Karrow Jr.). Chicago, London: The University of Chicago Press, copublished with the Field Museum, in association with The Newberry Library, 2007, str. 289–343.
- Encyclopédie, ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers, par une Société des Gens de Lettres. Mis en Ordre et Publié par M.**** [urednika: Denis Diderot in Jean le Rond d'Alembert]; 35 volumnov, objavljenih v letih 1751–1780.
- Freedman, Joseph S.: Disputations in Europe in the early modern period. V: *Hora est! On dissertations* (with contributions by Douwe D. Breimer, Jos Damen, Joseph S. Freedman, Marten Hofstede, Jet Katgert, Trudi Noordermeer & Olga Weijers) – Catalogue of an exhibition in Leiden University Library: December 8, 2005 – February 4, 2006. Leiden : Leidse Universiteitsbibliotheek, 2005, str. 30–50.
- La Galleria delle Carte geografiche in Vaticano* (ur. Lucio Gambi in Antonio Pinelli). Zbirka *Mirabilia Italiae*, 3 knjige. Modena : Franco Cosimo Panini Editore, 1994.
- Goethe, Johann Wolfgang: *Tagebücher, Historisch-kritische Ausgabe*. Band I, 1, 1775–1787: *Text*; Band I, 2, 1775–1787: *Kommentar*. Stuttgart, Weimar : Verlag J. B. Metzler, 1998.
- Graesse, Johann Gustav Theodor: *Orbis latinus oder Verzeichnis der wichtigsten lateinischen Orts- und Ländernamen*. Neu bearbeitet von Friedrich Benedict. Berlin : Richard Carl Schmidt & Co, 1909.
- Guicciardini, Lodovico: *Belgicae sive Inferioris Germaniae Descriptio* (editio postrema prioribus auctor). Amsterdam : apud Johannem Janssonium juniorem, 1652.
- Gurney, Alan: *Compass: A story of Exploration and Innovation*. New York, London : W. W. Norton & Company, 2004.
- Hartmann, Peter C.: *Die Jesuiten*. München : Beck, 2001.
- Hellyer, Marcus: *Catholic Physics, Jesuit Natural Philosophy in Early Modern Germany*. Notre Dame : University of Notre Dame Press, 2005.
- Jaugeon [abbé Jacques]: *Le jeu du monde ou de l'intelligence des plus curieuses choses qui se trouvent*

- dans tous les Etats, les Terres & les Mers du Monde. Ouvrage enrichy des Devises des plus grands princes de L'Europe. Par le Sieur Jaugeon.* Paris : Chez Amable Auroy, 1684 (cit. po Zollinger, *Bibliographie der Spielbücher*, št. 590, str. 281).
- Jezuiti na Slovenskem – zbornik simpozija. Ljubljana : Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete v Ljubljani in Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, 1992.
- Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597–1773) – zbornik razprav (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana : Zgodovinski inštitut Milka Kosa Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU, Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete, 1998.
- Južnič, Stanislav in Bratec Mrvar, Rožle: *Blaž Kocen in začetki pouka geografskih vsebin ter geografije med Slovenci* – katalog razstave. Ljubljana : Slovenski šolski muzej, 2007.
- Keuning, Johannes: The history of geographical map projections until 1600. *Imago Mundi*, 12, 1955, str. 1–24.
- Kirchoffer, Matthias – Auersperg, Wolfgang Engelbert: *Orbis lusius pars prima seu Lusius geographicus, defensus ac demonstratus ab illustrissimo S.R.I. comite Wolffgango Engelberto ab Auersperg in alma universitate Graecensi, praeside R.P. Matthia Kirchoffer S.I., A.A.LL et Phil. Doctore, ejusdemque Mathematices Professore ordinario, anno MDCLIX mense Augusto. Graecii, typis Francisci Widmanstadii* [brez letnice tiska], četverka, [7] + 254 strani.
- Kirchoffer, Matthias; Franciscus Matthias: *Responsum catholicum de infallibilitate Romanae ecclesiae, Francisci Mathiae de Kirchoffen, Prothonotarii Apostolici, Protho-Canonici Regino-Hradecensis & p.t. Vicarii Foranei et Decani Cadanensis contra exercitationem pseudo-theologicam Ioannis Caroli Gelkæ Bohemi Cadanensis, Apostatae Religiosi in publica Universitate Ienensi, sub Professore Ioanne Ernesto Gerardo, Mense Aprilis 1666 publicè defensam.* Pragae : Typis Urbani Balthasari Goliasch, 1666.
- Kirchoffer, Matthias: *Ferdinandus III. Romano[rum] Imperator sub majestatis et virtutis effigie in nummo aureo expressus.* Romae : Lazaris, 1658.
- Kirchoffer di Kirchoffen, Francesco Mattia (Veronese, Protonotario Apostolico, Canonico, e Conclistoriale del Vescovato di Kinigraz in Bohemia): *L'aritmetica mascherata con 18. centurie di problemi novissimi, matematici, politici, e curiosi, insieme coll' idea dell' arte d'approffittarsi nel caminar per il mondo.* In Venetia : Appresso Gio. Giacomo Hertz, 1673.
- López-Vidriero, María Luisa: Barajando el saber: educación de elite 'a la carta' durante el Antiguo Régimen. *Bulletin of Spanish Studies*, LXXXI, Numbers 7–8, 2004, str. 1109–1128.
- Lovrenčak, Franc: *Matematična geografija* (2. ponatis). Ljubljana : Filozofska fakulteta, 1996.
- Lucanus, M. A.: *The civil war – De bello civili, Lucan's Civil war.* Prevod: J. D. Duff. Cambridge (Mass.), London : Harvard University Press, 1997.
- Lukács, Ladislaus: *Catalogus generalis seu nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1551–1773).* Romae : Institutum Historicum S. I., 1988.
- Paris, Abbé: *The elements of astronomy and geography: explained on 40 cards beautifully engraved and coloured.* London : John Wallis Co., 1795.
- Praetorius, Johannes; J.H. Seyfried; Franciscus Nigrinus: *Europaeisch= Geographische Spiel= Charte Darinnen Vermittels LII sonderbarer Blätlein alle in Europa befindliche Königreiche und Länder samt deren vornemsten Städten zu des curiosen Lesers sonderbarer Belustigung und anmuthigen Zeitkürztzung in möglichster Nettigkeit praesentiret werden; worzu noch über das V. absonderliche Land=Chärtlein gefüget worden welche solche Oerter vorstellig machen die sich füglich unter die andern haben können gebracht werden. Samt einer kurtzen Beschreibung aller vornemsten und not-ablesten Sachen so in denen berühmtesten Ländern und Städten theils zu sehen sind theils sich vor langer und kurtzer Zeit ereignet und zugetragen.* Nürnberg : In Verlegung Johann Hoffmann, Buch- und Kunsthändlers, 1678 (cit. po Zollinger, *Bibliographie der Spielbücher*, št. 583, str. 277).
- Preinfalk, Miha: *Auerspergi, Po sledeh mogočnega tura.* Ljubljana : Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2005.
- Radics, Peter: *Anastasius Grün, Verschollenes und Vergilbtes aus dessen Leben und Wirken.* Leipzig : Hermann Foltz, 1879.
- Radics, Peter: Die Hausbibliothek der Auersperge. *Neuer Anzeiger für Bibliographie und Bibliothekswissenschaft.* Dresden : G. Schöfeld's Verlagsbuchhandlung, 1878. Heft Januar 1878 (str. 10–17) in Heft Februar 1878 (str. 50–55).
- Radics, Peter: Die Fürst Carlos Auersperg'sche Hausbibliothek im Laibacher Fürstenhofe. *Österreichische Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst und öffentliches Leben*, Beilage zur k. Wiener Zeitung. Wien: 1863 (Zweiter Band, Heft 27 bis 52), str. 624–631.
- Rajšp, Vincenc: Ukinitve jezuitskega reda na Slovenskem. *Jezuiti na Slovenskem* – zbornik simpozija. Ljubljana : Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete v Ljubljani in Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, 1992, str. 255–274.
- Reisp, Branko: *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor.* Ljubljana : Mladinska knjiga, 1983.

- Schädler, Ulrich: Latrunculi – ein verlorenes strategisches Spiel der Römer. *Homo Ludens, Der spielende Mensch*, IV, 4. Jahrgang. München/Salzburg : Verlag Emil Katzbichler, 1994, str. 47–79.
- Sekolec, Jernej: Predstavitev igre: Orbis lusus – igra sveta ali geografska igra. V: Južnič, Stanislav in Bratec Mrvar, Rožle: *Blaž Kocen in začetki pouka geografskih vsebin ter geografije med Slovenci* – katalog razstave, pril. št. 2, str. 114–120. Ljubljana : Slovenski šolski muzej, 2007.
- Shirley, Rodney: *The Mapping of the World, Early Printed World, Maps 1472–1700*. Riverside : Early World Press, 2001.
- Sitar, Sandi: O prometu v Slavi Vojvodine Kranjske. *Valvasorjev zbornik, Ob 300 letnici izida Slave vojvodine Kranjske* – referati s simpozija v Ljubljani 1989 (ur. Andrej Vovko). Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1990, str. 143–156.
- Snyder, John P.: *Flattening the Earth – Two thousand years of map projections*. Chicago : University of Chicago Press, 1993.
- Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma: 1688–1801*. Transkripcija besedila, prevod, spremno gradivo (ur. Lojze Gostiša). [Ljubljana:] Fundacija Janeza Vajkarda Valvasorja, 2001.
- Valvasor, Johann Weikhard: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain: das ist, Wahre, gründliche, und recht eigentliche Belegen- und Beschaffenheit dieses ... Römisch-Keyserlichen herrlichen Erblandes*. Laybach: 1689, zu finden bey Wolfgang Moritz Endter Buchhändlern in Nürnberg.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Topographia Ducatus Carnioliae Modernae, Topografija sodobne Vojvodine Kranjske, Bogenšperk na Kranjskem 1679*. Faksimilirana izdaja, spremna beseda in ureditev dr. Branko Reisp. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1995.
- Vega, Georg Freyherrn von: *Natürliches, aus der wirklichen Grösse unserer Erdkugel abgeleitetes, in ganz Frankreich und in einigen angränzenden Ländern zum allgemeinen Gebrauche gesetzmässig eingeführtes Mass- Gewichts- und Münz-System, mit einer gemein verständlichen Darstellung der in den k.k. Erbstaaten gebräuchlichen Mass- und Gewichtsverfassung; wie auch wechselweise Vergleichung so wohl der inländischen Masse und Gewichte, als auch verschiedener ausländischer mit den natürlichen* (nach dessen Tode heraus gegeben von A. Kreil). Wien : J. V. Degen, 1803.
- Vitruvius on Architecture* [lat. in angl.], translated by Frank Granger. Cambridge (Mass.) : Harvard University Press, 1955.
- Weijers, Olga: The medieval *disputatio*. V: *Hora est! On dissertations* (with contributions by Douwe D. Breimer, Jos Damen, Joseph S. Freedman, Marten Hofstede, Jet Katgert, Trudi Noordermeer & Olga Weijers) – Catalogue of an exhibition in Leiden University Library: December 8, 2005 – February 4, 2006. Leiden: Leidse Universiteitsbibliotheek, 2005, str. 23–27.
- Wörz, Adèle Lorraine: *The Visualization of Perspective Systems and Iconology in Dürer's Cartographic Works: An In-Depth Analysis Using Multiple Methodological Approaches*. A dissertation submitted to Oregon State University, 2007 (dostopno na <http://hdl.handle.net/1957/3785>).
- Ziggelaar, August, S.J.: *François de Aguilón S.J. (1567–1617), Scientist and Architect*. Romae : Institutum Historicum S. I., 1988.
- Zollinger, Manfred: *Bibliographie der Spielbücher des 15. bis 18. Jahrhunderts, Erster Band: 1473–1700*. Stuttgart : Anton Hiersemann Verlag, 1996.
- Žargi, Matija: Auerspergov knežji dvorec v Ljubljani. *Theatrum vitae et mortis humanae, Prizorišče človeškega življenja in smrti, The theatre of human life and death*: Podobe iz 17. stoletja na Slovenskem (ur. Maja Lozar Štamcar in Maja Žvanut). Ljubljana : Narodni muzej Slovenije, 2002, str. 277–307.

ZUSAMMENFASSUNG

Über das Gesellschaftsspiel eines Krainer Adligen und seines Lehrers aus dem 17. Jahrhundert und über die Geographie, ohne dessen Kenntnisse die großen Taten stumm und die Geschichte blind bleiben

Der Beitrag stellt eine Fortsetzung des in der letzten Nummer der *Kronika* (Jahrgang 55, 2007, Nr. 3, S. 365–386) veröffentlichten Artikels dar über ein Gesellschaftsspiel aus dem 17. Jahrhundert, dessen Zweck der Erwerb von Geographiekenntnissen und Unterhaltung war.

Das Spiel, das in dem Buch *Orbis lusus seu geographicus* beschrieben ist, wurde im August 1659 bei einem öffentlichen Auftritt an der Jesuitenuniversität in Graz von dem 18-jährigen aus Laibach (Ljubljana) stammenden Grafen Wolf Engelbert von Auersperg "verteidigt und vorgestellt". Den Vorsitz bei der Präsentation hatte Matthias Kirchoffer, ein 28-jähriger Jesuit aus Verona und Professor an der Grazer Universität.

Beim Spiel saßen die Spieler um eine Weltkarte, die in 1680 Felder oder *areolae* verteilt war. Jede Runde begann mit der Auslosung einer *aureola* und dem lauten Lesen ihrer geographischen Beschreibung. Die Aufgabe des Spielers, der an der Reihe war, bestand darin, die *aureola* auf der Karte zu finden und sie mit einer seiner 38 Figuren zu besetzen, wenn er – den Spielregeln entsprechend – eine besaß, die zu diesem Erdteil "reisen" durfte. Es siegte derjenige Spieler, der alle oder die höchste Zahl von Figuren auf die Karte gesetzt hatte. Die Regeln konnten von den Spielern in gegenseitigem Einvernehmen aufgestellt und verändert werden, wodurch sich die Dauer des Spiels sowie der Einfluss von Wissen und Glück auf den Spielausgang bestimmte.

Der erste Teil des Beitrags setzt sich mit der Gedankenwelt des Buches auseinander, ferner mit der Frage seiner Autorenschaft und mit den Umständen, die seine Entstehung bedingten. Den Gegenstand des zweiten Teils des Beitrags bilden Anweisungen für die Erstellung einer Karte, Spielzubehör, Spielfiguren, Regeln zur Aufstellung der Figuren und andere Regeln. Im Schlussteil hebt der

Autor die historische Bedeutung von Spiel und Buch hervor, schildert das Jesuitenmilieu, in dem sie entstanden, und geht auf Matthias Kirchoffer und Wolf Engelbert von Auersperg ein. Dabei stellt der Autor des Beitrags fest, dass verschiedene bibliographische Werke das Buch *Orbis lusus* in den vergangenen zwei Jahrhunderten zwar erwähnen, eine Beschreibung oder ein Kommentar des Spiels selbst seinen Forschungsergebnissen zufolge bis 2007 jedoch unbekannt blieben. Ferner äußert er die Meinung, dass das Spiel von historischer Bedeutung sei, stelle es doch unter den vergleichbaren Spielen ein sehr frühes Beispiel (wenn nicht gar das erste in der Reihe) dar, seinem Inhalt nach sei es aber überdurchschnittlich. Deshalb schlägt er vor, man sollte es der Vergessenheit entreißen, rekonstruieren und in verschiedenen Varianten heutigen Spielern anbieten. Ebenso vertritt er die Auffassung, das Buch bedürfe einer gründlichen historischen Analyse, und zwar im Hinblick auf Geographie, Kartographie, Astronomie, Toponomastik, Gesellschaftsspiel, Pädagogik, Jesuitik und Latinistik.

1.03 Kratki znanstveni prispevek

UDK 321.64(450.361=163.6)"1919/1922"
94(450.361 Križ pri Trstu)"1919/1922"

Prejeto: 13. 5. 2007

Ivan Vogričmag. zgodovinskih znanosti, Vrhovci, Cesta VIII 5b, SI-1125 Ljubljana
e-pošta: ivanvogric@hotmail.com

Fašistično nasilje na Primorskem po prvi svetovni vojni: primer Križa pri Trstu

IZVLEČEK

Prispevek obravnava – s pomočjo časopisnih virov (dnevnik Edinost), arhivske dokumentacije, literature in pričevanj – nasilna dejanja črnih škvader v Križu pri Trstu v času vzpona fašizma na oblast (1919–1922) oz. vrenja, ki je zajelo Julijsko krajino po prvi svetovni vojni. Za ta dejanja je značilna ne samo politična, marveč tudi narodna nestrpnost fašističnih skupin v tem slovenskem naselju. Nasilje namreč ni bilo uperjeno le proti eni ciljni skupini ljudi, ampak proti celotni slovenski vaški skupnosti ne glede na politično pripadnost domačinov. Stopnja nasilja je bila pri tem zelo visoka, v prvi vrsti ob vdoru in opustošenju kulturnega društva Ljudski oder in parlamentarnih volitvah leta 1921.

KLJUČNE BESEDE

Križ pri Trstu, fašizem, nasilje nad Slovenci, volitve 1921 in 1922

SUMMARY

FASCIST VIOLENCE IN THE PRIMORSKA REGION AFTER WORLD WAR I: THE CASE OF KRIŽ NEAR TRIESTE

The contribution deals with – with the help of newspaper sources (daily Edinost), archival documents, literature and testimonies – the vicious acts of the black squad in Križ near Trieste during the ascent of fascism to power (1919–1922) and with the turmoil that captured the Julijska krajina (Julian March) after World War I. Characteristic of those acts is not only political but as well national intolerance of fascist groups in the mentioned Slovene settlement. Violence was not fixed on a single group of people but on the entire Slovene village community regardless of political appurtenance of the local people. The degree of violence was very high, especially at the breaking in and devastation of the cultural society the Ljudski oder, and at parliamentary elections in 1921.

KEY WORDS

Križ near Trieste, fascism, violence on Slovenes, 1921 and 1922 elections

Obdobje od konca prve svetovne vojne do prihoda fašizma na oblast na Primorskem je bilo v slovenskem zgodovinopisju izčrpno obdelano. Že dolgo časa obstaja kopica kakovostne strokovne literature, ki jo nadgrajuje tudi siceršnja literatura, posvečena temu obdobju.

Primer nasilja fašizma v Križu pri Trstu¹ je po eni strani nadvse značilen, saj odraža osnovne elemente, ki so bili na splošno prisotni na Primorskem v času vzpona fašizma; po drugi pa kaže na značilnosti, ki v drugih primorskih krajih niso bile toliko izrazite oz. sploh niso bile prisotne.

Splošni okvir

Položaj v Križu – naselju s tedaj skoraj 2000 prebivalci na kraški planoti v zaledju Trsta² – je potrebno uokviriti v specifični čas, ki je sledil koncu prve svetovne vojne. Zanj je bila vsaj na začetku značilna izrazita militarizacija na ozemlju t. i. Julijske krajine, kar je bila posledica vojaške navzočnosti italijanske vojske po razkroju Avstro-Ogrske. Demobilizacija, ki je sledila, je potekala postopno, ob upoštevanju relativne bližine demarkacijske črte oziroma, po aneksiji Primorske k Italiji maja 1921, meddržavne meje s Kraljevino SHS.

Vzporedno z mnogimi spremembami (nov položaj, v katerem se je znašel Trst po razpadu stare Avstrije; demografske spremembe zaradi dotoka vse večjega števila Italijanov iz notranjosti države in spremenjenega številčnega razmerja med etničnimi skupinami v mestu; nekajletna vojaška oblast itd.) je bilo čutiti izrazito politično vrenje, ki je sledilo prevratu leta 1918. Prva poveljna leta je bilo podobno kot za druge italijanske dežele tudi za Trst in okolico značilno izrazito revolucionarno razpoloženje. To je začelo upadati šele potem, ko se je od tedaj vodilne sile na levici, socialistične stranke, odcepilo najbolj radikalno krilo – komunisti. Istočasno pa je raslo tudi močno fašistično gibanje, ki je bilo v Trstu ustanovljeno prve dni aprila 1919, le deset dni po nastanku prvih fašijev v Milanu. Začetne akcije tržaškega fašija segajo v poletje 1919, s tem da se način in oblike delovanja niso bistveno razlikovali od onih drugod po Italiji.

Razrast tržaške fašistične organizacije je bil osupljiv: s 14.000 člani je bila marca 1921 največja v Italiji.³ Njen delež je znašal dobrih 18% celotnega

članstva v vsej državi. Vodja organizacije Toskanec Francesco Giunta je bil za Mussolinijem najbolj popularen fašist v Italiji. Priljubljenost je pridobil z nekaterimi spektakularnimi akcijami, kot je bil npr. požig Narodnega doma v Trstu poleti 1920.

Fašistično gibanje v Julijski krajini se je nekoliko razlikovalo od tovrstnega gibanja drugod po državi. Napajalo se je, bolj kot drugje, z mitom o t. i. pohabljeni zmagi Italije v prvi svetovni vojni, s konfrontacijo s slovanskim svetom (D'Annunziov pohod na Reko) in z nacionalistično retoriko nasploh. V "novih provincah", kot sta bili npr. Trst in Gorica, pa je bila značilna izrazita prisotnost avtohtone slovenske manjšine, ki ji je bilo fašistično gibanje zelo nenaklonjeno. Zato ne preseneča, da je prvi močan udarec zadalo prav slovenski manjšini. Glede na dejstvo, da so bili Slovenci razmeroma zelo dejavni tudi v levičarskih strankah in delavskem gibanju (o čemer priča dejstvo, da sta bili dve tretjini aretiranih med splošno stavko septembra 1920 Slovenci), pa je želel fašizem s tem ubiti dve muhi na en mah. Njegov prodor ni bil torej zgolj ideološkega, temveč tudi nacionalnega značaja.

Oboroženo krilo fašističnega gibanja so tvorile t. i. škvadre. Sestavljene so bile v dobršni meri iz povratnikov s fronte, ki so sprejemali model militarizacije političnih spopadov.⁴ Omenjene skupine so bile posledica moralnega razdejavanja, ki ga je pustila za sabo prva svetovna vojna, vodili pa so jih politični vrhovi gibanja, prisotni v institucijah italijanske države. Te skupine so pogosto napadale sedeže delavskih in levo usmerjenih političnih organizacij, županstva v občinah, kjer je imela levica večino, in posamezne antifašiste. Njihov cilj je bil omejiti revolucionarno razpoloženje, ki je v Italiji doseglo vrhunec v letih 1919–1920 (tako imenovana rdeča dveletka).

Stanje in dogodki na lokalni ravni

Na socialno strukturo Križa po prvi svetovni je vplivala močna proletarizacija. Moško prebivalstvo se je vse bolj zaposlovalo v tržaški industriji, v prvi vrsti v ladjedelnici, zato je bilo pod vplivom sindikalnih in političnih dogajanj v bližnjem mestu. Hkrati je bilo navezano na tradicijo domačega kamnarstva in ribištva, ki je v kombinaciji s kmečko dejavnostjo nudilo vir preživetja. Križ je bil kraj z najbolj opazno ribiško tradicijo med Slovenci ne samo na Tržaškem, ampak tudi na celotnem slovenskem etničnem prostoru. Z razvejenim društvenim delovanjem je naselje ohranjalo izrazito slovensko podobo.

V naselju so bile prisotne levičarske organizacije, vpliv fašizma pa je bil razmeroma majhen. V slovenskih naseljih okrog Trsta je bila namreč fašistična prisotnost navadno povezana z navzočnostjo

¹ Čeprav se uporablja tudi naziv Sv. Križ, se je avtor odločil za obliko Križ, ker se ta naziv uporablja v pogovornem jeziku, toponomastiki in večjem delu zamejske publicistike.

² Po podatkih ljudskega štetja leta 1921 je v Križu prebivalo 1792 ljudi; k temu je potrebno dodati še 101 osebo, živečo v delu naselja, ki je administrativno spadal pod sosedno občino Nabrežina (in hkrati goriško pokrajino). Gl. *Krajevni leksikon Slovencev v Italiji*, str. 61.

³ Mattiussi, *Il Partito Nazionale*, str. 20. Mattiussi je povzel podatke od preučevalca italijanskega fašizma Renza De Feliceja. Prim. tudi Vinci, *Vzpon fašizma*, str. 32.

⁴ Franzinelli, *Squadristi*, str. 11.

vojaške posadke oziroma skupin italijanskih železničarjev, ki so tvorile jedro začetnih lokalnih fašistov.⁵ Te so bile še posebno navzoče v večjih krajih vzdolž železnice. V primeru Križa tega skorajda ni bilo, kar pomeni, da je fašistično gibanje posegalo na dogajanje v naselju od zunaj.

Krajevno zgodovinopisje navaja, da je bila ena od tarč fašističnih napadov kriška ribiška zadruga, registrirana leta 1909. Fašisti so napadli ribiče, ko so zborovali.⁶ Zabeležen je ostal spopad iz leta 1920.

Veliko hujši pa je bil napad v četrtek, 17. februarja 1921.⁷ V večernih urah tega dne je skupina oboroženih fašistov, ki so tja prispeli z več vozili, z zvijačo vdrla v sedež krajevnega Ljudskega odra⁸ sredi vasi. Pri tem so – kot je poročala tržaška Edinost – vstopili tudi v sosednje stanovanje, kjer je večerjal oče s tremi otroki. Prišleki so nanje nastavili samokrese, nato pa opustošili prostore. Potem ko so prižgali ogenj, so začeli streljati na domačine, ki so medtem prihiteli na kraj dogajanja. Edinost je poročala, da so enega od domačinov ranili v roko; krogla ga je zadela na cesti.⁹ Skupina fašistov je na-

to naglo zapustila vas, s tem da je napadenemu stanovalcu pri Ljudskem odru "izginilo tudi nekaj dragocenosti". Poročevalec Edinosti je na koncu ugotovil, da "brezdvomno so bili fašisti točno obveščeni o raznih podrobnostih po kakem somišljeniku iz vasi".

Del literature navaja tudi, da so fašisti takrat razdejali tudi sedež socialistov (oz. sindikalne organizacije) v eni od kriških gostiln.¹⁰

V zvezi s tem je zanimiva vsebina dokumenta iz tržaškega državnega arhiva, ki se nanaša na spor med skupinama fašistov in vojakov, nastanjenih prav v Križu. Gre za dopis, datiran 23. februar 1921, ki ga je poveljnik legije karabinerjev v Trstu podpolkovnik Giuseppe Anzà naslovil na generalni civilni komisariat za Julijsko krajino in poveljstvo armadnega zbora v Trstu.¹¹ Dokument se glasi:

"Malo pred 16. uro 20. t. m. je peljal skozi Križ, v smeri proti Trstu, kamion s približno 20 fašisti.

V bližini mesta, kjer je začasno nastanjena 10. baterija 4. polka poljskega topništva se je vojak Vertemati Giulio iz omenjenega oddelka postavil pred kamion, ki je vozil z upočasnjeno hitrostjo, in zaklical: 'V redu je, če ste fašisti in ste zažgali krožke, vendar nesrečnežu ne bi smeli ukrasti 2.000 lir'; pri tem se je nanašal na incidente, do katerih je prišlo nekaj dni prej v tem naselju.

Osem fašistov je izstopilo iz kamiona in, z revolverji v rokah, vprašalo vojaka, zakaj jih je žalil; leta – v bojazni, da ga ne bi onesposobili – pa je zaprosil za pomoč.

Na klice Vertematija je priteklo kakih trideset vojakov, pri čemer so fašisti spet stopili na kamion in se oddaljili v smeri proti Proseku.

Takoj potem je vojak Vertemati odvezl pištolo kaplarju Miracoliu Luigiju, prav tako iz 10. baterije, in izstrelil dva naboja proti kamionu s fašisti. Ti so odgovorili z osmimi streli iz revolverja.

Nihče ni bil ranjen."

Pohod na Križ lahko uvrstimo v val nasilja, ki je sledil deželnemu kongresu fašističnega gibanja v Trstu 7. februarja 1921, na katerem je bil prisoten sam Mussolini. Že naslednji dan so vdrl in opustošili tiskarno Edinosti v Trstu, pozneje pa se je nasilje razširilo po Trstu in Tržiču. V obeh krajih je prišlo do zelo hudih spopadov med nasprotnimi skupinami in vala aretacij.¹²

⁵ Ob prevzemu oblasti (oktobra 1922) so obstajale na območju širšega kraškega območja tri fašistične sekcije: v Nabrežini, Divači in Postojni. To ni bilo zelo veliko, če pomislimo, da jih je bilo deset let kasneje dvajset (gl. Dieci anni di Fascismo sul confine orientale d'Italia, Il Piccolo, 51, 27. 10. 1932, str. 3). Fašistično jedro je sicer obstajalo tudi v Sežani (ta je postala kasneje sedež fašističnega gibanja na Krasu), ki pa je spadalo pod divaško sekcijo. Vsi ti kraji so se nahajali vzdolž železniške proge, kar se ujema z dejstvom, da je bil večji del prvih skupin fašistov sestavljen iz osebja, zaposlenega na železnici. To so bili večinoma tako imenovani regnicoli (priseljeni italijanski državljani iz notranjosti Italije), ki so bili včlanjeni v Vsedrjavno združenje fašističnih železničarjev.

⁶ *Križani v boju za svobodo*, str. 25. Nastanek in razvoj ribiške zadruge opisuje Bruno Volpi Lisjak, pri čemer izpostavlja tudi pritisk nanjo v času fašistične vladavine, še posebej preko režimskih sindikatov. Gl. Volpi Lisjak, *Slovensko pomorsko ribištvo*, str. 252, 292, 297 in 300.

⁷ Fašistovski napad v Sv. Križu pri Trstu, Edinost, 46, 19. 2. 1921, str. 2. Zanimivo je, da različni viri prinašajo napačen datum napada na kriški Ljudski oder – 19. februar. Prim. Franzinelli, *Squadristi*, str. 304; *Križani v boju za svobodo*, str. 30; *Od fašističnega škvadrizma*, str. 16; Tiberio, *Il fascismo a Trieste*, str. 46; Nedog – Kacin-Wohinz, *Kronološki pregled dogodkov*, str. 193. Vendar so podatki iz Edinosti kronološko bolj prepričljivi, posredno tudi dokumentacija iz AST. Edinost je v tem prispevku pogosto navedena, ker je prinašala najbolj izčrpne informacije o družbenopolitičnem dogajanju v tem delu Primorske.

⁸ Kriški Ljudski oder je nastal leta 1906. Šlo je za kulturni krožek, ki je spadal v mrežo istoimenskih društev, nastalih na pobudo socialističnih krogov. Središče je bilo v Trstu. V neposredni bližini sta delovala tudi Ljudska odra v Šempolaju in Vižovljah. Po vdoru in opustošenju v Križu je tamkajšnji Ljudski oder – v njem se je med drugim kalil tudi znani igralec, režiser in gledališki organizator Justo Košuta (1898–1962), ki je zaslovel tudi na odrih na Slovenskem – prenehal delovati. Sledilo mu je društvo Vesna, ki je bilo razpuščeno leta 1927 skupaj z večino slovenskih kulturnih društev na Tržaškem. Poleg društva Vesna je med kulturnimi društvi v dvajsetih letih delovalo tudi Bralno društvo Mladina.

⁹ Tudi tu se poročilo iz Edinosti razlikuje od prej navedenih

virov (razen knjige Križani v boju za svobodo). Ti navajajo, da je Josip Košuta (tako je bilo ime domačinu, proti kateremu so streljali fašisti), podlegel ranam. Vendar v knjigi umrlih kriške župnije ni tega podatka. 6. septembra 1921 je sicer navedena smrt osebe z istim imenom in priimkom (pri čemer velja opozoriti, da gre za pogosto ime in pogost priimek v tem naselju), vendar je kot vzrok smrti navedena "gastroacuta".

¹⁰ *Križani v boju za svobodo*, str. 40 in posredno Franzinelli, *Squadristi*, str. 304.

¹¹ AST, Generalni in civilni komisariat za Julijsko krajino 1919–1922, Akti kabineta, fascikel 111.

¹² *Od fašističnega škvadrizma*, str. 16.

Ufficio di 3a Divisione
=====

N° 266/2 di prot. Trieste li 23 Febbraio 1921.

OGGETTO: Incidente avvenuto in S. CROCE, tra fascisti e soldati

AL COMMISSARIATO GENERALE CIVILE PER LA VENEZIA GIULIANA
AL COMANDO DEL CORPO D'ARMATA DI

24 FEB 1921
MAR 1921

TRIESTE

4063-7042

Verso le ore 16 del 20 corrente, transitava per S. CROCE un autocarro, con circa 20 fascisti, diretto a Trieste.

All'altezza dell'accantonamento della 10ª Batteria del 4° Reggimento d'Artiglieria da Campagna, il soldato, VERTEMATI Giulio, del reparto anzidetto, ponendosi davanti all'autocarro, che procedeva lentamente, pronunciò le seguenti frasi: SE SIENTE FASCISTI ED AVETE BRUCIATO I CIRCOLI VA BENE, MA NON DOVEVATE RUBARE 2000,00 LIRE AD UN DISGRAZIATO, e volendo con ciò alludere ad incidenti verificatisi pochi giorni prima in quell'abitato.

Otto fascisti, scesi dall'autocarro, con le rivoltelle in pugno, chiesero al militare ragione di tale offesa, e questi, nella tema di essere sopraffatto, chiamò aiuto.

Alle grida del VERTEMATI accorsero una trentina di soldati ed i fascisti, allora ripresero posto nell'autocarro, allontanandosi verso PROSECCO.

Subito dopo, il soldato VERTEMATI tolse la pistola d'ordinanza al caporale MIRACOLI Luigi appartenente pure alla 10^a Batteria, sparò due colpi contro l'autocarro dei fascisti, i quali risposero al fuoco con otto colpi di rivoltella.

Non c'è affermazione fatta
NESSUN FERITO.

IL T. COLONNELLO
COMANDANTE INT. LA LEGIONE
(GIUSEPPE ANZA)

Il Com. 4° Reg. Art. 4° Batt. 10^a
Crispo Moncada

Dokument Državnega arhiva v Trstu, ki govori o sporu med fašisti in vojaki v Križu (AST, Generalni in civilni komisariat za Julijsko krajino 1919–1922, Akti kabineta, fascikel 111).

Volitve leta 1921

Na prvih povojnih volitvah za poslansko zbornico (italijanski parlament) leta 1919 v Julijski krajini še niso volili, ker to območje še ni bilo priključeno Italiji.¹³ Zato pa je v Trstu, Gorici in drugih anektiranih krajih vladalo toliko večje zanimanje

za druge volitve v italijanski parlament. Te so bile sklicane za 15. maj 1921.

Fašistično gibanje je bilo takrat legalizirano, saj je nastopilo v t. i. nacionalnem bloku skupaj z liberalnodemokratskimi komponentami. To gibanje je imelo vodilno vlogo pri sestavljanju kandidatnih list, saj je bil njen nosilec v Trstu sam Francesco Giunta. Liberalnodemokratske skupine so sprejele fašiste medse, ker so želele preprečiti volilno uveljavitev

¹³ Kacin-Wohinz, Narodnoobrambno gibanje, str. 45.

levice iz leta 1919.¹⁴ Tudi to je bil eden od vzrokov, da so fašisti med volilno kampanjo izvajali nasilje, ki je bilo značilno za vso državo. Legalizacija fašizma je bila torej neke vrste legalizacija sistema nasilja, ki so ga zagovarjali fašisti.

V Križu je prišlo do napetosti že nekaj dni pred razpisom volitev. V petek, 1. aprila, so vas obiskali tržaški fašisti, ki so prišli *"s palicami in oboroženi do zob kakor po navadi"*.¹⁵ Skupina je najprej vdrla v zasebno stanovanje, nato pa razsajala po gostilnah ter v cerkvi, kjer je potekal nauk za birmance. Poročevalec Edinosti je na koncu svojega prispevka dodal, da so *"pri vseh teh obhodih spremljali fašiste orožniki"*.

Nekaj dni pred volitvami je prejel kriški župnik grozilno pismo, v katerem so ga pozvali, naj zapusti vas. Dan pred volitvami pa so prišli v vas trije oboroženi fašisti in ga iskali v župnišču. Ker ga niso našli, so šli do njegovih domačih in jim povedali, da se mu bodo zgodile hude stvari, če se bo udeležil volilne agitacije.¹⁶

Tako v Križu kot nasploh na Tržaškem je bila med slovenskimi volivci posebno opazna agitacija Jugoslovenske narodne stranke (JNS), se pravi slovenske liste, ki je združevala katoliško in liberalno komponento in je bila izraz Političnega društva Edinost. Ta se je na volitvah predstavila z več slovenskimi kandidati. Na slovenske volivce sta poleg tega lahko računali tudi obe levičarski stranki, socialisti in komunisti, čeprav na Tržaškem nista imeli slovenskih kandidatov.¹⁷

Do prave farse je prišlo na dan volitev. V Križu so takrat imeli pravico glasovati tudi volivci z bližnjega Proseka, ki so iz strahu pred nasilnimi dejanji fašističnih skupin krenili skozi gozd na volišče že v nočnih urah. Trg pred voliščem je bil poln že pred 7. uro zjutraj, kar je – kot kaže – presenetilo tudi skupino tam prisotnih fašistov. Ti so se umaknili, vendar so takoj po začetku volilnih postopkov v vas prihiteli v še večjem številu. Bilo naj bi jih kakih petdeset in povrh so bili še oboroženi. Njihov namen je bil onemogočiti volivcem, da bi normalno glasovali. S silo so se znesli nad ljudmi in jim jemali volilna potrdila. Med pretepenimi je bil tudi kriški župnik: *"...Kar so se fašisti volilcev polastili, so jih tirali s silo v volilno kamrico. Ker se niso hoteli poslužiti tujih glasovnic, so jim fašisti s silo devali v zavitek glasovnice fašistovskega bloka. Ni bilo skoro volilca, ki bi ne bil tepen ali ranjen..."*

Dopisnik Edinosti je zaključil prispevek s pripombo, da so *"nezaslišane zločine"* v Križu zastopniki oblasti mirno trpeli: *"Prijazno so gledali in prepuščali nesrečne žrtve njihovi usodi"*.

Tudi to dejanje lahko umestimo v vrsto podobnih dejanj, do katerih je prišlo na dan volitev v bližnji in daljni okolici, kot npr. v istrskih krajih (Marezigah, Pobegih, Sv. Antonu itd.). Na voliščih v omenjenih krajih je prišlo namreč do izredno hudih kršitev, kar je bila posledica napadov fašističnih škvader na volivce. To je veljalo še posebej za Marezige, kjer je bilo v spopadih ubitih več ljudi. Tako v Marezigah kot v Križu (in seveda drugod) je bil cilj fašističnih skupin enak: preprečiti regularno izvolitev kandidatov na listi JNS in levičarskih strank ter omogočiti uveljavitev fašističnih kandidatov.

Na volišču v Križu je ob zelo majhnem številu veljavnih glasovnic italijanski blok prejel 45, republikanci 7, komunisti 5 glasov in slovenska lista 2 glasova.¹⁸ Šlo je torej za klasičen primer elementarnih kršitev volilnih pravil ob hudih pritiskih na volivce. Tudi na podlagi takšnih primerov je italijanski nacionalni blok požel volilni uspeh, kar je bilo – na nivoju Julijske krajine – značilno predvsem za Istro in Trst. Volilni uspeh, čeprav dosežen z ustrahovanjem, pa je bila odskočna deska za nadaljnje delovanje fašističnega gibanja.

Za primerjavo lahko navedemo rezultate občinskih volitev v Križu naslednje leto (januarja 1922). Čeprav so imele volitve drugačen značaj in niso imele takšnega političnega pomena kot parlamentarne, nam primerjava vseeno lahko pomaga ustvariti vsaj približno podobo volilnega telesa na krajevni ravni. Leta 1922 je slovenska lista prejela 195 glasov, italijanska zveza 109, komunisti 85, republikanci 10, italijanska ljudska stranka 2 in socialisti 1 glas.¹⁹

Vendar tudi te volitve niso potekale povsem po predpisih. Edinost je poročala, da so že navsezgodaj prišli v vas *"tuji fašisti"*. Potem ko so se združili z domačimi, so obkolili volišče in jemali volivcem volilna potrdila.

Zgodilo pa se je, da so tokrat posegli orožniki: *"Pohvaliti je treba nekega orožniškega stotnika, ki je pred voliščem napravil red. Fašisti so seveda tudi pozneje skušali terorizirati, kar pa jim je vsled nastopa varnostnih organov posebno pa naših volilcev, ni uspelo..."*²⁰ Edinost je poročala tudi o bogoskranstvu, do katerega je prišlo prav tako na dan volitev. Trojica fašistov je pod vasjo, potem ko je brez uspeha čakala na volivce s Proseka, razdejala kapelico, kar je seveda povzročilo negotovanje med domačini.

¹⁴ Volilno zavezništvo med liberalnodemokratskimi strankami in fašisti je le-tem odprl vrata v najvišje institucije v državi. Prvim – čeprav so bile tvorec ustavne državne ureditve – se je to pozneje maščevalo, saj je fašizem nekaj let kasneje pokopal demokratične ustanove v državi.

¹⁵ Fašisti v Sv. Križu, Edinost, 46, 3. 4. 1921, str. 1. Prim. Kacin-Wohinz, Parlamentarne volitve, str. 68.

¹⁶ Na dan volitev so se vršila nezaslišana, krvava nasilstva nad našim istrskim in tržaškim ljudstvom, Edinost, 46, 17. 5. 1921, str. 1.

¹⁷ Kacin-Wohinz, Narodno obrambno gibanje, str. 45–82.

¹⁸ Na dan volitev so se vršila nezaslišana, krvava nasilstva nad našim istrskim in tržaškim ljudstvom, Edinost, 46, 17. 5. 1921, str. 1.

¹⁹ Edinost, 47, 25. 1. 1922, str. 2.

²⁰ Občinske volitve v Trstu, Edinost, 47, 24. 1. 1922, str. 1.

Karikatura, objavljena v satiričnem listu Čuk na palci 1. 9. 1922.

Druga nasilna dejanja

Med drugimi posebno hudimi dejanji velja omeniti ponovno divjanje fašistov v nedeljo 24. julija 1921. Tudi tokrat so se poslužili že utečene metode. V vas so pridrveli s transportnim vozilom ter z orožjem v roki sejali strah po ulicah. Iz poročila Edinosti²¹ izvemo, da jih je bilo okrog dvajset in da so med pohodom ranili več, posebno mlajših domačinov: "Slučaj je hotel, da so ravno v soboto odšli vsi orožniki iz naše vasi ter nas prepustili usodi. Nikogar ni bilo, ki bi nas ščitil..."

Vendar je bil po Tiberievih trditvah med ranjenimi tudi orožnik, povrh še Slovenec, ki je pomagal fašistom.²² Verzija v Edinosti se je razlikovala: "...Že okoli 11. ure ponoči se je začelo zopetno streljanje. Kmalu nato se je raznesel glas, da leži nekje težko ranjen orožnik, katerega so močno izkrovavelega odpeljali v bolnico. Kdo ga je ranil ne vemo. Drugi dan je prišlo mnogo orožnikov v vas. Polovili so kakih 12 nedolžnih mladeničev."²³

Podobni obiski kraških in drugih vasi s kamioni so bili v tistem času razmeroma pogosti. Skupine fašistov so prihajale praviloma iz Trsta ali Tržiča. Zaradi tega so v več krajih (npr. v bližnji Nabrežini)²⁴ zastražili sedeže delavskih organizacij. Podobno se je zgodilo tudi v Križu. Po ohranjenem pričevanju je šla skupina domačinov leta 1922 celo čakati fašiste na rob vasi, na kraj, ki ga imenujejo "Pri pilju". Tu so nameravali preprečiti prihod črnosrajčnikov v naselje. S sabo so vzeli lopate in

Omenjeni prispevek velja primerjati s pričevanjem domačina Angela Švaba, ki je opisal dogodek po nekem razgrajanju skupine fašistov v Križu (datuma ni navedel): "Domenili smo se, da bomo fašiste skupaj naskočili v vasi še tisti večer... In res, ko se je stemnilo, smo se razdelili v skupine. Vsakdo je bil s čim oborožen. Toda namesto, da bi naleteli na fašiste, smo se skoraj soočili s patruljo karabinjerjev. Ko so oni po 'Alto là' sprožili prvi strel, smo jim mi odgovorili. In vnela se je pravcata bitka skoraj sredi vasi. En orožnik je bil zadet z najmanj desetimi strelmi. Kmalu nato so v vas pridrveli na kamionih še drugi orožniki in fašisti, mi pa smo se razbežali... (gl. Križani v boju za svobodo, str. 136). Ni znano, ali je opisan dogodek v povezavi z dogodkom, o katerem sta poročala Edinost in Tiberio, saj Švab ne navaja datuma dogodka. Res pa je, da nekateri elementi dajejo slutiti, da je šlo za isti dogodek.

²¹ Fašisti v Sv. Križu pri Trstu, Edinost, 46, 26. 7. 1921, str. 2.

²² Tiberio, Il fascismo a Trieste, str. 54.

²³ Fašisti v Sv. Križu pri Trstu, Edinost, 46, 26. 7. 1921, str. 2.

²⁴ Nabrežina skozi stoletja, str. 129.

drugo orodje, vendar fašistov takrat ni bilo na spregled.²⁵

Januarja 1922 so v Križu, prvič po desetih letih, načrtovali misijon, a so ga morali zaradi napetosti v času občinskih volitev prestaviti. Tako je sklepni del misijona potekal na velikonočni ponedeljek. Vendar so domači fašisti že pred tem začeli izzivati. V vasi so spet nastali nemiri in nekateri občani so bili zaprti. Na prizadevanje domačega župnika in kurata iz sosedne vasi so bili naposled, tik pred zaključkom misijona, izpuščeni. Kot je zapisal takratni župnik, je bilo nato nekaj mesecev mirno.²⁶

Seveda so to le splošni obris vzdušja, ki je prevladoval Križ po prevratu leta 1918. Po vzponu na oblast (ob koncu oktobra 1922) je fašizem začel izvajati drugačno vrsto pritiska na Slovence. Zdaj so prišli na vrsto administrativni ukrepi, ki so bili veliko hujši od golega fizičnega nasilja: Gentilejeva šolska reforma, ukinitvev goriške pokrajine (kjer so imeli Slovenci dotlej večino), odstranitev slovenskih imen v toponomastiki, razpustitev slovenskih organizacij itd.

Sklepna misel

Nasilna dejanja zoper slovensko prebivalstvo v Križu od ustanovitve fašističnega gibanja do njegovega prevzema oblasti gre postaviti v splošni kontekst nasilja, ki je zajelo Italijo v tistem času. Ne gre torej za pojav *sui generis*. Res pa je, da poleg splošnih značilnosti, prisotnih na tem obmejnem območju (sovražen odnos fašizma do neitalijanskega prebivalstva, izraziti nacionalizem, demobilizacija italijanskih oboroženih sil itd.), najdemo neke druge specifične.

Ena od teh je gotovo stopnja nasilja. Če je bil po eni strani Križ izpostavljen nasilju, ki je zajelo vso državo (npr. ob splošnih volitvah) ali pa regijo (npr. po kongresu fašističnega gibanja februarja 1921 v Trstu), je bila po drugi strani ostrina pritiska tu zelo izrazita. Nedvomno je bila večja kot v ostalih krajih kraškega zaledja Trsta. Med vzroke lahko navedemo antifašistično zavest, ki je bila večinoma vrasčena med prebivalstvom, poleg tega pa relativno bližino Trsta, kjer se je fašistično gibanje, kot smo videli, zelo razbohotilo.

Dokaz tega pritiska je prav dokument, ki se nanaša na fašistični napad na Ljudski oder leta 1921. Dokument je emblematičen, saj razkriva primer konfliktna situacije med pripadniki fašističnega gibanja in vojsko, ki je bila sestavni del državnega aparata, kljub temu, da ta konfliktnost ni bila stalno prisotna.

V literaturi je bila doslej v odnosu fašizem–sile javnega reda zvečine poudarjena pasivnost sil jav-

nega reda ob divjanju fašističnih tolpa ali pa njihova neučinkovitost pri poseganju zoper škvadrstične skupine. Franzinelli poudarja pri tem predvsem primer iz province La Spezia junija 1921, kjer lokalne sile javnega reda in sodni organi niso v ničemer ovirale tamkajšnjega škvadrizma.²⁷ Primere tovrstnega ravnanja najdemo tudi v Križu, vendar – kot rečeno – z nekaterimi izjemami.

Dogodki, povezani s fašističnim nasiljem v Križu, nakazujejo še eno značilnost – vlogo domačega fašizma. Ta sicer ni igral izrazite vloge, obstajal pa je. V publicistiki je opaziti sicer določeno zadrego pri obravnavi tega pojava v Julijski krajini, vendar po drugi strani ga stroka vsaj na lokalni ravni delno upošteva. Dokaz tega je diplomatska naloga Draga Sedmaka z naslovom *Fašizem in Slovenci na Goriškem 1920–1926*,²⁸ priložnostni zapisi, kot je npr. razprava *Naši fašisti* Ervina Dolence,²⁹ in seveda ugotovitve Milice Kacin-Wohinz, v prvi vrsti v delu *Prvi antifašizem v Evropi*.

Fašizem je imel že od samega začetka konflikten odnos do avtohtone populacije. Kljub temu je del prebivalstva vseeno sodeloval s fašističnim režimom. Večinoma so bili to posamezniki, ki so bili zaradi oportunizma, strahu itd. pripravljeni podpreti kakršenkoli režim. Verjetno so bili bolj pogosti primeri posrednega sodelovanja s fašističnim gibanjem. Slovenski poslanec Virgil Šček je v prispevku, objavljenem v Goriški straži julija 1923, zatrdil, da so slovenski fašisti predstavljali samo en odstotek celotnega slovenskega prebivalstva.³⁰

Nekaj podobnega bi lahko trdili za kriški primer, pri čemer je težko ugotoviti vpliv, ki ga je fašizem imel v tem kraju in med kraškim prebivalstvom nasploh. To velja še posebej za tržaško pokrajino, kjer – v primerjavi z bližnjo goriško pokrajino – vsaj na začetku niso obstajala prepoznavna jedra slovenskih fašistov.

Dejstvo pa je, da je fašistično delovanje pustilo pečat. Krutost ponavljajočih se nasilnih dejanj je namreč povzročila reakcijo med domačim prebivalstvom. Mogoče ni naključje, da je prav zaradi tega Križ prispeval v naslednjem desetletju kar štiri španske borbe, medtem ko je bilo število padlih partizanov in aktivistov med drugo svetovno vojno (umrlih v bojih, v taboriščih, kot talci itd.) nadpovprečno visoko – vsega skupaj približno šestdeset.³¹ To število je bilo, v sorazmerju s številom padlih v krajih v bližnji in širši okolici, daleč nad povprečjem.

²⁷ Franzinelli, *Squadristi*, str. 120–121.

²⁸ S tem je povezan tudi prispevek Draga Sedmaka, *Fašistična stranka*, str. 180–197.

²⁹ Dolenc, *Naši fašisti*, str. 113–122. Prispevek obravnava pojav fašizma v Senožečah.

³⁰ Kacin-Wohinz, *Narodnoobrambno gibanje*, str. 250–260.

³¹ Križani v boju za svobodo, str. 87–110.

²⁵ Pričevanje Frančka Žerjava iz Križa (roj. 1915), 14. 8. 2006.

²⁶ Ob 150-letnici župnije 1847–1997, str. 24.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AST – Archivio di Stato di Trieste (Državni arhiv v Trstu)
 Generalni in civilni komisariat za Julijsko krajino 1919–1922, Akti kabineta.
 Knjiga umrlih župnije Križ, leto 1921.

ČASOPISNI VIRI

Edinost, 1920, 1921 in 1922.
Il Piccolo, 1932.

LITERATURA

- Dolenc, Ervin: Naši fašisti. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 40, 2000, št. 1, str. 113–122.
- Franzinelli, Mimmo: *Squadristi, protagonisti e tecniche della violenza fascista 1919–1922*. Milano : Mondadori, 2003.
- Lisjak Volpi, Bruno: *Slovensko pomorsko ribištvo skozi stoletja od Trsta do Timave*. Trst : Mladika, 1996.
- Kacin-Wohinz, Milica: Parlamentarne volitve in politične razmere v Julijski krajini 1921–1924. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 5, 1965, št. 1–2, str. 3–160.
- Kacin-Wohinz, Milica: *Narodnoobrambo gibanje primorskih Slovencev v letih 1921–1928*, 1. del. Koper–Trst : Lipa–ZTT, 1977.
- Krajevni leksikon Slovencev v Italiji*. Trst : ZTT, 1990.
- Križani v boju za svobodo* (ur. Miroslav Košuta). Križ pri Trstu : samozaložba, 1975.
- Mattiusi, Dario: *Il Partito Nazionale Fascista a Trieste. Uomini e organizzazione del potere 1919–1932*. Trst : Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione del Friuli-Venezia Giulia, 2002.
- Nabrežina skozi stoletja*. Nabrežina : samozaložba, 1996.
- Nedog, Alenka – Kacin-Wohinz, Milica: Kronološki pregled dogodkov. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 5, 1965, št. 1–2, str. 161–238.
- Ob 150-letnici župnije 1847–1997* (ur. Jože Kunčič). Gorica : samozaložba, 2000.
- Od fašističnega škvadrizma do pokolov v Rižarni*. Trst : ANED, 1978.
- Sedmak, Drago: Fašistična stranka v Gorici do razkosanja goriške pokrajine leta 1923. *Jadranski koledar* 1979. Trst, ZTT, 1978, str. 180–197.
- Tiberio: *Il fascismo a Trieste negli anni 1919–1923*. Videm : Del Bianco, 1956.
- Vinci, Anna Maria: Vzpon fašizma ob italijanski vzhodni meji. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 44, 2004, št. 1, str. 27–38.

R I A S S U N T O

La violenza fascista nella Primorska dopo la Prima Guerra Mondiale: l'esempio di Santa Croce – Križ pri Trstu

L'autore dell'articolo evidenzia la specificità del caso di Santa Croce – Križ pri Trstu al tempo del terrore imposto dagli squadroni fascisti, durante l'ascesa al potere del Fascismo, nel primo dopoguerra. Egli ha riscontrato che il grado di violenza degli atti contro la popolazione di questo paesino sloveno ha di lunga superato quello subito dalla maggior parte degli altri centri della Venezia Giulia e del nuovo stato in generale, gli squadroni fascisti non si accanivano solo contro gli abitanti che facevano parte di organizzazioni di sinistra, ma contro lo stesso carattere sloveno dell'abitato; dimostrazione di questo sono state le pressioni sul Parroco e l'ostacolazione dei riti religiosi.

L'autore si concentra sul periodo in cui il Fascismo non era ancora al potere e si limitava alla sola violenza fisica. Tra i primi atti più gravi dei fascisti ci fu l'attacco all'associazione culturale Ljudski oder (Teatro popolare), a cui seguirono le violenze durante la campagna elettorale e nel giorno stesso delle votazioni per l'elezione del Parlamento nella primavera del 1921. Anche durante le elezioni comunali dell'anno seguente si cercò di ostacolare gli elettori, molti singoli e gruppi furono minacciati e, cosa non meno grave, vi furono atti di vandalismo sui simboli nazionali. Alcuni di questi atti sono ricollegabili al clima di violenza che ad un certo momento dominava tutta la regione o addirittura tutto lo stato, si veda ad esempio al tempo delle elezioni. Il grado di violenza in alcuni casi portò al conflitto con le forze dell'ordine pubblico, anche se queste ultime in molti altri casi (sia a livello regionale che statale) furono più volte accusate di essere troppo passive.

Il movimento fascista a Santa Croce – Križ pri Trstu non sorse spontaneamente nel luogo, sebbene trovasse supporto in alcuni abitanti, ma vi fu importato, come accadde anche in altri centri della Venezia Giulia. Non bisogna inoltre dimenticare che gli abitanti si difesero strenuamente, né che questi eventi influirono sul loro schieramento negli anni successivi, quando la pressione fascista, nonostante la diminuzione della brutta violenza, aumentò sempre di più, togliendo, con provvedimenti amministrativi e di altro tipo, i diritti alla popolazione slovena della Venezia Giulia.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 321.64:726.54(497.4-15)

Prejeto: 3. 5. 2007

Emilija Kastelicuniv.dipl. kult., Materija 20, SI-6242 Materija
e-pošta: emilija81@gmail.com

Vpliv fašizma na kulturno dediščino Primorske

IZVLEČEK

Prispevek prikazuje kulturno dediščino Primorske, ki jo je posredno ali neposredno zapustil fašizem. Zavedanje o njenem obstoju in vplivih na primorskem ozemlju je pomembno, ker je del zgodovine in del nas. Vpliv režima je bil viden predvsem v načinu gradnje in postavitvi spomenikov ter drugih načinov propagande. Vse to je oblikovalo podobo primorskega ozemlja kot tistega dela Slovenije, ki je bil najdlje pod fašizmom. Žal pa je še vedno premalo zanimanja za tovrstno dediščino, zaradi česar je zbiranje omenjenih podatkov zelo oteženo.

KLJUČNE BESEDE

fašizem, kulturna dediščina, cerkvena arhitektura, freske, monumentalizem

SUMMARY

THE INFLUENCE OF FASCISM ON THE CULTURAL HERITAGE OF THE PRIMORSKA REGION

The contribution represents the cultural heritage of the Primorska region, left directly or indirectly by fascism. The awareness on its existence and influences on the territory of the Primorska region is important because it is part of the history and part of us. The influence of the regime is evident above all from the manner of building and raising of memorials, and other methods of propaganda. All the mentioned has formed the image of the Primorska territory as the part of Slovenia that was under fascism for the longest period of time. Unfortunately there is still too little interest in such heritage, and consequently the collecting of data is very difficult.

KEY WORDS

fascism, architecture, church architecture, frescoes, monumentalism

Zavedanje drugačne kulturne dediščine

Obdobje fašizma je danes še vedno aktualna tema. Predvsem v smislu gorja, ki ga je fašizem povzročil slovenskemu narodu v času okupacije. Ljudje so večinoma živeli pod vplivom fašističnega ustrahovanja in doživljali grozote. Ravno zato so se pojavile težave pri zbiranju podatkov za pripravo pregleda vpliva fašizma na kulturno dediščino Primorske. Težko je bilo predvsem razložiti ljudem, da se ne iščejo pozitivni učinki fašizma, temveč predvsem njegov propagandni vpliv na primorsko ozemlje in njegovo kulturno dediščino. Zato se je pri iskanju podatkov negativen odnos čutil predvsem pri nekaterih ljubiteljskih zbirateljih in v določenih kulturnih ustanovah. Kljub temu pa so bili nekateri pripravljeni posredovati vse njim znane podrobnosti.

Omenjena tematika je – ravno v predstavljeni obliki – s strani strokovnih, za to usposobljenih ustanov precej zanemarjena. Podatkov o tovrstni kulturni dediščini je veliko, a žal niso zbrani, še manj pa sistematizirani in javno predstavljeni. Da je temu res tako, sem spoznala ob obisku nekaterih ustanov, ki naj bi te podatke hranile. Najbolj je razočaral obisk ustanove v Novi Gorici, ki se je dokaj negativno odzvala na prošnjo za sodelovanje pri zbiranju potrebnih informacij. Odgovor je bil le napotitev v muzejske ustanove na severnem Primorskem, kjer naj bi te podatke posedovali. Ker pa se te ustanove niso ukvarjale izrecno s kulturno dediščino fašizma, so bili tudi njihovi podatki primerno skopi. V splošnem je glavna težava v tem, da na celotnem obravnavanem ozemlju Primorske¹ nikoli ni bilo sistematičnega zbiranja podatkov. Navkljub vsemu pa je bilo zbranih podatkov na koncu dovolj, da lahko v določeni meri opredelimo vpliv fašizma na kulturno dediščino Primorske.

Ob predstavitvi fašističnega vpliva je nujno razložiti dva prepletajoča se pojma, katerih razumevanje je pomembno za pravilno dojetje tematike. Ločiti je treba med fašistično kulturno dediščino in kulturno dediščino v času fašizma.

Pod prvo štejemo objekte, ki so jih fašisti gradili v lastnem slogu z značilnimi elementi² in jasnim namenom povečevanja svojega režima in voditelja. V drugo kategorijo pa sodijo objekti, ki so bili sicer zgrajeni oz. obnovljeni v obdobju fašizma, nimajo pa neposredne povezave s fašističnim režimom. So namreč plod funkcionalizma kot takrat prevladujočega umetnostnega stila, ne pa fašističnega sloga.

Vseeno pa je tudi to poimenovanje dvomno, saj nikjer ne zasledimo podatka o tipičnem fašističnem slogu.

Cerkvena arhitektura, freske in monumentalno kiparstvo pod fašizmom

Neizpodbitno dejstvo je, da je fašistični režim vplival na kulturno dediščino slovenskega naroda in na spreminjanje kulturne podobe Primorske kot tistega dela današnje Slovenije, ki je bil najdlje del fašistične države. Vzporedno pa velja tudi, da je fašistični režim najemal umetnike, ki so gradili cerkve, slikali freske in postavljali kipe z namenom povečevanja fašističnih voditeljev in opravičevanja svojega delovanja nad ljudmi. Zato je predstavitev vpliva fašizma sicer občutljiva, vendar pomembna tema. Tu pa je seveda potrebna omejitev, v našem primeru na tri sklope umetnosti: cerkvena arhitektura, cerkvene freske in monumentalno kiparstvo. V nadaljevanju pa so dodane še nekatere ostale oblike fašističnega vpliva.

Cerkvena arhitektura je pritegnila pozornost predvsem zato, ker je bila vera v času vojne ljudem v oporo in tolažbo. Fašisti so bogoslužje dopuščali, niso pa dopuščali slovenskega jezika. Zato je njihovo zanimanje pritegnila možnost, da vplivajo ne samo na jezik med bogoslužjem, temveč tudi na podobo cerkva. Podatki o tem so precej skopi, predvsem na območju Obale, kjer se fašizem cerkvene arhitekture ni dotaknil. Na Goriškem je bilo nekoliko drugače. Tam so bili največji posegi v cerkveno arhitekturo predvsem pri obnovi cerkva, uničenih v prvi svetovni vojni. Italija je tu videla priložnost, da z obnovitvenimi deli vpliva na podobo osvojenega ozemlja. Ta vpliv pa si je priborila predvsem s financiranjem del iz lastne državne blagajne. S to potezo je Italija želela dokazati, da imajo priključena ozemlja italijanski značaj.

Pri obnovitvenih in gradbenih delih je bil najbolj aktiven arhitekt Maks Fabiani. Nanj je močno vplival funkcionalizem kot najbolj razširjen umetnostni slog v tedanji Italiji. Posledično to tudi pomeni, da so obnove in gradnje cerkva potekale v takrat značilnem italijanskem slogu. Posegi v cerkveno arhitekturo, ki je bila med vojno deloma poškodovana, so obsegali tudi zamenjavo zvonikov, čeprav to ni bilo povsod nujno potrebno. Nova vlada je zvonike "obnovila", kajti italijansko veduto so prevečkrat motili "nemški" baročni čebulasti zaključki. Zato so bili novi zvoniki posneti po oglejskem ali beneškem kampanilu in imajo, kot se spodobi za pravi italijanski zvonik, poudarjene osnovne elemente kompozicije: stopnišče, zvonišče in streho.³ Obnovljeni zvoniki so torej imeli tipične italijanske poteze. To so bili t. i. beneški zvoniki. Te je v svojem delu

¹ Ozemlje, ki ga predstavljam, je bilo takrat določeno z rapalsko mejo.

² Med simboli, ki so predstavljali fašizem, so bili snop, sekira in orel. Izrabljali pa so tudi umetnost, npr. glasbo ("Fašistične himne so bile narejene tako, da so napovedovale, kaj se bo dogajalo v umetnosti in arhitekturi" (Dawn, *Art and power*, str. 37)) ali slikarstvo – motivi z Mussolinijem in voditelji kot zmagovalci.

³ Osvald, Spomeniško varstvo, str. 126.

Akma, duša sveta predstavil arhitekt Maks Fabiani, ki je zapisal, da Italijan poudarja osnovne elemente kompozicije – stopnišče, zvonišče in streho. Ločeno razvije te tri elemente in jih ločene pusti; nikakor jih med seboj ne meša.⁴

Te značilnosti so v današnji Sloveniji vidne pri nekaterih cerkvah, kot je na primer cerkev v Črničah, kateri so ob obnovi 'čebulasti' zvonik zamenjali s tršato koničasto piramido iz cementa, z rahlim starokrščanskim navdihom kot na rimskih hišah. Vaščani se s tem niso strinjali.⁵ Naročnik obnovitvenih del pa je bil premožen župnik.

Cerkve, ki so bile popolnoma porušene, so bile zgrajene na novo. Med cerkvene novogradnje spadajo župnijska cerkev sv. Jurija v Ločniku (Lucinico), sv. Petra v Šempetru pri Gorici in Srca Jezusovega v Vrtojbi. Omenjene tri cerkve so zgrajene po sorodnih principih v historičnem romanskem slogu, s posameznimi bizantinskimi poudarki, zvoniki so prostostoječi, fasade so opečnate. Poleg teh je bilo na Goriškem še precej drugih obnovljenih ali na novo zgrajenih cerkev. Zanje je značilen beneški zvonik, predvsem modernejša arhitektura. Italijanski vpliv je viden, vendar je potrebna previdnost, saj ne moremo z trditi, da je to izključno fašistični slog.

Značilen primer obnovljene cerkve, kjer je opazna razlika med prejšnjo cerkvijo in obnovljeno, je Ločnik, ki stoji na današnji italijanski strani in zato ne sodi neposredno v obravnavano ozemlje. Toda slog cerkve je zelo značilen in monumentalen, zato jo vseeno uvrščamo v ta sklop – za primerjavo z ostalimi cerkvami, ki so na slovenskem primorskem ozemlju. Njen obnovitveni načrt je izdelal Fabiani, obnovljena cerkev pa je bila posvečena leta 1926. Glavne slogovne značilnosti njenih zvonikov so zaznamovale Primorsko. Razlika v zaključku zvonika je očitna. Novi zvonik je imel gladko fasado, cerkev pa je bila popolnoma prenovljena v opaznem modernejšem slogu, ki je prisoten tudi pri ostalih cerkvah.

Zanimiva je tudi šempetrska cerkev. Dela je vodilo podjetje Ing. C. Constantini iz Gorice pod vodstvom G. B. Adamija. Notranjščino je dekoriral Leopold Perco, kiparski okras pa je prispeval Giovanni Battista Novelli, ki je v luneto stranskega portala na epistelski strani cerkve postavil beneškega leva sv. Marka.⁶ Posvečena je bila leta 1929.⁷ Novelli je ustvarjal na visoki umetniški ravni, predvsem

Nekdanja (Osvald, Spomeniško varstvo, str. 125) in sedanja (Pozzetto, Maks Fabiani, str. 265) podoba župnijske cerkve sv. Jurija v Ločniku.

v kiparstvu predvojnega časa. Po prvi svetovni vojni je takratna oblast narekovala neke vrste akademski historicizem, katerega diktatu se je uklonil tudi sam Novelli. Leta 1934 je postavil podobo beneškega leva na gradiško beneško utrdbo (Torrión della

⁴ Fabiani, *Akma, duša sveta*, str. 101.

⁵ Pozzetto, *Maks Fabiani*, str. 320.

⁶ Leva sv. Marka so leta 1508 v času okupacije Gorice med habsburško-beneško vojno postavili Benečani. Marco Pozzetto (Maks Fabiani, str. 240) je prepričan, da je ponovno postavitve simbola Benetk na goriški grad (in nekatere cerkve) potrebno pripisati Maksu Fabianiju. (Osvald, *Spomeniško varstvo*, str. 125).

⁷ Osvald, *Spomeniško varstvo*, str. 131.

Campana). To podobo najdemo na številnih cerkvah, med drugim tudi na cerkvah v Jamljah, Šempetru pri Gorici in drugod.

Tretja cerkev, katere slog je podoben prejšnjima dvema, je cerkev v Vrtojbi. Ta ni zgrajena po Fabianijevih načrtih, ampak v neoromanskem slogu. V splošnem ima skupne značilnosti z ostalima dvema. Ž deli so pričeli leta 1924, posvečena pa je bila leta 1926.⁸

V vseh treh primerih so bile predvojne stavbe baročne. Nove cerkve so eno- ali triladijske bazilike, zgrajene v neoromanskem slogu, v čemer lahko prepoznamo prilagoditev "Ojettijevim⁹ načelom", ki so navdihovala italijansko poveljno obnovo Goriške.¹⁰ Torej je obstajala tendenca spreminjanja kulturne podobe Primorske, predvsem goriškega dela, tudi preko cerkvenih objektov.

Nanizamo pa lahko še nekaj primerov cerkva, ki so s svojim slogom vplivale na kulturno podobo primorske regije. Pri gradnji nadškofijske cerkve Svetega srca v Gorici (1934–37) je bilo veliko zapletov, ki so jih reševali v Padovi, Gorici in Rimu. Težave je povzročal tudi prvotni načrt, ki naj bi bil opuščen zaradi tega, ker je bil nadškof Frančišek Boriga Sedej Slovenec in zato precej slabo zapisan pri italijanskih posvetnih oblasteh. Ustanovili so nov izvršni odbor, ki je želel večjo cerkev od prvotnega načrta. Kljub težavam, tudi ekonomskim, so cerkev posvetili leta 1937.¹¹ Pomembna je zaradi težav, ki so se pojavljale, saj so le-te nakazovale italianizem. Zanimiv pa je moderen slog, ki je bil v takratni podobi Gorice tujek.

Med največjimi primeri italijanske fašistične cerkvene gradnje je cerkev na Sveti gori pri Gorici. Stara cerkev je bila poškodovana med prvo svetovno vojno in potreba po novi je bila velika. Zato so temeljni kamen postavili leta 1924. Načrt za novo svetišče je izdelal arhitekt Silvio Baresi po vzoru oglejske bazilike. Nič ni smelo več spominjati na Avstrijo, tudi arhitektura ne. Duh nove oblasti je moral sevati tudi iz Marijinega svetišča. Konec leta 1927 je bila gradnja že skoraj pri koncu. Novo cerkev so blagoslovili 26. avgusta 1928.¹² Denar za gradnjo je prispevala italijanska vlada, in sicer v obrokih, kar ji je dovoljevalo nadzor nad potekom gradnje. Trditev, da je bila bazilika izrabljena v namen poveljevanja oblasti, potrjujejo besede Naceta Šumija, ki je zapisal, da nova cerkev ne dosega umetniške in umetnostnogoletinske vrednosti stare bazilike.¹³

Cerkev na Sveti gori (Šumi, Sveta gora pri Gorici, str. 2–3).

Poleg Goriške je tudi na Idrijskem moč najti primer novogradnje v obdobju fašizma. Leta 1940 so v Idriji uredili novo pokopališče, ker je bilo prejšnje pri sv. Križu premajhno. Uredili so ga zunaj mesta, nad cesto, ki pelje proti Godoviču. Sredi pokopališča so po ne preveč posrečenem¹⁴ italijanskem načrtu sezidali cerkev Žalostne Matere božje, ki ima polkrožno absido in raven lesen strop z ometom.¹⁵ Gradnjo in obnovitvena dela je 22. februarja 1936 odobril inženir Emmanuel Ricci. Delo je opravljalo podjetje dr. ing. Petrucco Alvise e Constantini iz Cedada. Arhitekt Corrado Dalla Valle iz Kanala v Soški dolini je napravil načrt ter dal potrebna pojasnila. Cerkev naj bi bila preprosta in v romanskem slogu. Pri tem ni upošteval sloga obstoječih cerkva v mestu. Z delom so začeli leta 1937, nadaljevali 25. aprila 1938 in zaključili 5. oktobra 1938. Dne 26. maja 1939 je direktor del Dalla Valle občini sporočil, da omet delno odpada in da je pričakovati odpadanje tudi ostalega ometa na fasadi. Komisija, ki se je sestala, z deli ni bila zadovoljna, zato je moralo podjetje leta 1940 na daljevati.¹⁶ Zadnje poročilo o izvršenih delih na

⁸ Osvald, Spomeniško varstvo, str. 131.

⁹ Ugo Ojetti je bil takratni vodilni Nadzorništva, ki je odgovarjal za obnovitvena in gradbena dela na Goriškem pod Italijo.

¹⁰ Osvald, Spomeniško varstvo, str. 132.

¹¹ Pozzetto, Maks Fabiani, str. 326.

¹² Šumi, *Sveta gora pri Gorici*, str. 21.

¹³ "Je pač plod svojega časa, ko je tedanja nova oblast hotela dokazati svojo moč z velikostjo, manj z lepoto." Šumi, *Sveta gora pri Gorici*, str. 21.

¹⁴ Stilsko se zaradi beneškega in prostostoječega zvonika, modernejših arhitekture ter gladke fasade ne ujema s svojo okolico.

¹⁵ Filipčič, *Idrija in njeni spomeniki*, str. 71.

¹⁶ Medvešček, *Obnova cerkve*, str. 58.

Primeri fresk v kobarški kostnici. (foto: Emilija Kastelic, 2006)

ometu nosi datum 10. avgust 1940.¹⁷ Cerkev nima velike povezave s fašizmom. Potreba po novem pokopališču in cerkvi je bila velika. Ker je bila zgrajena po neposrečenem italijanskem načrtu, spada med gradnje v obdobju fašizma, ki bi lahko imele povezavo z le-tem.

Na obalnem področju je edini primer cerkvene gradnje med fašizmom mogoče zaslediti v Portorožu, in sicer na območju današnje Mercatorjeve trgovine, nasproti avtobusne postaje. Po načrtih italijanskega arhitekta je bila leta 1939 zgrajena kapelica. Zgradil naj bi jo Cornelio Budinich, ki se je kasneje preimenoval v Budinis. Njegova arhitektura je bila znana in uporabljena predvsem v Trstu in njegovi okolici. Fotografij o tej kapelici ni, ravno tako so zelo skopi podatki o arhitektu. Cena objekta naj bi znašala približno 60.000 lir.¹⁸ Sprva so sicer želeli postaviti cerkev, ker pa je bilo to takrat neizvedljivo, so zgradili kapelico, kar je podprl tudi tržaški škof Antonio Santin.

Denar za gradnjo predstavljenih cerkva¹⁹ je v glavnem pritekal iz italijanske državne blagajne, kar

ji je omogočilo nadzor nad deli. Italija je s tovrstnimi posegi in značilnostmi zaznamovala tedanjo kulturno podobo, vprašanje pa je, koliko od tega je bilo dejansko fašističnega. Glede na čas nastanka je vsaj delna povezava s fašizmom dokaj verjetna. Najočitnejša povezava med gradbenimi posegi na cerkvah in fašizmom je v nadzoru gradnje ali obnove, kar je pričalo o vplivu političnega sistema nad priključenim ozemljem. Gradbeno so cerkve sicer sledile funkcionalističnemu stilu kot prevladujočemu v tedanji italijanski umetnosti, pomensko pa so predstavljale objekt, nad katerim so fašisti izvajali nadzor. Skupni imenovalec je torej le posredna povezava cerkva s fašizmom. Slogovno niso povezane s sistemom, pomensko pa lahko potegnemo vzporednice. Izrazita izjema je Sveta gora pri Novi Gorici. Od vseh predstavljenih cerkva je ta pomensko najmočnejše povezana s fašizmom, predvsem zaradi monumentalnosti objekta. To je poudaril tudi Nace Šumi, ki je zapisal, da je cerkev na Sveti gori odraz takratnega časa in oblasti.²⁰

Drugi sklop se osredotoča na *cerkvene freske* in poskuša odgovoriti na vprašanje, ali so freske s fašistično motiviko v cerkvah slikali načrtno, v smislu povečevanja sistema, in tako skušali vplivati na ljudi med bogoslužjem. Podatkov v tem sklopu tako

¹⁷ Medvešček, *Obnova cerkve*, str. 57–58.

¹⁸ Podatki o tej kapelici so v arhivskem gradivu, ki ga hrani Pokrajinski muzej Piran (6674-VII-6 in 2817-VII-6). V njem je zelo lepo razvidna zahteva po cerkvi v Portorožu.

¹⁹ Cerkev je še veliko, vendar jih zaradi omejenosti prostora ni mogoče vseh predstaviti.

²⁰ Šumi, *Sveta gora pri Gorici*, str. 21.

rekoč ni. Edini primer tovrstnih fresk je mogoče najti v Kobaridu, in sicer v spredaj dozidanem delu cerkvice sv. Antona. "V cerkvi Sv. Antona, okoli katere je urejena italijanska kostnica, so stene poslikane v slogu 'fašist-realizma'".²¹ V notranjosti cerkve same pa ni fresk, ki bi imele militaristični značaj.

Na treh fotografijah fresk kostnice je prikazano orožje, na eni pa risba dveh vojakov. Prvi vojak je padel, drugi kleči ob njem. Nad njima je Bog kot verska podoba. Zanimiv je klobuk²² klečečega vojaka, saj je značilen za alpinske italijanske vojake,²³ ki so se borili v prvi svetovni vojni. Ker je bila kostnica posvečena padlim v prvi svetovni vojni, so bile omenjene freske v začetku le posredno povezane s fašizmom. Kasneje pa tako kostnica kot freske dobijo neposredno povezavo z ideologijo zlasti na pomenski oz. simbolni ravni, ne toliko na konkretni arhitekturno-umetniški ravni.

Pri poslikavah v cerkvah, ki so predstavljene kot obnovljeni objekti ali novogradnje, pa ne gre za fašistične motive, temveč v večini za rekonstrukcijo starih religioznih fresk ali slikanje novih.

V zadnji sklop monumentalnega kiparstva spadajo *spomeniki*, ki so bili postavljeni v času fašizma in naj bi bili z njim tudi povezani. V to kategorijo spomenikov se uvrščajo tudi napisne plošče, v kolikor so bile neposredno povezane z obravnavanim objektom. Sem sodijo tudi objekti, ki so večji od kipa, npr. kostnica, zavetišče ipd., ter naj bi bili prav tako postavljeni v čast fašizmu.

Pridobljeni podatki so zelo skopi. S pomočjo uslužbencev v ustanovah, ki se s tem ukvarjajo, in nekaterimi ljubitelji in poznavalci vojne kulturne dediščine, mi je kljub temu uspelo pridobiti nekaj zelo zanimivih, čeprav okrnjenih informacij. Vsekakor jih je bilo dovolj za prikaz, da so tudi na ozemlju Primorske postavljali spomenike iredentistom,²⁴ ki so rovarili proti Avstro-Ogrski, in druge vrste spomenikov. Predstavljeni so po vrsti od severa proti jugu Primorske.

Na prošnjo fašistične organizacije v Tolminu je mesto Firenze ob koncu 20-ih let prejšnjega stoletja

tolminski občini darovalo bronasto poprsje pesnika Danteja Alighierija, ki je delo kiparja Moschija. Kip so slovesno odkrili 9. avgusta 1929 v navzočnosti italijanskega prestolonaslednika princa Umberta ter podžupana Firenc Dauphinéja. Tolminski župan Marsan je spomenik sprejel v varstvo.

Na podstavku²⁵ kipa sta bila napisana: "Dante ob mejah, ki jih je začrtal Bog" in "Firence najbolj italijanskemu Tolminu". Damjana Fortunat Černilogar meni, da so italijanski nacionalisti v Tolminu po koncu prve svetovne vojne, ko je ta zapadel pod italijansko upravo (prej pod avstro-ogrsko), v smislu dokazovanja italijanskosti mejnega območja izrabili tudi Danteja. Pobudo za postavitvev so dali tolminski fašisti, nacionalistične tendence pa sta dokazovala tudi napisana.²⁶

Kip je spomenik avtorju, katerega dela so cenjena še danes. Za kip je značilna fašistična povezava z mitom, ki ga nosi Dantejevo ime. Po neki legendi naj bi Dante stopil v jamo, t. i. Dantejevo jamo, v Triglavskem parku. Ta dogodek naj bi vplival na njegovo poznejše literarno delo. Dejstvo, da je bil Dante tu, pa naj bi bilo neke vrste opravičilo za "nacionalizacijo" ozemlja, ki je po rapalski pogodbi pripadalo Italiji.

Pomen kipa je fašističen, saj je povezan z mejo, ki se je izoblikovala med prvo svetovno vojno. Ta kip naj bi poudarjal italijansko nacionalistično težnjo in dokazovanje italijanskega mejnega območja. Povezavo med kipom in fašizmom izpostavi tudi Neva Makuc: "Italijanski nacionalisti niso skrivali politične vloge, ki naj bi jo igral Dantejev kip v središču Tolmina, prav nasprotno. Kip naj bi opominjal sovražnike, naj se zavedajo italijanske veličine in naj se bojijo ter spoštujejo Italijane. Podobno nalogo je imel tudi Dantejev spomenik, ki so ga postavili na še enem občutljivem mejnem območju, in sicer v Tridentu."²⁷

Poleg omenjenega kipa v Tolminu je zanimiva tudi kobariška kostnica, namenjena 7014 Italijanom, ki so padli med vojno proti Avstro-Ogrski. Napis v italijanskem jeziku na dveh spominskih ploščah sta posvečena padlim vojakom. V prevodu se glasita: "V tej spominski grobnici počivajo posmrtni ostanki 7014 Italijanov, padlih v bojih na tem območju med vojno 1915–1918 proti avstro-ogorskemu cesarstvu" in "Slava vam, ki ste tukaj padli v pogumnem boju". Fašističnih simbolov ni, saj je bil prvotni namen postavitve spomenika padlim med prvo svetovno vojno.

Pozneje so veličino vseh tovrstnih gradenj izrabili v propagandni namen. Aleksander Jankovič Potočnik je prepričan, da je bil namen kostnice v Re-

²¹ Ustni vir: Željko Cimprič.

²² Značilen predvsem zaradi zašiljenega konca in peresa, obrnjenega nazaj.

²³ Alpinski italijanski vojaki so spadali v italijanske gorske vojaške enote.

²⁴ Iredentist je oseba, ki je vključena v gibanje "iredenta". To je politično gibanje v Italiji in Trstu za osvoboditev ozemlja, naseljenega z italijanskim prebivalstvom, ki je po letu 1866 še ostalo v drugih državah. Izpod Avstro-Ogrske so hoteli pridobiti Trentino, Julijsko krajino, Istro, Primorsko in dalmatinsko Hrvaško. Sčasoma je gibanje postalo vse bolj nacionalistično. Potegovalo se ni samo za kraje in ozemlje s pretežno italijanskim prebivalstvom, marveč tudi za območja, kjer so bili Italijani v manjšini ali pa jih sploh ni bilo, s težnjo po prodiranju na Balkan. Takšne so npr. zahteve, ki so jih 1915 zavezniki sprejeli z londonskim paktom (Enciklopedija Slovenije, št. 4, str. 176).

²⁵ Podstavek je plačala tolminska občina (ustni vir: Damjana Fortunat Černilogar).

²⁶ Ustni vir: Damjana Fortunat Černilogar.

²⁷ Odlomek Neve Makuc iz še neobjavljenega članka, v Kastelic, *Vpliv fašizma*, str. 45.

dipuglii glorificirati pretekle žrtve in hkrati dvigati moralo in bojno razpoloženje v smislu 'bodimo dostojni svojih očetov',²⁸ iz česar se lahko povzame, da je bila funkcija teh objektov²⁹ psihološka priprava na novo vojno.

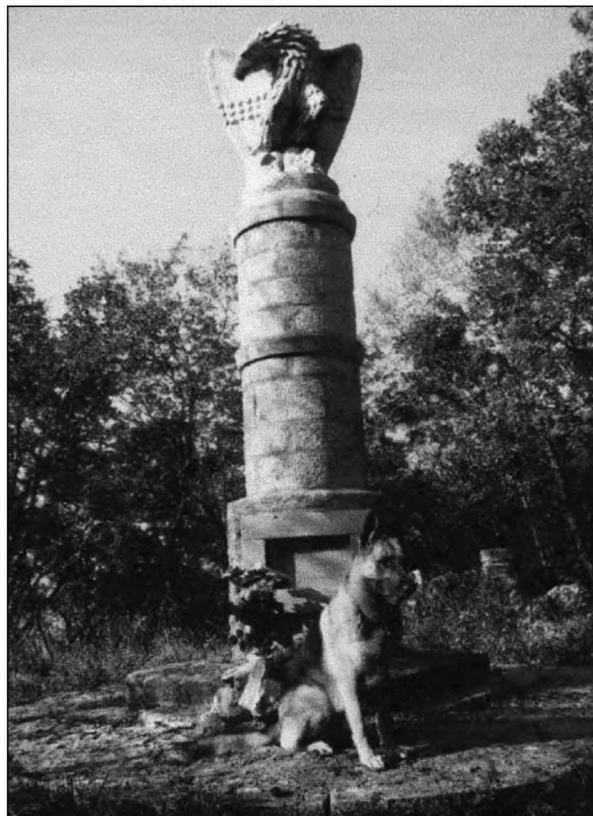
Ljudi naj bi podzvestno spodbujali k razmišljanju, da morajo slediti pogumnim dejanjem svojih prednikov, ki so se borili za domovino, čeprav bi to pomenilo vojno. Ureditev kostnic je pomenila psihično pripravo ljudi na morebitno bitko in opravičilo za grozodejstva prejšnje. Stilsko pa je kostnica zaradi monumentalnosti tujek, saj se ne ujema z arhitekturo ozemlja, na katerem stoji. Arhitekturno je ozemlje preprosto urejeno, brez večjih gradenj ali posegov. Vasi so gručaste ali pa razseljene ob cesti. V večini krajev je cerkev največja gradnja. Kostnica pa predstavlja veliko, moderno urejeno zgradbo, kakršne na tem ozemlju prej ni bilo.

Poleg kostnice sta zanimiva tudi spomenika v Vodicah pri Sveti gori (1938). Poznavalec obeh David Erik Pipan meni, da sta bila res postavljena v času med obema vojnoma. Sicer nimata (več) nobenih fašističnih simbolov, je pa stil značilen za tisto obdobje. En spomenik je bil postavljen italijanskim alpskim vojakom, ki naj bi zasedli vrh Vodice, drugi pa je bil mišljen kot grobnica italijanskemu generalu Mauriziu Gonzagi, ki je med boji na Vodicah poveljeval italijanski diviziji, ki je napadala omenjeno območje.³⁰

General Gonzaga ni bil nikoli pokopan v grobišču. Njemu posvečen spomenik na vrhu gore Vodice stoji na nadmorski višini 652 m. Na krogu nad spomenikom je vklesan napis: "Al generale principe Maurizio Gonzaga del Vodice" (*Generalu princu Mauriziu Gonzagi iz Vodice*). Zanimiva je oblika spomenika, saj spominja na "liktorski" snop, ki je bil – poleg sekire v njem in črnega orla³¹ – tipičen fašistični simbol. Spomenik je votel, zaključuje se s petimi stebri, na vrhu pa je okrogel betonski pas z napisom imena generala Gonzage. Objekt še vedno stoji, je pa velikokrat tarča vandalov ravno zaradi spominjanja na fašistično obdobje.

Leto nastanka spomenika, posvečenega alpskim bataljonom "Monte Levana", "Aosta" in "Val Toce", ki so 18. maja 1918 osvojili severnozahodni del gore Vodice, ni znano. Italijanski alpini so tu postavili tudi spominsko ploščo, ki je postala tarča vandalov in je bila uničena. Nepoškodovan pa je ostal spomenik italijanskim alpinom. Na njem je fašistični simbol – orel. Spomenike na Vodicah je

potrebno gledati v sklopu spominskega parka. Če posamezne spomenike združimo v celoto, lahko opazimo veliko fašističnih elementov, ki so bili v času med vojnoma nedvomno uporabljeni za propagando, kljub temu da je bil njihov prvotni namen spominski in ne propagiranje fašizma.

Spomenik posvečen alpskim bataljonom "Monte Levana", "Aosta" in "Val Toce". (<http://freeweb.siol.net/ptadsl/cak/vodice/14.jpg>)

Ne samo na Vodicah, temveč tudi na Krnu lahko najdemo ostanke gradnje iz obdobja fašizma. To je zavetišče Alberta Picca. Podatke o njem je posredoval Bojan Rustja, lastnik muzejske zbirke v Kobaridu, poimenovane po Albertu Piccu. Zavetišče, ki je bilo postavljeno leta 1928, je bil spomenik, posvečen prvi zmagi Italije nad Avstro-Ogrsko, in njenim padlim. Za Italijane je bil pomen zavetišča zelo velik, saj se je njihov takratni alpski klub, ki je združeval vojake alpine vseh generacij, imenoval "CAI" Club Alpino Italiano Alberto Picco. Vendar ni danes od njega ostalo praktično ničesar.

Alberto Picca je bil zelo znan in pomemben Italijan, vendar ne zaradi vojaških zmag, temveč zato ker je "bil tisto leto prvi strelec italijanske nogometne lige, igral pa je za ekipo Spezie. V parku je podobna kopija plošče, ki jo imam sam. Torej, v resnici ni bil noben heroj, revež je padel po neumnosti pod vrhom Krna, ker pa so ga poznali vsi

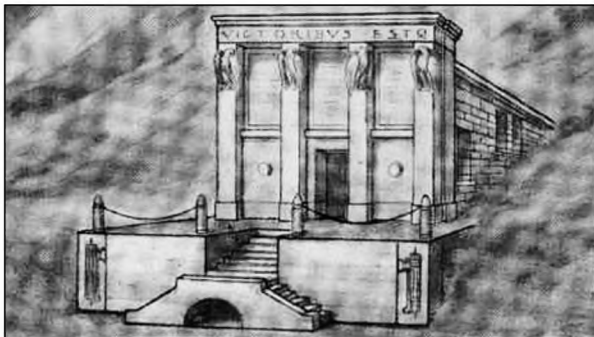
²⁸ Ustni vir: Aleksander Jankovič Potočnik.

²⁹ Vseh kostnic, tudi kobarške.

³⁰ Pisna izjava Davida Erika Pipana, v Kastelic, *Vpliv fašizma*, str. 47.

³¹ Črni orel je bil kraljevi simbol in ni bil neposredno povezan s fašizmom; vseeno pa so ga uporabljali kot simbol svojega režima.

Italijani, so to izkoristili za propagando".³² Tako ne moremo z gotovostjo trditi, da so Italijani vse spreminjali v propagando. So pa zanjo skušali izrabiti vsako priložnost.

Razglednica s skico končne podobe spomenika padlim oziroma zavetišča Alberta Picca. Poudarjeni so simboli, ki jih lahko povezujemo s fašizmom. (<http://www.drustvo-soskafronta.si/dsf/index.php?show=forum>)

Pri zavetišču je bila poudarjena prva stran s stebri. Ti so tipični za antični slog,³³ ki so ga Rimljani prevzeli od Grkov. Simbolizirajo veličastnost in mogočnost, kar se popolnoma ujema z miselnostjo fašističnega režima, ki je bil prepričan v svojo veličino. Stebri so zaključeni z orlom kot fašističnim simbolom. Stopnišče je bilo veliko in monumentalno, na njegovem vrhu, ki je bil poudarjen s črno obrobo, pa so varovalno vrv povezovali štirje granatam podobni kipi. Ravno tako sta na granatam spominjala motiva na skrajni levi in desni strani stopnišča, ki sta bila tudi poudarjena s črno obrobo. Zelo vpadljiva je bila postavitve štirih orlov na stebrih. Orel je fašistični simbol, ki se velikokrat

Zavetišče z delnim napisom in vpadljivimi orli. (<http://www.drustvo-soskafronta.si/dsf/index.php?show=forum>)

pojavlja na umetniških, arhitekturnih in drugih delih, nastalih v obdobju fašizma.

Na sprednji strani zavetišča je bil viden tudi del napisa na slavaloku – "VICTORIA", kar pomeni "ZMAGA". Napis je bil posvečen spominu na padle, skupaj z monumentalnostjo spomenika pa ga lahko razumemo tudi kot glorifikacijo Italije. Drugega dela napisa žal ni bilo moč razbrati.

Edini ohranjen kip alpinskega orla iz leta 1928³⁴ ter edini ostanek zavetišča stoji na Krnu, natančneje na južnem travnatem pobočju vrha Krn, približno 60 m pod zavetiščem, nekaj metrov stran od poti na Krn. Spomenik ni bil uničen med vojno, temveč kasneje.³⁵

Zavetišče Alberta Picca je vsebovalo veliko fašističnih elementov, zaradi katerih ga lahko povežemo s fašizmom in ga tako tudi obravnavamo. Čeprav je bil namen postavitve spominski, je gradnja sledila nekim fašističnim tendencam, saj vsebuje nekatere značilnosti režima. Mednje štejemo veličastnost in mogočnost objekta in predvsem fašistične elemente (npr. orla).

Še en spomenik, ki ga lahko povežemo s fašizmom, je stolp na Sveti gori, ki je Fabianijevo delo. Narejen je bil iz armiranega betona in obložen z lomljenim kamnom. Načrt za stolp z ložo, ki naj bi bil postavljen v spomin na padle, je bil izdelan leta 1937. Objekt je bil zgrajen leta 1938, podrt pa leta 1946. Najbrž so ga podrli zaradi spominske plošče pa tudi zaradi "liktorskega" snopa.³⁶ O tem, kaj je na plošči pisalo, ni podatkov. Pozneje so v spomin na stolp na zunanjo steno goriškega gradu postavili ponesrečen nizek steber brez glaviča.

Liktorski snop se ne pojavlja prvič, saj ga zasledimo že na spomeniku na Vodica, pa tudi na stavbi v Štanjelu. Nekaj spomenikov najdemo tudi v Cerknem, o čemer priča nekaj ohranjenih fotografij. Obalnega področja se je fašizem v smislu gradbenih, obnovitvenih ali drugih podobnih posegov dotikal manj, kljub vsemu pa se najde nekaj podatkov, ki jih lahko uvrstimo v monumentalizem pod fašizmom oziroma v obdobju fašizma. V Kopru pri Izolskih vratih na Vergerijevem trgu je bil npr. okoli leta 1926 doprski spomenik Feliceju Bennatiju,³⁷ ki ga danes ni več.

³⁴ Danes je to Gomiškovo zavetišče.

³⁵ Po neuradnih podatkih internetne strani Pro hereditate naj bi bilo uničeno nekje med letoma 1945 in 1950.

³⁶ Pozzetto, *Vizije prostora*, str. 335.

³⁷ Italijanski domoljub in vojaški prostovoljec Felice Bennati je bil rojen v Piranu leta 1856. Zaradi iredentističnih idej se je znašel tudi v zaporu. Obtožen je bil veleizdaje, ki so jo avstrijske oblasti najpogosteje kaznovala s smrtjo. Da ne bi pobegnil, so sodni proces prestavili iz Trsta, ki je bil po prepričanju Avstrijcev preveč naklonjen Italijanom, v "bolj nemško" Ljubljano. Slovenska porota in spreten ljubljanski pravnik sta dosegla oprostitev za Bennatija. Vrnil se je v Koper, kjer je bil odvetnik in nekaj časa župan. V času italijanske kraljevine je bil tudi senator (Simič, *Koper na robovih stoletij*, str. 130).

³² Ustni vir: Bojan Rustja.

³³ Za antični slog so značilne monumentalne zgradbe, podprte z različnimi oblikami stebrov (jonski, korintski idr).

Fotografija je bila posneta julija 1939 v Orehku ob obisku princa Umberta Savojskega. Na tem mestu se je ohranil spominski kamen z napisom, ki se v prevodu glasi: "Na tem podstavku je vzvišeni princ Umberto Savojski videl 23. bataljon Como oddelka..."³⁸ Žal fotografije kamna ni, menda pa je še vedno na svojem mestu. (last: Cerkljanski muzej)

Razglednica prikazuje spomenik z orlom pred občinsko stavbo v Cerknem, ki so ga leta 1936 postavili italijanskim vojakom, padlim v Abesiniji. To je menda edini posnetek tega spomenika. Na posnetku je spomenik z množico fantov, zato ni najbolje viden. Orel se zopet pojavi kot simbol fašističnega režima. (last: Cerkljanski muzej)

³⁸ "Su questo poggio – Augusto Principe Umberto di Savoia vide l'azzurro 23. reggimento infanteria Como del reparto ...". Medvešček. Obnova cerkve, str. 21.

Doprnski kip Feliceju Bennatiju v Kopru. (Šimič, *Koper na robovih stoletij*, str. 130)

Drugi kip, postavljen italijanskemu iredentistu, je kip Nazaria Savra.³⁹ Temeljni kamen je bil postavljen leta 1926, spomenik pa je bil slavnostno odkrit 8. junija 1935. Otvoritvi je prisostvoval sam Vittorio Emanuele III., tedanji kralj Italije, in tudi nekateri državni uradniki, vključno s podžupanom, koprskim advokatom Ninom Derinom.⁴⁰ Kip ne stoji več, saj je bil uničen med drugo svetovno vojno.

Kip Nazariu Savru v Kopru. (Pokrajinski muzej Koper)

Vsi predstavljeni podatki so le del dediščine, ki je ostala v obdobju med obema vojnoma. Ob pregledu spomenikov⁴¹ ugotovimo, da jih kar nekaj vključuje vsaj en simbol, ki ga lahko povežemo s fašizmom. Največkrat sta to orel ali liktorski snop, kar pa ne velja za vse. Nekateri⁴² nimajo izrazite

neposredne povezave s fašizmom in njegovo propagando. Te objekte lahko s fašističnim režimom povežemo le posredno. Prvotni namen objekta je spomin na obdobje prve svetovne vojne, njene žrtve ali le spomin osebi, ki je bila v tistem obdobju pomembna za italijanske politične oblasti. Kljub temu pa se tovrstne objekte pomensko lahko poveže s fašizmom, saj so jih uporabljali kot psihološki pritisk. Za primer navajamo besede Aleksandra Jankoviča Potočnika, in sicer, da lahko frazo "Bodimo dostojni svojih očetov" razumemo kot namig, naj bomo ponosni na dosežke svojih prednikov v preteklosti ter dostojni nasledniki teh dosežkov tudi sedaj. Fašizem je bil torej dostojen naslednik hrabrih dejanj v preteklosti, zato mu je potrebno slediti, ga sprejemati in se zanj, če je treba, tudi bojevati.

Ostale oblike fašističnega umetniškega izražanja

V poglavje o ostalih oblikah fašističnega umetniškega izražanja se uvrščajo vse vrste spomenikov, slik in izrazitih propagand, ki bi lahko spadale v kategorijo fašistične umetnosti, vključno z različnimi znamenji (ital. "fascio").⁴³

Tu se spet pojavi skepsa glede načina gradnje in dejanskega pomena danega objekta. Kategorizacija fašističnega je bila najtežavnejša pri šolskih stavbah, ki so bile odraz takratnega stila, t. j. funkcionalizma. Tudi ostali spomeniki so postavljeni v času fašizma in so tako stilno zanimivi kot tudi pomensko pomembni.⁴⁴ V nadaljevanju je predstavljenih le nekaj primerov. Obširnejši pregled in sistematično zbiranje podatkov bi nedvomno podala še veliko drugih informacij o pojavu fašistične kulture v obdobju med vojnoma.

Lep primer oblike fašističnega izražanja je na stavbi na glavnem trgu Idrije, ki je danes mestna hiša. Tam je bil postavljen italijanski *fascio*, na katerem je črni orel, ki je bil postavljen leta 1929. Tako *fascio* kot črni orel sta pomembna, saj sta bila uporabljena kot tipična fašistična elementa, ki sta mimoidoče opozarjala na vladavino takratnega režima. *Fascio* je znamenje, ki je v različnih oblikah⁴⁵ prisotno na celotnem ozemlju. V kombinaciji z orlom je še izraziteje fašistično in nosi močan pomenski naboj. Fašizem je vladajoči režim in ob takšni vseprisotni simboliki je tamkajšnjim prebivalcem to težko pozabiti.

Med večje primere vpliva na kulturno podobo Primorske se uvrščajo tudi kasarne. Gradnja le-teh je bila precejšen poseg v takratno kulturno podobo Primorske, saj jih tu pred vojno ni bilo. Čeprav so bile zgrajene zaradi potrebe (vanje so namreč na-

³⁹ Nazario Saura (1880–1916) je bil najbolj znan koprski iredentist. Najprej je služil v avstrijski mornarici, med prvo svetovno vojno pa se je pridružil italijanski. Zaradi tega prestopa so ga Avstrijci kot dezerterja po hitrem postopku obsodili na smrt (Šimič, *Koper na robovih stoletij*, str. 228).

⁴⁰ Derin, *Capodistria*, str. 57.

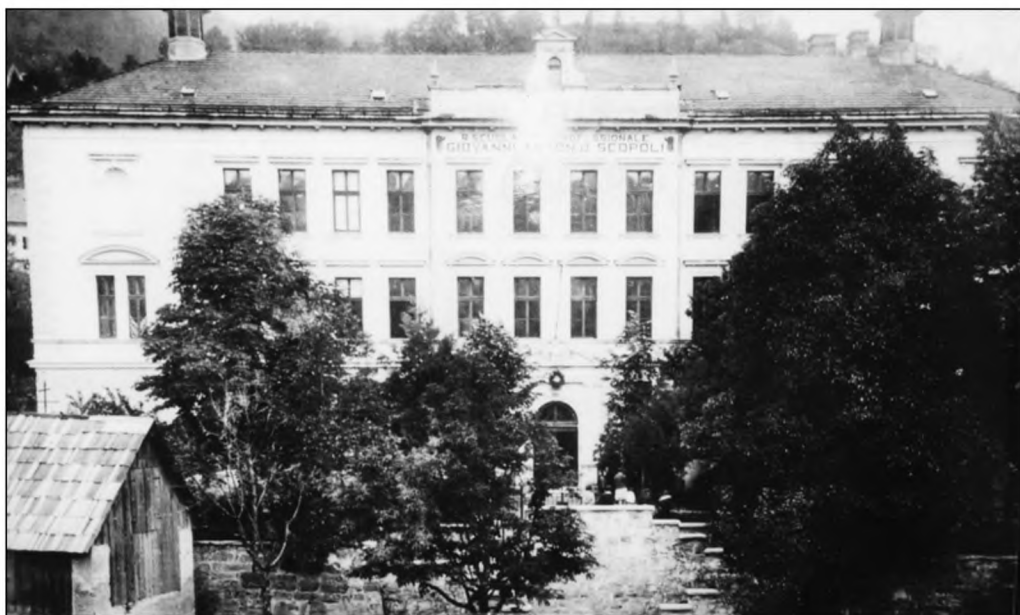
⁴¹ Mednje spadajo spomenik na Vodicah, zavetišče Alberta Picca, kip pred občinsko stavbo v Cerknem in stolp na Sveti gori.

⁴² Tisti, ki nimajo izrazite povezave z režimom, pa so kipa Nazariu Savru in Feliceju Bennatiju ter kostnica v Kobaridu.

⁴³ Iz besede *fascio* tudi izvira ime fašizem.

⁴⁴ Pomensko se tu nanaša na morebitno povezavo s fašističnim sistemom.

⁴⁵ Največkrat v povezavi z orlom, italijanskimi napisi idr.

Kasarna za italijanske vojake Caserma di fanteria "Costantino Brighieri" v Idriji. (Mestni muzej Idrija)

seljevali vojaško silo, ki je dajala utrip mestu), so pomembne predvsem zaradi modernjšega stila gradnje, s čimer so precej vplivale na ozemlje, kjer so bile postavljene. Nekatere so bile med drugo svetovno vojno uničene. Tiste, ki so ostale nepoškodovane ali so bile obnovljene, so po vojni spremenile svoj namen. Tak primer je recimo kasarna v Cerknem, ki je bila dograjena leta 1934. Po prvi svetovni vojni so se italijanske in vojaške civilne oblasti močno trudile, da bi Primorska postala "terra italianissima". Asimilacija je potekala v vseh pogledih – kulturnem, funkcionalnem in gradbenem. V Cerknem so začeli graditi vojašnice, na Želinu pa podzemne utrdbе. Čeprav so te gradnje večinoma postavljene zaradi potrebe vojske, so z njimi obenem označili svoje ozemlje, kar ima nacionalistični naboj. Nekaj let po drugi svetovni vojni je v zgradbah vojašnic zaživela elektrogospodarska šola. Pozneje, ko se je ta odselila v Novo Gorico, pa je stavbe v celoti prevzela tovarna Eta, ki ima tam nekaj svojih oddelkov, med drugim upravo.⁴⁶

Primer večje gradnje tedanjega časa je bila kasarna v Idriji, ki je bila namenjena šolanju fašistične vojaške sile. Takrat je bila lega stavbe na visokem hribu idealna, saj je omogočala pogled na celotno mesto. Gradnja se je začela leta 1926, objekt pa je bil dokončan leta 1933. Danes je večinoma še ohranjena v prvotni obliki, z izjemo nekaterih obnovitvenih posegov; po drugi svetovni vojni so ji tudi spremenili namembnost (danes je v njej psihiatrična bolnica).

Na kulturno podobo Primorske pa fašizem oziroma obdobje fašizma ni vplivalo le z večjimi ali

manjšimi posegi, temveč tudi s pisano besedo. Tak primer je še danes viden na t. i. Mussolinijevi poti, ki poteka od Nove Gorice do Kobarida. Pot se tako imenuje, ker so jo asfaltirali v čast Mussoliniju, ko se je peljal skozi te kraje v tridesetih letih 20. stoletja, natančneje leta 1938. Po njej se je peljal na slovesno otvoritev kobariške kostnice. Njemu v čast so tudi postavili bele plošče z napisi, ki jih je Mussolini bral, ko se je peljal mimo. Ti napisi so bili kasneje uničeni tako, da so čeznje postavili druge napise.⁴⁷ Kljub vsemu so črni napisi mestoma še vidni. Prebrati jih sicer skorajda ni mogoče, saj je črna barva sčasoma zbledela, rdeča pa je ponekod uničena. Primer prekritega napisa je lepo viden v Volčah 13, kjer piše: "Živeló bratstvo slovanskih narodov". Drugi primer je v Čiginju 49, kjer je slabo viden napis z rdečo, vidita pa se beseda Tito ter zgornji del napisa v rdeči barvi "Slava narodu", izpod teh besed pa prodira prvotni napis. Dobro vidna je sicer le beseda "perduto", kar pomeni "izgubljen". Te plošče in prvotni napisi so zelo lep primer propagande Mussoliniju kot voditelju fašističnega režima.

Vidni so bili tudi portreti Mussolinija na fasadah hiš v Cerknem. To je jasen in izrazit primer fašistične propagande na ozemlju Primorske, predvsem v zaledju. Podrobnejših podatkov o natančni letnici izdelave portretov in izvajalcu ni bilo moč zaslediti. Prav tako ni bilo mogoče ugotoviti letnice na žigu, ker razglednica ni bila odposlana, vendar gre zelo verjetno za trideseta leta 20. stoletja.

⁴⁶ Pavšič, *Ob stari meji*, str. 47–48.

⁴⁷ Napisi, ki naj bi prekrili prvotne črne napise, so bili v rdeči barvi.

Napisi na hišah na nekdanji t. i. Mussolinijevi poti. (foto: Emilija Kastelic, 2006)

Portreti Mussolinija na pročeljih hiš v Cerknem. (last: Cerkljanski muzej)

Na Krasu najdemo tudi zgradbe, ki so bile že v osnovi izdelane v fašističnem duhu. Tak primer prikazuje edina ohranjena izvirna risba⁴⁸ štanjelske zgradbe v perspektivnem pogledu, ki bi jo morale oblasti oceniti z vidika financiranja, in sicer, ali je dovolj fašistična oziroma ali je sprejemljiva za naročnika. Točnega podatka z imenom osebe ali podjetja ni bilo moč dobiti. Danes sta na stavbi fašistična predvsem polkrožni del, ki spominja na liktorski snop, z zastavo na vrhu, kot je prikazano na skici, in prvotna fasada – čeprav ni natančnega opisa o tem in tudi iz skice ni mogoče razbrati, kaj je na tej fasadi dejansko fašističnega.

Na področju šolske⁴⁹ stavbne dediščine so imeli Italijani veliko moč. Ta se je kazala predvsem pri gradnji šol po prvi svetovni vojni. Gradili so jih po določenih normativih in v stilu, ki je bil takrat najbolj izrazit v Italiji.⁵⁰ Gradnje ali obnove številnih porušenih in poškodovanih šol na območju bojev na soški fronti in drugod so se lotili kmalu po vojni. Normativi, ki so jih morali projektanti upoštevati pri gradnji novih šol, so bili izdani leta 1925. Šoli, ki najbolj izstopata, sta v Zaloščah in na Brjah. Prva je bila zgrajena leta 1936, druga pa 1934. Šolske stavbe niso bile neposredno povezane s fašizmom, saj je gradnja potekala v takrat najbolj razširjenem umetnostnem stilu v Italiji, t. j. funkcionalizmu. Fašističen je predvsem pomen stavb, saj je v njih potekalo potujčevanje ljudi s pomočjo pouka. V njih se je širila ideja fašizma, da priključena ozemlja postanejo italijanska v vseh pogledih in pomenih. Seveda pa je bil tak stil gradnje tujek v takratni kulturni podobi Primorske, saj je prinašal arhitekturne novosti. Gradbeni normativi so bili popolna neznanca prejšnjim šolam, ki so na tem ozemlju že delovale. Prejšnje šole so bile namreč velikokrat kar prostor v večji hiši, brez telovadnice, slačilnice, šolskega zdravnika, sobe za izpite, atrija itd. Takratni predpisi pa so vse to zahtevali ter s tem v nekaterih točkah ločevali mestne in vaške šole.⁵¹

Pregled vseh predstavljenih objektov nakazuje

prisotnost znamenj fašizma. Če ni neposredne povezave, je fašistični pomen stavbe ali objekta, ki je bil sicer grajen v umetniškem stilu funkcionalizma, pomemben kazatelj propagande režima. Najbolj izrazita propaganda je na stavbah v Cerknem, kjer so portreti Mussolinija, ali na pročeljih hiš v Čiginju in Volčah. Fašističen je tudi *fascio* s črnim orlom v Idriji. Dejstvo je, da je propaganda živela, le da se je kazala v različnih oblikah. Niso je izvajali prek cerkvene arhitekture ali množične gradnje spomenikov, temveč je živela v pisani besedi (npr. napisi) in v portretih. Naj še omenimo, da je avtor Raul Cenisi slikal v italijanskem stilu. Takrat zelo znan stil je bila aeropitura s primesmi fašizma. Z njegovimi slikami so opremljali pisarne v Gorici in Novi Gorici.

Uničevanje kulturne dediščine po letu 1945

Uničevanje slovenske kulturne dediščine zasledimo predvsem v medvojnem času ter tudi v obdobju druge svetovne vojne in po njej. Tovrstna dediščina je skopa, ohranilo se je le malo. Večidel so jo uničili fašisti in nacisti, po letu 1945 pa tudi slovenski državljani. Uničevali so spomenike, kulturne ustanove, šole ... Kot primer fašističnega uničevanja slovenskih spomenikov lahko izpostavimo uničenje kipa Miroslava Vilharja in Hrabroslava Volariča v medvojnem času. Točnega datuma ni bilo moč zaslediti. "V Kobaridu so fašisti porušili spomenik Hrabroslavu Volariču kot maščevanje za porušen spomenik iz prve svetovne vojne na Krnu. Vendar spomenik na Krnu niso porušili domačini, kot jih je oblast obtožila, pač pa je bil poškodovan od udara strele."⁵² Podoben primer je tudi uničenje spomenika huzarja Rostasa iz leta 1845 v Logu pri Vipavi, zato pa je bil leta 1936 v Kanalu postavljen spomenik Francescu Scodnicu, generalu iz časa Risorgimenta.⁵³ Spomenik baronu Andreju Čehovinu v Dolancih so domačini skrili in tako preprečili njegovo uničenje. Tudi o tem spomeniku ni natančnih podatkov.

Podoben primer je tudi kapelica Bes, ki je bila zgrajena že v času prve svetovne vojne, leta 1917. "Niti za kapelico Bes na Plečah, poimenovano po alpskem častniku, ki jo je dal postaviti v času soške fronte, nisem prepričan, da je sama prišla v žalostno stanje. Verjetno je nekdo v njej zakuril veje in na ogenj postavil manjšo granato. To je bila priročna tehnika tistega časa."⁵⁴

Obravnavano pa je tudi uničevanje dediščine fašizma oziroma dediščine, nastale v obdobju fašizma, ki je ostala na slovenskem ozemlju, natančneje na Primorskem. Spomeniki so bili poškodovani in uničeni zaradi različnih dejavnikov. Primer vandalizma

⁴⁸ Od stare stavbe, v kateri sta danes telovadnica in pošta, je ohranjen le stopnišni prostor na pročelju. Celotna glavna fasada, ki je z oblogo izgubila veliko fašističnega duha, ne moti pogleda na Grad (Pozzetto, Maks Fabiani, str. 341).

⁴⁹ Ozemlje, na katerem so italijanske oblasti gradile šolske stavbe, spada pod Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Nova Gorica. Šole, ki so ohranile avtentično arhitekturo, so varovane kot dediščina in so zanje celo pripravili predlog za vpis v zbirni register dediščine (Drole, Italijanska šolska stavbna dediščina, str. 31).

⁵⁰ Za italijanske oblasti je bila obnova šolske mreže in organizacija lastnega šolstva eden od dejavnikov vzpostavitve oblasti na novo osvojenem ozemlju (Drole, Italijanska šolska stavbna dediščina, str. 32).

⁵¹ Nova šolska stavba mora stati na odprtem prostoru. Arhitektura mora biti lepa, vendar preprosta in brez velike dekoracije, pri gradnji morajo biti uporabljeni lokalni materiali. Veliko pozornosti so namenili velikosti dvorišča, ki ga mora imeti vsako šolsko poslopje. (Drole, Italijanska šolska stavbna dediščina, str. 36).

⁵² Pisna izjava Erneste Drole, v Kastelic, *Vpliv fašizma*, str. 87.

⁵³ Ustni vir: Branko Marušič.

⁵⁴ Ustni vir: Željko Cimprich.

je recimo spomenik na Vodica pri Sveti gori, ki je popisani. Spomenik, namenjen generalu Mauriziu Gonzagi, je oskrunjen z napisom: "Fašistični spomenik postavljen italijanskemu okupatorju na slovenskem ozemlju". Skrunilec in datum napisa nista znana.

Vse nastale škode na omenjenih objektih nikakor ne gre pripisati le vandalizmu. Gre tudi za načrtno odstranjevanje ali uničenje s strani oblasti ali nestrpnih. Dantejevo⁵⁵ poprsje je bilo premeščeno oziroma odstranjeno v Tolminski muzej, podstavek, na katerem so bili dvoumni napisi, pa uničen. Točnega datuma ni, verjetno se je zgodilo v času po drugi svetovni vojni, ko so premestili tudi poprsje, ki je še danes na ogled v muzeju.

Drugi spomenik, namenjen alpinom na Vodica, sicer stoji, so pa pred kratkim uničili ploščo, ki je bila postavljena po drugi svetovni vojni. Uničeno je bilo tudi zavetišče Alberta Picca, in sicer po drugi svetovni vojni.

Odstranjeni so bili tudi portreti Mussolinija na pročeljih hiš v središču Cerkna. Sedaj jih ni več, sicer pa je tudi podoba mesta danes prenovljena. V Kopru so kip Feliceju Bennatiju odstranili, kip Nazariu Savru pa je uničila nemška vojska med drugo svetovno vojno.

Nekateri spomeniki, ki so predstavljeni in so bolj ali manj ohranjeni, danes še stojijo, nekaj pa jih je popolnoma uničenih. Vidna je odstranitev napisov na belih ploščah na t. i. Mussolinijevi poti v Volčah. Prepisani so bili z rdečo barvo, vendar pa prvotni črni napisi spet prihajajo na površje.

Na Idrijskem so večino fašističnih napisnih plošč, v glavnem premično fašistično kulturno dediščino, ki ni bila uničena med vojno, ohranili v dveh muzejskih zbirkah, ki prikazujeta ta čas, in sicer zbirki *Čas italijanske in nemške zasedbe* ter *Odpor proti okupatorju*. Nedotaknjena je ostala nepremična dediščina npr. takratna italijanska kasarna, v kateri je danes Psihiatrična bolnišnica Idrija. V glavnem je večina kasarn ostala nedotaknjenih ali pa so jih po vojni obnovili, ker so prostore v njih izrabili v druge namene (npr. bolnišnice, muzeji itd.).

Le redki objekti so ostali nedotaknjeni in so danes na ogled v enakem stanju kot pred letom 1945. Tak primer je kobariška kostnica, nedotak-

njen pa je tudi edini primerek fresk, naslikanih med vojno, in sicer v dozidanem delu. Na cerkljanskem ozemlju spominska plošča, namenjena princu Umberto, in spomenik z orlom še stojita, saj nista bila uničena. Pa tudi cerkve, ki so bile obnovljene ali na novo zgrajene med vojnami, stojijo na svojih mestih še danes in služijo svojemu namenu. Tak primer je cerkev Žalostne Matere božje v Idriji, ki ima tudi urejeno pokopališče.

V kulturno dediščino v obdobju fašizma nedvomno spadajo tudi šole, ki so bile grajene po italijanskih načrtih v umetniškem slogu t. i. funkcionalizmu. Le-te niso bile uničene in nekatere so v uporabi še danes, npr. v Kostanjevici na Krasu. Večina šolskih stavb ne služi več svojemu namenu, saj v njih ni več pouka, ampak izvajajo druge dejavnosti. Nekatere šole žal tudi propadajo, ker nova uporabnost objekta še ni bila določena.

Sklepne misli

Glede na predstavljeno se je potrebno zavedati, da obstajajo še izrazitejši fašistični posegi. Podatki so resnično zelo skopi in težko pridobljivi, predvsem pa težko opredeljivi⁵⁶ in razpršeni. Zato je celovita predstavitev fašistične umetnosti⁵⁷ na ozemlju Primorske še toliko bolj otežena.

Največ težav je predvsem v zaledju Primorske, saj se ga je fašizem veliko bolj dotaknil kot obalnega območja, ki je bil italijanski že prej. Veliki fašistični posegi, kot so recimo ogromne monumentalne zgradbe, na nepremično kulturno dediščino Primorske v sklopu cerkvene arhitekture in slikarstva ter spomeniškega kiparstva niso bili zelo številčni. To pa spet ne pomeni, da tovrstnih posegov sploh ni bilo. Večina jih je bila v glavnem funkcionalne ali spominske narave. V propagando režima pa je toliko bolj prepričan Željko Cimprič: "Posplošeno bi lahko rekel, da je režim pokrajino zaznamoval v sebi lastnem slogu. To je videti tudi na "ničesar krivih" objektih, zgradbah ..., ker je pač ustvaril tudi nov arhitekturni in umetniški slog. To boste zlahka ugotavljali na potovanju po Italiji, ker boste takoj prepoznali javne ustanove, elektrarne itd., ki so bile zgrajene v predvojnem obdobju. Seveda je bil enak slog prisoten (še posebej) pri obeleževanju uspehov na soški fronti."⁵⁸

Sklenemo lahko, da je celovit pregled podatkov kljub vsemu zelo pester in v določenih delih nekoliko nejasen, saj je zelo težko postaviti jasno mejo med podatki, ki so pokazatelj propagande, in tistimi, ki to niso. Dejansko pa fašizem je vplival na kulturno dediščino, saj je kot takratni vladajoči sis-

⁵⁵ Po drugi svetovni vojni je Dantejev kip doživel razgibano usodo. Potem ko je bil rešen pred uničenjem, je bil razstavljen v Tolminskem muzeju, kasneje pa na dokaj neprijemnem mestu, in sicer v gostilni v Ločah. Oktobra 1993 je bil z nepremišljeno potezo ponovno postavljen v Tolminu, prav na kraju, ki so mu ga desetletja pred tem odredili fašisti. To je sprožilo živahne polemike v slovenskih časopisih. Še istega leta je bil kip odstranjen in se danes hrani na zanj najprimernejšem mestu, v Tolminskem muzeju. Odstranitev je odmevala v italijanskih časopisih, ki so to dejanje povezovali z dejavnostjo nekdanjega jugoslovanskega aparata, ki naj bi želel razpihovati ideološki spopad med Slovenci in zahodnim svetom. (Odlomek iz še neobjavljenega članka Neve Makuc, v Kastelic, *Vpliv fašizma*, str. 70)

⁵⁶ V večini so vse letnice, ki se dotikajo objekta, v glavnem neznane.

⁵⁷ Mogoče bolje "umetnost pod vplivom fašizma".

⁵⁸ Ustni vir: Željko Cimprič.

tem gradil, popravljaj in vplival na infrastrukturo, ki jo danes uvrščamo v kulturno dediščino.⁵⁹ Na kulturno podobo je vplival predvsem z gradnjami, ki so bile postavljene v času med vojnami. Cerkvena arhitektura je imela značilnosti italijanske. Ravno tako so imele vse grajene stavbe neke značilne poteze, ki so se razlikovale od že obstoječega arhitekturnega sloga, kar vsekakor vpliva na podobo nekega ozemlja. Obdobje med vojnami je prav tako vplivalo na kulturno podobo Primorske.

Ob tem se potrjuje tudi dejstvo, da je fašistični režim najemal umetnike, ki so spreminjali že obstoječe kulturne objekte z namenom poveljevanja voditeljev in opravičevanja svojih dejanj. V glavnem gre za umetnike ter gradbene delavce in podjetja,⁶⁰ ki so izdelovali načrte in izvajali dela. Sodelovali so tudi slikarji (na primer Raul Cenisi), ki so slikali umetnine, s katerimi so opremljali urade, ter kiparji. Glede na izbrane sklope umetnosti pa lahko trdimo, da izrazitega, dokumentiranega najemanja umetnikov ni bilo.

Fašistična preteklost je prinesla specifično kulturno dediščino na primorsko ozemlje. To je postalo del naše zgodovine, zato so fašistični ostanki nedvomno vredni naše pozornosti. Žal se s fašističnimi elementi ukvarjajo le nekateri bolj ali manj ljubiteljski poznavalci in le peščica strokovnih in za to usposobljenih delavcev, ki se jim ob tej priložnosti tudi zahvaljujem za pomoč. Zavedati se moramo, da je sistematizacija tovrstnih podatkov izredno velik projekt, ki zahteva pozornost na državni ravni, in da je preprek za njegovo izvršitev veliko. Kljub temu pa o sistematizaciji velja razmisliti in jo udejaniti. Morda naj bo to vzpodbudna misel vsem, ki želijo spoznati tudi drugačno kulturno dediščino na ozemlju Primorske, ki je del naše skupne preteklosti. Temu primerno se moramo do nje tudi vesti.

VIRI IN LITERATURA

LITERATURA

- Bitelli, Remo: *Claustra Alpium Iuliarum: il confine di Rapallo e il Fascismo: archeologia come esempio di continuità; Claustra Alpium Iuliarum: Rapalska meja in fašizem: Arheologija kot primer kontinuitete*. Koper : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko : Znanstveno središče Republike Slovenije : Pokrajinski muzej; Ljubljana : Oddelek za arheologijo; Filozofska fakulteta, 1999.
- Budinich, Cornelia (Kornelija): *Arhitektonske študije*. Rijeka : Tisak "Liburija", 1984.
- Cesar, Emil: *Slovenska kultura v obdobju okupacije in narodnoosvobodilnega boja: od aprila 1941 do 8. septembra 1943*. Ljubljana : Enotnost, 1996.
- Dawn, Ades; Benton, Tim; Elliott, David; Whyte, Iain Boyd: *Art and Power. Europe under the Dictators 1930–45* [Hayward Gallery London, 26 October 1995 – 21 January 1996] Thames and Hudson. London : Hayward Gallery cop 1995.
- Derin, Anita: *Capodistria, un mondo scomparso per sempre*. Trieste : Edizione Astra 2002.
- Drole, Ernesta: Italijanska šolska stavbna dediščina med obema vojnami na severnem Primorskem. *Šolska kronika*, 12 (1), 2003, str. 31–40.
- Fabiani, Maks: *Akma, duša sveta*. Štanjel : Ustanova Maks Fabiani, 1999.
- Filipič, Janez: *Idrija in njeni spomeniki sakralne umetnosti*. Idrija : Župnijski urad, 1979.
- Godeša, Bojan: *Kdor ni z nami, je proti nam: slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim gibanjem*. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1995.
- Hinz, Berthold: *Art in the Third Reich*. New York : Pantheon Books, 1979.
- Hoyer, Sonja Ana: *Kultura na narodnostno mešanem ozemlju Slovenske Istre: varovanje naravne in kulturne dediščine na področju konzervatorstva in muzeologije*. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete (Razprave Filozofske fakultete), 2002.
- Kastelic, Emilija: *Vpliv fašizma na kulturno dediščino Primorske* (diplomsko delo). Ljubljana : FDV, 2007.
- Koršič Zorn, Verena: *Umetnost 20. stoletja na Goriškem in Posočju* (urednik Marko Vuk). Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 2000.
- Medvešek, Stanko: Obnova cerkve Žalostne Matere božje v Idriji. *Idrijski razgledi*, 2, 1991, str. 57–58.
- Osvald, Monika: Spomeniško varstvo in obnova Goriške po prvi svetovni vojni. *Acta Historiae Artis Slovenica* 7, 2002, str. 123–134.
- Pavšič, Tomaž: *Ob stari meji: pričevanja in spomini*. Idrija : Bogataj, 2006.
- Piteo, Michele: *Sui campi delle dodici battaglie*. Redipuglia – Pro loco Fogliano : Edizioni della Laguna, 2003.
- Pozzetto, Marko: *Maks Fabiani – vizije prostora*. Kranj : L.I.B.R.A., 1997.
- Simič, Šlobodan: *Koper na robovih stoletij*. Piran : Sijart, 2002.
- Štucin, Ana: Leto 1941 na Cerkljanskem. *Idrijski razgledi*, 2, 1991, str. 21–33.
- Šumi, Nace: *Sveta gora pri Gorici*. Nova Gorica : Jutro, 1993.
- Zabel, Igor: *Umetnina: kaj je to?*. Ljubljana : Založba / *cf. : Soorosov center za sodobne umetnosti, 1999.

⁵⁹ Med drugim sodijo sem tudi šole, popravilo lapidarijev, Loggia v Kopru in ostali objekti, uničeni med prvo svetovno vojno, gradnja večjih objektov, npr. današnja psihiatrična bolnišnica Idrija...

⁶⁰ Eno izmed podjetij je bilo Ing. C. Constantini.

SPLETNE STRANI

<http://freeweb.si/ptadsl/cak/vodice/14.jpg>
(15. junij 2006).
<http://prohereditate.com/sl/object/A0070/>
(13. marec 2006).
<http://www.drustvo-soskafronta.si/dsf/index.php?show=forum>
(5. april 2006).
<http://forum.prohereditate.com/viewtopic.php?t=453> (25. april 2006).
<http://www.24ur.com> (15. januar 2006).

MUZEJSKO GRADIVO

Tolminski muzej: podatki (posredovani s strani mag. Damjane Fortunat Černilogar, nerazvrščeni).
 Pokrajinski muzej Koper: fotografije (nesistematične in nerazvrščene).
 Pokrajinski muzej Piran: podatki (sig. 6674-VII-6 in 2817-VII-6).
 Idrijski muzej: fotografije (iz zbirke *Čas italijanske in nemške zasedbe*) in podatki (Iz knjižice *La nuova caserma di fanteria "constantino Brighieri" in Idrija*, nerazvrščena).
 Cerkljanski muzej: fotografije in podatki (nerazvrščeni).
 Bojan Rustja (lastnik muzeja o Zavetišču Alberta Picca): fotografije in podatki (iz zbirke Alberto Picco).

USTNI VIRI

Cimprič, Željko, kustos v Kobariškem muzeju, 22. avgust 2006.
 Drole, Ernesta, višja konservatorica na Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Nova Gorica, 31. maj 2006.
 Fortunat Černilogar, Damjana, direktorica Tolminskega muzeja, 11. avgust 2006.
 Jankovič Potočnik, Aleksander, arhitekt in mednarodni utrdboslovec, 19. julij 2006.
 Makuc, Neva, zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 8. december 2006.
 Marušič, Branko, vodja Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici, 30. avgust 2006.
 Pipan, David Erik, ljubiteljski poznavalec, 11. julij 2006.

R I A S S U N T O

Influsso del Fascismo nell'eredità culturale della Primorska

La tematica in oggetto affronta la questione dell'influsso del Fascismo sull'immagine culturale della Primorska, la parte della Slovenia che, consegnata alla dominazione fascista con il Trattato di Rapallo, vi è rimasta per più tempo. È importante sottolineare la differenza tra l'eredità culturale del Fascismo, ovvero le modifiche apportate al territorio sotto l'influsso diretto dell'ideologia, e l'eredità culturale nel periodo fascista, che ha visto un cambiamento dell'immagine del territorio non necessariamente legato alla dittatura. Tali mutamenti possono essere frutto delle direzioni artistiche dettate dal funzionalismo o dalle necessità del regime sul territorio conquistato. In base ai dati e ai diversi pareri degli esperti, si può affermare che l'immagine della Primorska nel periodo tra le due guerre si è modificata. L'influsso dell'interazione tra fascismo e funzionalismo è visibile nell'architettura e in alcune caratteristiche artistico-stilistiche: creazioni stilistiche e architettoniche furono commissionate anche ad artisti, senza che questo diventasse un fenomeno ricorrente e tutti questi interventi hanno profondamente modificato l'eredità culturale della Primorska. Dati fondanti sono nonostante tutto molto difficili da reperire, poiché non sono mai stati raccolti e ordinati sistematicamente. I collezionisti di tale patrimonio sono sparsi su tutto il territorio e le istituzioni che dovrebbero occuparsene non si sono dedicate appositamente a questa tematica.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 929 Laščak A.

728.8 (497.4+623)

Prejeto: 19. 10. 2007

Tino Mamić

univ. dipl. prof. zgodovine in univ. dipl. novinar, novinar Primorskih novic, Manžan 37a, SI-6000 Koper
e-pošta: tino@primorske.si

Anton Laščak beg – življenjepis kraljevega arhitekta

IZVLEČEK

Anton Laščak (Antonio Lasciac) (1856–1946) je bil dvorni arhitekt egiptovskega kralja in eden od najpomembnejših umetnikov neoislamizma v arhitekturi. Ustvaril je vrsto luksuznih palač v Kairu in Aleksandriji, v Sloveniji pa park in vilo na Pristavi v Rožni dolini. Rodoslovna raziskava dokazuje, da gre za sina slovenskih staršev, poročenega s Slovenko. Strokovna literatura ga pozna kot italijanskega umetnika Antonia Lasciaca. Čeprav se je imel za furlanskega in italijanskega domoljuba, je govoril tudi slovensko. Za zasluge je od egiptovskega podkralja prejel plemiški naziv beg, kar ustreza baronu.

KLJUČNE BESEDE

Anton Laščak, Antonio Lasciac, arhitektura, Goriška, Gorica, Nova Gorica, vila Rafut, Rožna dolina, Egipt, Aleksandrija, Kairo

SUMMARY

ANTON LAŠČAK BEY – A BIOGRAPHY OF THE KING'S ARCHITECT

Anton Laščak (Antonio Lasciac) (1856–1946) was the court architect of the Egyptian king and one of the most important artists of neoislamism in architecture. He created a line of luxury palaces in Cairo and Alexandria, and in Slovenia the park and villa at Pristava (Rafut) in Rožna dolina. The genealogical research proves he was the son of Slovene parents, married to a Slovene woman. Expert literature knows him as Italian artist Antonio Lasciac. Although he considered himself a Friulian and Italian patriot, Lasciac spoke Slovene as well. For his merits he received from the Egyptian king the noble title bey, which corresponds to baron.

KEY WORDS

Anton Laščak, Antonio Lasciac, architecture, Goriška region, Gorizia, Nova Gorica, villa Rafut, Rožna dolina, Egypt, Alexandria, Cairo

Uvod

Arhitekt Anton Laščak (Antonio Lasciac) je dolga desetletja ustvarjal v Egiptu, kjer je postal dvorni kraljevi arhitekt. Bil je eden od najpomembnejših ustvarjalcev neoislamizma (neoislamizma) v umetnosti, ki je nastal po vzoru evropskih neoklasicističnih umetnostnih slogov. Na Slovenskem je Laščak ustvaril samo eno delo, ki je naša najpomembnejša (in ena redkih) neoislamska umetnina: vila Rafut.

Literatura o njem prinaša nasprotujoče si informacije. Gre za Slovenca ali Avstrijca? Furlana ali Italijana? Nacionalista ali svetovljana? In končno, je to Lasciac ali Laščak?

Slovensko poreklo¹

Prvi problem pri Antonu Laščaku predstavlja že njegovo ime. Ime najdemo v različicah *Antonio*, *Toni*, *Antoine* in *Anton*, priimek pa kot *Lasciack*, *Lasciach*, *Lasciak*, *Laščiak*, *Laschach*, *Lasciac*, *Lanščak* in *Laščak*.²

V matičnih knjigah 18. stoletja so bili njegovi predniki zapisovani kot *Lashzhak*, njegovi slovenski sorodniki, ki danes živijo v Sloveniji, pa se vsi pišejo *Laščak* (izg. *Làščak*). Osebna imena so v cerkvenih matičnih knjigah na Primorskem v 19. stoletju skoraj vedno zapisana v latinščini, priimki pa po italijanskem pravopisu. Ko se je Antonov oče Peter preselil v Gorico, so priimek zapisali kot *Lasciack*. Pisanje priimka v matičnih knjigah je bilo v pristojnosti župnika, ki je pisanje prilagajal svojemu pravopisu (italijanskemu, nemškemu ali slovenskemu). Zaradi konstantnega pisanja v matičnih knjigah *Lasciack* je to postal uradni priimek, ki pa si ga je Anton uradno spremenil v *Lasciac* šele leta 1942. Sam se je že od mladosti podpisoval kot *Antonio Lasciac* in pod tem priimkom ga poznajo tudi v tuji strokovni literaturi. V rojstni knjigi³ je zapisan kot *Lasciack*, v poročni knjigi pa kot *Laščiak*.⁴

Glede na prakso v slovenski literaturi (Žiga Herberstein, Louis Adamič ...) in zaradi rabe v primorskem časopisju (Novi Glas, Primorske novice) uporabljamo tudi na tem mestu slovensko poimenovanje. Drugi razlog za tako zapisovanje je pravilo slovenskih rodoslovcev, ki priimke pišejo enotno,

tako kot se jih uporablja danes, saj bi različne verzije otežile rodoslovno sledljivost.

Anton Laščak se je rodil Petru Laščaku (rojemu 1823 v Ročinju) in materi Jožefi Trampuš (rojeni 1824) v furlanski četrti Podturn v Gorici 21. septembra 1856. Bil je prvorojenec, za njim se je v družini rodilo še devet otrok, vendar so trije umrli že v otroštvu.

Zaradi povsem slovenskega značaja vasi Ročinj in slovenskih prednikov je Peter Laščak po rodu, jeziku in krvi nedvomno Slovenec. Vsi njegovi predniki in sorodniki po očetovi strani, kar jih je moč najti v matičnih knjigah, so iz Ročinja in okolice ter imajo slovenske priimke.⁵

Peter, po poklicu strojar kož, se je preselil v Gorico in tam poslovno sodeloval z Mihaelom Trampušom. Zaljubljen se je v njegovo hči in po poroki prevzel njegovo obrtno delavnico.

Slovensko poreklo Jožefe Trampuš dokazujejo tako njen priimek kot njeni predniki. Njeno ime so italijanski uradni zapisovalci pisali kot Gioseffa, kar je razmeroma redka oblika. Oče Mihael je bil rojen v Gorici, njegova starša pa sta bila še kmeta, doma z okoliškega Krasa.⁶

Tudi Antonova žena Marija Alojzija Plesničar⁷ je bila slovenskega rodu, kot lahko sklepamo po imenih in priimkih njenih prednikov ter krajih bivanja. Antonu je rodila tri otroke s precej nenavadnimi in povsem italijanskimi imeni: Plautilla Angelina Francesca, Fabbrizio Antonio Giuseppe in Romeo Italico Alessandro.

Gorica, ki je bila prvič omenjena pred tisočletjem kot "slovenska vas", je bila v vsej svoji zgodovini multietnična. Meščani so komunicirali v petih jezikih. Etnično ločnico je nemogoče potegniti, ker so prebivalci uporabljali določen jezik na določenem mestu – v cerkvi latinsko, v šoli nemško, v uradih italijansko, na ulici furlansko, s sorodniki slovensko. Furlanščina v Gorici 19. stoletja je bila "lingua franca", do prve svetovne vojne pa je bila med Neitalijani velikokrat bolj priljubljena kot italijanščina, ki je bila jezik oblastnikov in nato okupatorjev.⁸ Anton je odrasčal v furlanskem okolju. Furlanska literatura ga pozna kot svojega rojaka, tudi pod imenom *Toni Sanrocàr* ali *sior Toni*.⁹

¹ Daljši članek o Laščakovem rodu je bil objavljen v reviji Slovenskega rodoslovnega društva Drevesa: Mamič, *Rodoslovje in grafologija*.

² Napakam v pisanju v Sloveniji je botrovalo nezanimanje stroke, saj so o arhitektu le tu in tam pisali časopisi. V "resni" literaturi se je pojavil prvič šele leta 2002 z zapisom v dodatku *Enciklopedije Slovenije*, 16. knjiga, str. 119.

³ Župnijski arhiv Podturn, *Libro de nati 1789*, vpis z datumom 23. septembra 1856.

⁴ AAG, *Liber matrimoniorum 1784–1881*, vpis 15. avgusta 1877.

⁵ Arhiv župnijskega urada Ročinj, *Liber baptizatorum II, III in V*.

⁶ Župnijski urad Podturn, *Liber matrimoniorum*, vpis 15. aprila 1822; AAG, *Liber baptizatorum*, vpis 27. februarja 1859.

⁷ Marija Alojzija je bila hči Matija Plesničarja, trgovca z ogljem, in Marije Vogrič iz Čepovana. V matični knjigi sta priimka pisana kot Plesnizer in Vogrig, v skladu s takratno pravopisno prakso. Rojena je bila v Gorici 1859, umrla v Milanu 1949 (Župnijski arhiv Podturn, *Liber matrimoniorum*, vpis 15. avgusta 1877).

⁸ Neki slovenski župnik v Gorici je s svojo kuharico in psom govoril furlansko, z verniki pa slovensko (ustni vir: Božo Rustja).

⁹ Nazzi, *Dizionario*, str. 365.

LIBRO DE' NATI												
1856	N.RO di Casa	NOME	RELIGIONE		SESSO		GENITORI		P			
			Cattolica	Protestante	Ragazzo	Ragazza	Legitimi	Illegitimi		PADRE	MADRE	NO
MESE Septemb												
Die 25 Septembris 1856.	102	Michael natus hodie Lucia Supan pnt alitativa Lao Ky Bratunung pnt hodie	1	-	1	-	1	-	Antony pnt Lucia Supan Lao Ky Bratunung pnt hodie	Therasia pnt Dietrich et Gal Ludwig Milotz Michly	Thomas Cathar Michael	
Die 21 Septembris	95	Antonius natus Die 21. Septembris Lasciac 3.6.12.11 65 73 F. Lasciac (pnt) 26.12.1946 (6. 2) Krie 6, N: 62)	1	-	1	-	1	-	Antony pnt at Theresia jugo Lasciac Lasciac pnt Lasciac pnt	Therasia pnt Josephus pnt Michael et Theresia pnt Theresia pnt	Anto Paul Ma Ma	
Corretto in quello di Lasciac 3.6.12.11 65 73 F. Lasciac (pnt) 26.12.1946 (6. 2) Krie 6, N: 62)												
Die 21 Septembris		Michael							Vladimir pnt at Theresia Catharina	Sho		

Matična knjiga v Podturnu: rojen kot Antonius Lasciac, sprememba priimka v Lasciac (na žigu iz leta 1942), dopis o smrti v Kairu. (Župnijski arhiv Podturn, fotografija avtorja)

Domneve, da je Laščak slovensko vsaj razumel, če ne govoril, je nedavno potrdila priča.¹⁰ Mario Laščak, Antonov daljni bratranec iz İzole trdi, da je arhitekta slišal govoriti v slovenščini. Arhitekt je namreč vzdrževal stike s svojim sorodstvom, ki mu je pomagal tudi finančno. Dvema bratrancema je pomagal, da sta se preselila v Luksemburg, dvema pa v Belgijo. Veliko je pomagal tudi svoji prizadeti sestri v Gorici.

Med letoma 1936 in 1937 je arhitekt obiskal svoje sorodnike v Ročinju. Dolgo se je pogovarjal z Marijo Laščak, mamo takrat desetletnega Maria. Govoril je slovensko, čeprav malce slabše in v drugem narečju, se dobro spominja Mario. Prijazni gospod s črnim klobukom in palico mu je dal nekaj tujih kovancev z luknjo, ki jih je zataknil v jabolko. To je bil običaj, ko so otroci ob novem letu hodili po vasi z jabolki, v katera so jim ljudje zatikali kovance. Arhitekta je ta običaj zanimal in je pozorno poslušal Mariev odgovor. Njegovi materi je dal papirnati denar, s katerimi je potem kupila prašiča.¹¹

Ne glede na to pa nimamo nobenega dokaza, da bi se Anton Laščak svojega porekla zavedal. Imel se je za Furlana in Italijana. V času njegovega študija na Dunaju je bila Gorica del Avstro-Ogrske in Laščak se je, tako kot Italijani v Trstu in Istri, čutil kot del še "neodrešenih" ozemelj Italije. "Iz globokih italijanskih čustev je sklepal prijateljstva s sodobnimi iredentistično usmerjenimi razumniki, ki so podobno razmišljali. Zavedel se je, da mu bodo

te ideje spodkopavale življenjsko pot. Vendar to mladeniča ni brigalo: to je presegel s svojim značajem – samozavesten, iskren in brezkompromisen."¹² O njegovem značaju piše neki italijanski kairski dnevnik leta 1899: "Nikakor ne zna molčati: rojen v naši lepi deželi Julijske krajine ima tako močno vkoreninjeno zavest italijanstva, da ji daje prednost pred vsem in vsemi – vedno, ob vsaki priložnosti, z vztrajnostjo, ki meji na pretiravanje, kar zelo občudujem."¹³

Leta 1900 je v Vidmu izšla njegova pesem "Občudujoč veličastnega leva svetega Marka na goriškem gradu".¹⁴ V njej slavi beneškega leva, ki naj varuje Italijo pred "prekletimi Tevtoni", ki prihajajo čez "naravno mejo romanskega Jadrana". Naravne meje pa postavlja "mogoče vse do Ljubljane", sicer pa vključuje Postojno, Istro, Trst in Krk. Na dan podpisa saintgermainske mirovne pogodbe, ki je Gorico dodelil Italiji, je Laščak v pismu goriškemu županu zapisal: "Naša ljubljena Gorica je po stoletjih sužnosti, po stoletnem nadčloveškem boju za svojo narod, postala po volji ljudstva in po moči junaške italijanske vojske za vedno odrešena v skupni Materi, naši Italiji."¹⁵

Laščak torej nikakor ni slovenski arhitekt, ampak le arhitekt slovenskega rodu, kar dokazujeta njegov rodovnik in znanje slovenščine.

12 Chiozza, *Tra echi secessionisti*, str. 17

13 Chiozza, *Tra echi secessionisti*, str. 19

14 Lasciac, *Contemplando il magnifico leone*, str. 12.

15 Chiozza, *Tra echi secessionisti*, str. 36.

10 Mamič, *Laščak govoril slovensko*, str. 32.

11 Ustni vir: Mario Laščak.

Doma v Gorici

Anton Laščak je v Gorici končal ljudsko šolo, nižjo in višjo realko, na Dunaju pa je postal inženir stavbarstva. Po diplomi je začel kariero v Gorici. Eden od njegovih prvih (neuresničenih) načrtov nosi datum 9. avgust 1882: razširitev in preureditev stanovanjske hiše v mestu.¹⁶

Še istega leta jeseni se je odpravil preko morja. Od Evrope in Gorice se je poslovil v verzih:

*Adio Guriza me, jo voi lontan
In zerçha di fortuna e di onor;
Voi cori il mond, e, forsi, in qualche an
Mi tornarastu viodi manco puor...*¹⁷

"Zbogom, moja Gorica, odhajam daleč iskati srečo in slavo," so besede, ki veliko povedo o Laščakovem odnosu do domačega kraja, pa tudi o razlogih za odhod. Gorico je imel Laščak zelo rad in se je vedno spominjal z nostalgijo in ljubeznijo. Nekaj mesecev pred prelomom stoletja je tako pisal pismo goriškemu časniku in omenjal svoje sanje o Kapeli¹⁸ in mestu. Tudi sicer je o domačem kraju pesnil v furlanščini in verze pošiljal prijatelju. "Vedno mislim nate, ljubeznivo mesto," ali "Io pensi sempre a ti, zitad zentil," je pisal iz Odesse poleti 1896.¹⁹

Mladi arhitekt bogatega meščanstva (Aleksandrija 1882–1888)

Šestindvajsetletni Laščak je jeseni leta 1882 prispel v Aleksandrijo, najpomembnejše obalno mesto Severne Afrike,²⁰ vpeto med Zahod in Orient, ki je julija istega leta doživel britansko bombardiranje;²¹ zato je postalo cilj številnih investorjev

in stavbenikov.²² Ime si je ustvaril že s prvim delom, monumentalno galerijo *Menasce* (1883–85). Združil je stavbno tradicijo arabskih kratkih ulic in vele-mesta v pokrito nakupovalno ulico. V pritličju je prostor za lokale, tako kot že od antike naprej, v nadstropju pa za stanovanja. V njej so se naselili elitni evropski trgovci, glavne ladijske družbe ter najprestižnejše trgovine in kavarne. Številni najemniki majhnih lokalov pa so v stoletju zatem s prezidavami dali galeriji bolj klavrn izgled.²³

Galerija Menasce v Aleksandriji je eno od Laščakovih prvih in najpomembnejših del (sočasna fotografija iz fototeke Alinari v Firencah).

¹⁶ Načrt, ki ga hrani ASGO, je ponatisnjen v Chiozza, *Tra echi secessionisti*, str. 68–70.

¹⁷ Pesem je ponatisnjena v: Kuzmin, *Sulle Orme*, str. 12.

¹⁸ Kapela je splošni izraz domačinov za cerkev na Kostanjevici.

¹⁹ Pesem, prvič objavljena leta 1896 v listu Pagine Friulane, je ponatisnjena v: Chiozza, *Tra echi secessionisti*, str. 21.

²⁰ V Aleksandrijo so se v 19. stoletju zaradi posebnih privilegijev, ki jih je tujcem nudilo turško cesarstvo, začeli množično naseljevati Evropejci. Leta 1927 je bil vsak tretji meščan evropskega porekla. Aleksandrija je cvetela zaradi pristanišča (v tem času največjega v vzhodnem Sredozemlju) in podnebja, ki je bilo prijetnejše kot kairsko. Največja evropska skupnost je bila grška, za njo pa italijanska. V slednjo so prištevati tudi veliko Slovencev, ki so v tistem času prihajale na delo v Egipt. Največ egiptovskih Slovencev je bilo po rodu s Primorske, ki je bila po prvi svetovni vojni okupirana s strani Italije – Slovenke so torej prišle iz kraljevine Italije. Število egiptovskih Italijanov Volait ocenjuje na 13.900 leta 1871 in 49.100 leta 1927. V teh številkah je zajeta tudi večina Slovencev (Primorcev), katerih število leta 1902 ocenjujemo na vsaj 5300 (Makuc, *Aleksandrinke*, str. 10).

²¹ Novejša zgodovina Egipta se začneja z letom 1798, ko ga je zasedel Napoleon Bonaparte in v arabski deželi prekinil stoletno turško nadoblast (od leta 1517). Egiptovska ekspedicija je imela tako velik socialni in kulturni vpliv, da so Egipčani v skladu z načeli francoske revolucije začeli prevzemati samoupravo v svoje roke. Francoskemu porazu in umi-

ku so sledili spopadi, v katerih je zmagal albanski trgovec in vojaški poveljnik Mehmed Ali. Carigrad mu je priznal naziv paše kot svojega avtonomnega podkralja. Mehmed Ali paša je državo moderniziral. Leta 1869 je bil končan sueški prekop, ki je dal deželi ob Nilu nov svetovni pomen. Država je zapadla v dolgove pri evropskih velesilah, kar je kot izgovor za okupacijo izkoristila Velika Britanija leta 1882. Formalno oblast je sicer obdržala Turčija, vendar le do leta 1914, ko je zaradi izbruha vojne Britanija Egipt razglasila za svoj protektorat, odstavila kairskega vladarja Abasa II. in imenovala sultana Huseina Kemala. V času britanske okupacije se je krepil odpor nacionalnega gibanja, iz katerega je nastal splošni upor, kar je privedlo do razglasitve neodvisne parlamentarne kraljevine leta 1922. Trideset let kasneje pa je bil kralj odstavljen in nastala je arabska republika, katere režim traja do danes (*Encyclopaedia Britannica Online*, www.britannica.com/eb/article-9106015).

²² Volait, *La communaute Italienne*, str. 137–139.

²³ El-Shazly, *Galeria Building in Alexandria*, str. 285.

Podoben vtis dobimo ob pogledu na fotografije železniške postaje sv. Štefana *Ramleh*, in na palačo *Primi*, ki sta obogatena z eksotičnimi motivi. Na žalost sta obe stavbi danes uničeni. Tu sta še vila *Laurens* po vzorih italijanske renesanse in vila *Mazlum pašë*. Za premožna Juda Aghiona je Laščak projektiral štirietazni hotel (t.i. "palazzino") *Aghion*, v katerem je danes sedež časopisa *Al Abram*. Vokalni palacino, ki posnema evropski eklektizem, stoji na stičišču glavnih osi antičnega mesta, ki ga je ustanovil Aleksander Veliki.

Nekaj posebnega je veliki stanovanjski kompleks, ki bi ga danes imenovali stanovanjski blok. Za Aleksandrijo je moderni blok z udobnimi stanovanji za višji sloj pomenil novost.

V tem prvem obdobju v slogu prevladuje eklektizem z nagibanjem k renesansi, ki je doživel svoj vrh na Dunaju konec 19. stoletja. Laščak je stavbarstvo študiral v cesarski prestolnici v času, ko so gradili znameniti Ring, kar je nedvomno precej vplivalo na njegovo kasnejše delo. Vse Laščakove gradnje, pa tudi druge, ki je financirala *Société Anonyme des Immeubles d'Égypte*, lahko mirno primerjamo s sočasnimi gradnjami evropskih metropol.

Izpopolnjevanje (Italija 1888–1895)

Laščak se je leta 1888 vrnil v Italijo in v Rimu ustvaril načrta za goriški cerkvi. Načrt za cerkev Srca Jezusovega ni bil uresničen zaradi previsoke cene. Kasneje so cerkev zgradili po načrtih Maksa Fabianija. Zamislil si je tudi novo fasado svoje domače cerkve sv. Roka (1894) v goriškem Podturnu, vendar je tudi ta ideja ostala na papirju.²⁴

Leta 1889 ga najdemo v Neaplju, kjer se je navduševal nad arhitekturo takrat modne secesije. V Rimu pa je izdelal načrt za novi dostop do glavnega stopnišča beneške palače in nekaj stanovanjskih hiš. Njegovi deli iz tega obdobja sta – poleg manjših obnov – še restavracija Barberinijevega srednjeveškega gradu *Collalto Sabino* v bližini Rima in vila po rimskih vzorih v Perugii.²⁵

Leta 1890 je sodeloval na natečaju za rimsko sinagogo, ki si jo je zamislil v mavrskem slogu. Laščakove ideje za sinagogo so se v detajlih realizirale v njegovih kasnejših delih. To delo štejemo kot pomembno v njegovem opusu, saj se je prav pri sinagogi začel močnejše zgledovati v orientalni arhitekturi.

V Torinu so bila istega leta na prvi razstavi italijanske arhitekture predstavljena tri njegova dela: vila *Laurens*, palača *Aghion* in načrt za rimsko sinagogo.²⁶ Laščak se je takrat – kot njegovi številni italijanski sodobniki – navduševal nad rimsko arhi-

tekturo in postal dopisni član *Associazione Artistica fra i Cultori di Architettura*.

Leta 1893 je sodeloval v natečaju za ljudsko šolo Giacinto Pachiotti v Turinu. Čeprav je načrt poslal brez vsakih priporočil, so ga v komisiji takoj opazili. "Pred seboj imamo sijajno arhitekturno zasnovo, umetniško, odlično in dovršeno," so takrat zapisali v uglednem dnevniku *Gazzetta Piemontese*.²⁷

V središču večnega mesta je narisal pročelje metodistične škofijske cerkve z neogotskimi prijemi. V načrtu najdemo vplive islamske arhitekture, čeprav gre bolj za obrise.

Arhitekt plemstva (Kairo 1895–1907)

Sredi 19. stoletja je Egipt dobil svetovni pomen zaradi surovine, ki jo je svet zelo potreboval: surovega bombaža. Velika porabnica bombaža, Velika Britanija, je med ameriško državljansko vojno zaradi embarga nad izdelki iz držav konfederacije morala poiskati druge dobavitelje bombaža. Egipt je začel na veliko služiti z izvozom dolgovlaknatega bombaža.

Leta 1867 je francoski vladar Napoleon III. povabil egiptovskega vladarja Kediva Ismaila na svetovno razstavo v Pariz. Takrat je bil najpomembnejši del razstave Pariz sam, saj je pod Napoleonom doživel silovite urbanistične spremembe – številne stare hiše so podrli in zgradili mesto velikanskih simetričnih bulevarjev, parkov in veleblagovnic; vse to z urejeno kanalizacijo. Ismail se je vrnil v Kairo trdno odločen, da bo mesto spremenil po pariških vzorih. Najel je vrsto evropskih tehnikov in svojemu ministru javnih del, ki se je šolal v Franciji, dal nalogo, naj pripravi načrt, s katerim bo Kairo postal rival Parizu. Sočasno je nov veter v stavbarstvu zavel tudi z ustanovitvijo Odbora za ohranitev spomenikov arabske umetnosti.²⁸

Laščak je začel z intenzivnim delom in sledil slogovni govorici cvetja. Njegova velika in prekipajoča domišljija je v stiku z bogatimi naročniki širokih nazorov dobila priložnost, da se izrazi. Turški, arabski in egiptovski vplivi so v povezavi z evropskimi klasicističnimi ustvarili nov slog v arhitekturi – neoislamizem. Laščak je bil eden od njegovih glavnih nosilcev. Tudi notranja oprema Laščakovih stavb je bila na višini, primerni ugledu naročnikov – obrtnike je vabil z Dunaja, iz Belgije in Nemčije. Postal je osebni arhitekt princa Saida Halima pašë, sina egiptovskega podkralja Mehme-

²⁷ Danes La Stampa. Chiozza, *Tra echi secessionisti*, str. 19.

²⁸ *Comité de Conversation des Monuments de l'Art Arabe* so francoski ljubitelji arabske umetnosti v Egiptu ustanovili leta 1881. Glavna namena ustanovitve sta bila dva: skrb za arabsko arhitekturno dediščino in razvijanje občutka za kulturno dediščino. Njihov projekt je bil ustanovitev nacionalnega muzeja, ki je po večkratnih poskusih uspel leta 1883 (Volait, *La Fuite en Égypte*, str. 265–266).

²⁴ Godoli, *Da Gorizia all'impero Ottomano*, str. 39.

²⁵ Damiani, *Arte del Novecento in Friuli*, str. 164.

²⁶ Sacheri, *Esposizione di Architettura in Torino*, str. 108.

da²⁹ Alija paše;³⁰ od tu naprej so mu bile odprte vse poti v najvišje kroge. Začel je dobivati naročila iz kraljeve družine kedivske dinastije, vladnih ministrov in velikih paš. Said Halim je odrasčal v Carigradu, kjer se je navdušil nad neoklasicističnimi palačami ob Bosporju.

Saidu Halimu je Laščak leta 1897 naredil rezidenco iz rožnatega marmorja.³¹ Velikanska palača (4700 kvadratnih metrov), ki zaradi razbitih oken danes spominja na ozadje filmske grozljivke, je bila v času svojega odprtja leta 1901 prava paša za oči. Stavba bi bolj kot v Kairo spadala, denimo, na obalo Bosporja. Prav zaradi razmeroma neugledne okolice se Said Halim nikdar ni vselil vanjo. Okrasne stebre krasiyo številni monogrami prinčevih začetnic HM.

Po atentatu na velikega vezirja – predsednika vlade Visoke porte Mohameda Ševketa paše leta 1913 v Carigradu – je princ Said prevzel njegovo mesto, ki je pomenilo najvišji laični položaj v Turškem cesarstvu. Po izbruhu prve svetovne vojne, ko je Egipt postal britanski protektorat, Turčija pa je bila v vojni z Britanijo, so Britanci vse premoženje velikega vezirja ob Nilu zaplenili. Laščakova palača Said Halim je postala elitna šola El Nasiria (1917–1952), kjer so se šolali številni ugledni Egipčani. Prav ti si sedaj prizadevajo, da bi stavbo obnovili, žal pa je park pred stavbo že pozidan.

Vrnimo se v obdobje Laščakovega ustvarjanja na prelomu stoletja. Za kairskega odvetnika Dilberloglueja je sprojektiral istoimensko vilo z elementi, vzeti iz klasične toskanske arhitekture 15. stoletja. Diskretno modernost aristokratskega bivališča ob Nilu so opazili tudi v takratni ugledni dunajski reviji "Der Architekt".³²

Eno Laščakovih najpomembnejših del je velika palača *Suarez* v elitnem vzhodnem delu Kaira. Postavil jo je leta 1897 za odvetnika Figarija in Bonola, kjer je nato bil sedež italijanske skupnosti Circolo del Risotto. Palača ni ohranjena.

Leta 1898 je za princeso Nimet Alah projektiral trietažno palačo,³³ ki so jo poimenovali po njenem možu princu Mohamedu Gemilu Tusunu. Velika neoklasicistična palača z orientalskim pridihom je

dobila novo ime, ko je princesa ovdovela in se poročila z bratrancem princem Kemal al-Dinom Huseinom pašo. Ker novi par ni imel otrok, so palačo kvadraste oblike, skrito za fikusovimi drevesi, imenovali tudi žalostna palača. Zelo zanimiva je zgodovina prebivalcev palače. Ezoterično navdahnjen princ Kemal se je navduševal nad sufizmom in ustanovil eno od sekt muslimanskih svetih bratov.

Nimetin brat, podkralj Abbas II. je po začetku vojne zaradi zahtev britanskih okupatorjev moral odstopiti in je odšel v izgnanstvo.³⁴ Nasledil ga je njegov brat, oče Kemala al-Dina Huseina, Kemal Husein sultan. Prav pri Laščakovi palači je novoimenovani sultan decembra 1914 začel svoj inavguracijski sprevod. Ob njegovi smrti 1917 bi ga bil moral naslediti njegov sin Kemal al-Din, vendar se je ta prestolu odpovedal. Ko pa je princesa Nimet še drugič ovdovela leta 1932, je podarila palačo egiptovski vladi. Ta jo je namenila zunanjemu ministrstvu, ki je v njej službovalo do začetka devetdesetih let prejšnjega stoletja. Ministrstvo je v letih 1997–1999 financiralo celotno obnovo.

Istega leta (1898) je Laščak postavil Club des Princes, prvo stavbo na ulici Šaria Imad ad-Din. Na stavbi se vidi vpliv dunajske secesije. Prav tako istega leta je pod vodstvom Mikse Herza³⁵ bega skupaj z bratoma Francescom in Antoniem Battigellijem³⁶ projektiral kairsko vilo Zogheb.³⁷ Vila danskega diplomata je eden najbolj izrazitih primerov neoislamske arhitekture, kjer so se zgledovali v fatimidskem in mameluškem tradicionalnem stavbarstvu. Tu gre za prvi primer, ko so sodobni tuji arhitekti na novo ovrednotili staroislamsko arhitekturo. Navdih je prišel od Komisije za ohranitev spomenikov arabske umetnosti. Delež Laščakovega dela pri tem projektu po mnenju strokovnjakov (še) ni povsem jasen. Vila je potem gostila muzej moderne umetnosti, leta 1963 pa so jo porušili.

V letih 1900 in 1901 je bil Laščak v Carigradu, kjer je prenovil in opremil palačo *Bebek* kraljice matere kedivske dinastije, Amine Hanem (žene vladarja Tevkiva) na obali Bosporja. Za to palačo se je dokončno ugotovilo, da gre za Laščakovo delo nedavno, na podlagi arhitektovih albumov,³⁸ ki so bili podlaga za razstavo.³⁹ Danes je v njej egiptovski konzulat. Še dve kedivski palači ob Bosporju bi utegnil prenavljati Laščak, vendar gre zaenkrat le za domneve.⁴⁰

²⁹ Mehmed je hrvaška in srbska oblika imena Mohamed. V slovenskem zgodovinopisju je oblika Mehmed Ali bolj uveljavljena kot Mohamed Ali, zato se držimo te. Sicer pa za to ime (Mohamed, Mehmed, Muhamed) uporabljamo obliko Mohamed.

³⁰ Zgodovino Egipta devetnajstega in dvajsetega stoletja so zaznamovali vladarji: Mehmed Ali paša (1805–1848), Ibrahim paša (1848), Abas I. paša (1848–1854), Said paša (1854–1863), Kediv Ismail (1863–1879), Kediv Tevkiv paša (1879–1892), Kediv Abas II. Hilmi paša (1892–1914), Kemal paša sultan Husein (1914–1917), Ahmed Fuad paša sultan (1917–1922, kot kralj Fuad 1922–1936), kralj Faruk (1936–1952) (*Encyclopaedia Britannica Online*, www.britannica.com/eb/article-22386).

³¹ Raafat, *The Grand Vezir's Palace*.

³² Lasciac, *Villa Dilberoglue*, str. 13.

³³ Fayza, *Palaces of Change*.

³⁴ Glej opombi 12 in 17.

³⁵ Miksa ali Max Herz beg je arhitekt madžarskega rodu.

³⁶ Priimek tržaških arhitektov *Battigelli* izvira iz Vipavske doline in je poitalijančena oblika priimka Batagelj.

³⁷ Barillari, *La villa egiziana*, str. 49.

³⁸ Tri albume hrani fototeka Alinari v Firencah.

³⁹ Mamič, *V tujini slavljen – doma pozabljen*, str. 18.

⁴⁰ Godoli-Barillari, *Istanbul 1900*, str. 174.

Rezidenca kraljice matere ob Bosporju (sočasna fotografija iz fototeke Alinari v Firencah).

Leta 1900 je v Kairu bila končana manjša vila za Daira Gelal pašo. Zaradi Laščakovega opisa v reviji *L'edilizia moderna*⁴¹ je o stavbi ohranjeno veliko podatkov. Naj kot zanimivost navedemo, iz kakšne mešanice so izdelovali malto: tretjina granitnega peska, tretjina opečnatega prahu in tretjina apna. V stavbi je domoval italijanski konzulat, kasneje pa zasebna dekliška šola.

V kairskem predmestju Abasija je za princa Ibrahima Hilmiya ustvaril palačo Zafaran (1896), v kateri sta živeli dve princesi. V njej se prepletajo vplivi neobaroka in evropske secesije. Že okoli leta 1908 se je stavba morala umakniti veleblagovnici Cicurel.

Zelo slikovita je veleblagovnica La Grande Fabrique Stein v Kairu, katere posebnost so velika izložbena okna. Laščak se je očitno zgledoval po sočasni dunajski secesiji, čeprav pri tem ni šel tako daleč kot Wagnerjeva šola na prelomu stoletja.⁴²

Kraljevi arhitekt (Kairo 1907–1914)

Na prelomu stoletja je egiptovski prestol je zasedal Abas II. Hilmi (1892–1914), ki je bil študiral na dunajskem Terezianumu. Kralju je nemški način življenja in mišljenja prirasel k srcu, zato je raje kot z Angleži sodeloval z ljudmi iz Avstro-Ogrske. Njegova druga žena je bila grofica Marianne May Török de Szendrő iz ogrske plemiške hiše, s katero je prijateljeval Laščak. Podrobnosti o tej zvezi niso natančno raziskane.

Ko je Laščak postal kraljevi arhitekt, je to pomenilo tudi prelomnico v njegovem ustvarjanju. Svoje ustvarjanje v secesijskem slogu je takrat zaključil.

Fotografija Antona Laščaka bega v plemiških oblačilih (Chiozza, Tra echi secessionisti, str. 16).

Podkralj Abas II. mu je leta 1907 podelil plemiški naziv beg,⁴³ in ga postavil za direktorja kedivskih palač. Titula mu je prinesla tudi obvezo in čast nošenja plemiške obleke z insignijami na vseh uradnih sprejemih.

Leta 1907 je Omar paša sultan⁴⁴ Laščaku naročil salamlík – to je paviljon na glavnem vhodu, ki je neke vrste recepcija, namenjena samo moškim. Zgledoval se je po slavni vrtni loži (*maq'ad*) Mamai iz 1496.⁴⁵ Veliko poznavalcev egiptovske umetnosti iz začetka 20. stoletja navajajo prav ta – v šestdesetih letih 19. stoletja žal porušen – salamlík kot primer, ki napoveduje velike spremembe v arhitekturi. Čeprav moramo imeti pred očmi izjavo nekega francoskega arhitekta, ki je na predavanju na kairski likovni akademiji dejal: "Dokaz, da so arabski umetniki pri obujanju svoje narodne umetnosti uspešnejši od vseh drugih, je popolnost njihovih mošej ali izvedba novih del, komur jih zaupa njegovo veličanstvo Omar beg sultan."⁴⁶

⁴³ Prejel je plemiški naziv "bey" ali po slovensko beg. Naziv ni deden (za razliko od naziva paša) in ustreza našemu baronu.

⁴⁴ Omar beg sultan in Omar paša sultan sta imeni istega človeka. Srednje ime je plemiški naziv, ki se lahko s časom spreminja zaradi napredovanja na plemiški lestvici.

⁴⁵ Volait, *Architetti italiani a Istanbul*, str. 113.

⁴⁶ Volait, *La Fuite en Égypte*, str. 271.

⁴¹ Lasciac, *Palazzo Daira Djelal Pascia*.

⁴² Godoli, *Antonio Lasciac in Egypt*, str. 18.

S salamlikom – ki je bilo tudi Laščakovo prvo delo po imenovanju za dvornega arhitekta – se je začelo obdobje umetnikovega neoislamizma. V Egiptu se je neoislamizem rodil v sedemdesetih letih 19. stoletja s francoskih arhitektom Ambroiseom Baudryjem, ki so mu sledili Madžar Miksa Hertz in Italijani Alfonso Maniscalco, Achille Patricolo in Ernesto Verrucci.⁴⁷ Kot dvorni arhitekt je Laščak beg postal član uprave odbora za ohranjanje egiptovske arabske umetnosti *Comitè de Conversation des Monuments de l'Art Arabe*. Tu je dobil krasno priložnost za preučevanje stare arabske umetnosti iz prve roke. Verrucci in Laščak veljata za najpomembnejša italijanska arhitekta ob Nilu.⁴⁸

Osrednja kedivska palača in uradna rezidenca dinastije je bila palača Abdin. Gre za kraljevi dvor, kompleks stavb z več kot 500 sobami. Palačo so zgradili v letih 1863–73, skoraj v celoti iz lesa. Zatem je večkrat pogorela in bila znova obnovljena. Slednjič je njeno mogočno fasado obnovil Anton Laščak beg v letih 1909 in 1911, tokrat v kamnu.

V istem slogu je zgradil tudi palačo princa Jusufa Kemala v kairski četrti Mataria (1908–1914) in vilo princeze Amine (1910–1915) *Tabra*, poimenovano po znanem iranskem pesniku.

Palača Jusuf Kemal je simetrična in klasična tridelna. Osrednja dvorana v stavbi, iz katere se po aristokratskem stopnišču vzpneš v zgornjo etažo, je eklektična z neobaročnimi detajli. Jusuf Kemal je v dvorano postavil lovske trofeje – nagačene glave na stene, kože z režečimi žreli na tla, prostor pa čuvata nagačena levinja in lev. Zgornji prostori palače so povsem neoislamski z obiljem lesenega izrezljanega pohištva.

Kraljeva palača Abdin v Kairu (sočasna fotografija iz fototeke Alinari v Firencab).

Vila Tahra pa je trietažni *palazzo* z razkošnim marmornim stopniščem in alabastrnim stropom. Pred stavbo je arhitekt postavil fontano, ki spominja na ambient rimskega trga Barberini. Zelena okolica s palmami ločuje posest od njenega edinega sosedu, rezidence kralja Fuada.

Tudi pri tej stavbi je zelo zanimiva zgodovina njenih prebivalcev.⁴⁹ Taher paša je bil zelo radoživ, nič kaj aristokratski športni navdušenec. Njegova strast do letenja ga je pripeljala do Laszla Almasyja, ki je bil reden gost v palači. Almasyja sicer svetovna javnost pozna kot glavnega junaka filmske uspešnice Angleški pacient. Konec 30-ih let je palačo kupil kralj Faruk, jo preuredil, leta 1953 pa je bila nacionalizirana. V njej je predsednik Sadat poveljeval vojaški operaciji ponovne osvojitve Sinaja leta 1973. V palači je v povojnem času prespalo veliko uglednih državnikov, zadnji med njimi je bil francoski premier Jospin. Trenutno potekajo pogovori o tem, da bi palačo Tahra spremenili v Almasyjev muzej.

Za egiptovskega premierja je Laščak projektiral palačo Adli Jegen v Garden Cityju, evropski rezidenčni četrti ob Nilu, kjer je bila nekaj časa največja stavba. Po smrti Adlija Jegena paše so jo preimenovali v kasr Šerif Sabri. Neoklasicistično palačo so podrli konec 70-ih ali na začetku 80-ih let prejšnjega stoletja in namesto nje postavili Hotel Four Seasons in nakupovalno središče.

Leta 1908 si je Laščak zamislil šolo za vakuf⁵⁰ Huseina Kemala paše v Aleksandriji. Pročelje je iz dveh barv in dveh materialov: bel kamen in rdeča opeka.

Precej znana je palača princa Daira Gelal paše s Klubom štiridesetih (znan tudi kot Klub Lotus) v pritličju in z dvema stanovanjema ter uradi v nadstropju. Nova stavba je nastala na veliki parceli, ki so jo pridobili z rušenjem starejše palače, v kateri je med ekspedicijo v Egiptu prenočeval Napoleon.

Leta 1911 je Laščak projektiral nedavno prenovljeno poslovno stavbo tržaške zavarovalnice *Assicurazioni Generali Trieste*.⁵¹ Pred obnovo je bila stavba razmeroma neopazna zaradi premajhnih kontrastov, saj so se različne barve pročelja zaradi starosti in smoga zlile v eno samo rjavkasto mešanico. Po prenovitvi je tako zablestela v svojem prvotnem sijaju, da jo je skoraj težko prepoznati. Zavarovalnica je bila najpomembnejša gospodarska družba iz Avstro-Ogrske in Italije v Kairu. Svoje podružnice je imela po vsem svetu. Petetažna palača zavarovalnice z

⁴⁹ Rafaat, *Taber pasha of Tabra palace*.

⁵⁰ Vakuf (arabsko *waqf*) je dobrodušna in verska ustanova, ki je financirala gradnjo ali ustanovitev stvari, namenjenih javnemu dobru: bolnišnice, mošeje, vodnjaki ipd. Financiranje vakufa je temeljilo na nepremičninski lastnini, največkrat podarjeni ali zapuščeni z oporoko (Wikipedia, geslo Waqf, <http://en.wikipedia.org/wiki/Waqf>).

⁵¹ O stavbah tržaške zavarovalnice v Kairu je daljši članek napisala Barillari: *Les Batiments de la Assicurazioni Generali*.

⁴⁷ Laščaku so nekateri pomotoma pripisali avtorstvo protokolarne vile Montaza v predmestju Aleksandrije, ki jo je ustvaril Verrucci. Napako se je prikradla tudi v pregledni članek o Laščakovem opusu Tomislava Kajfeža, ki se je v Sloveniji prvi začel poglobljati v Laščaka (Kajfež, *Goriški arhitekt v Egiptu*, str. 16).

⁴⁸ Ciranna, *Lasciac e Verrucci*, str. 59.

dvema stolpičema je v središču Kaira. V detajlih najdemo veliko podobnosti z goriško vilo Rafut, ki jo je začel graditi nekaj let prej. Glavni vhod je na odrezanem vogalu ulic, značilno obliko mu daje vrhnje nadstropje, ki je zaradi terase vdrt v notranjost.

V letih 1911–12 je za kedijsko kraljevsko hišo izdelal načrt za *imaret*, to je ljudsko kuhinjo, kjer so ubožni prebivalci lahko dobili brezplačen obrok, in palačo *Immeubles Khédiviaux*, ki je še danes prepoznavna zaradi dveh značilnih kupol.

Iste leta je za predsednika egiptovske vlade Butrosa Galija paše (1846–1910), deda nekdanjega generalnega sekretarja Združenih narodov Butrosa Butrosa Galija⁵² (ki ga je, povedano mimogrede, vzgajala guvernantka Slovenka – aleksandrinka) izdelal načrt pravoslavne koptske⁵³ cerkve sv. Petra in Pavla v Abasiji, kairskem antičnem predmestju Heliopolis. Cerkev z okolico je dobila ime El-Butrosia po priimku naročnika. Pred vhodom v cerkev z dvema visokima zvonikoma sta dva zaporedna križna hodnika, atrija s stebriščem po vzoru starokrščanskih cerkva. Cerkev v obliki starokrščanske triladijske bazilike ima dve vrsti stebrov, ki ločujejo nižji stranski ladji. Streha je dvokapna, ostrešje leseno. Za glavnim oltarjem je polkrožna apsida, ki tradicionalno zaključuje stavbo. Pod glavnim oltarjem je družinska grobnica, kjer ležijo posmrtni ostanki premierja Butrosa Galija.

Laščakova sakralna umetnost je del sočasne italijanske arhitekturne smeri v arhitekturi,⁵⁴ ki bi jo lahko imenovali kolonialistično, saj je izražala ne le verski čut, ampak tudi politične želje države, ki je skušala postati velesila. Italijanske zahteve po življenjskem prostoru in sklicevanje na nasledstvo rimskega imperija so sprožile osvajanje kolonij in pomagale k obema svetovnim vojnami. Po vsem Sredozemlju so italijanski arhitekti gradili veličastna svetišča, ki so se večinoma zgledovala v starejši umetnosti.⁵⁵ Dodatni razlog za iskanje starokrščanskih zgledov je mogoče tudi dejstvo, da v antiki in zgodnjem srednjem veku še ni bilo delitve na pravoslavlje in katolištvo.

El-Butrosia je danes središče egiptovskih kristjanov. Poleg stare Laščakove cerkve so pred leti postavili veliko večjo, največjo koptsko cerkev na svetu. Kljub zavidljivi velikosti cerkve sv. Petra in Pavla pa ta danes v senci nove cerkve⁵⁶ izgleda

majhna. Do cerkve je kar težko priti, saj kairski taksisti še imen ulic ne poznajo, kaj šele lokacijo krščanskih spomenikov.

Votivna kairska cerkev Butrosia z arhitektovim podpisom (sočasna fotografija iz fototeke Alinari v Firencah).

Leta 1914 je egiptovski podkralj Abas II. Hilmi padel s prestola. Po začetku prve svetovne vojne namreč v Egiptu, ki je bil formalno pod britansko krono, pronemški Abas ni mogel več vladati, saj je sta bili državi v vojni. K odstopu so prisilili tudi Laščaka. Kot avstroogrskega državljana in brata avstrijskega vladnega uradnika se je znašel v nemilosti. Britanske oblasti so ga izgnale⁵⁷ na britansko Malto,⁵⁸ od koder je s pomočjo rimskih prijateljev zbežal v Rim. V tem obdobju se je veliko ukvarjal z urbanističnim načrtom za rojstno Gorico. Njegov oče Peter se kljub vojni in obvezni evakuaciji ni umaknil iz mesta, kar je Antonu povzročalo skrb. Italijansko državljanstvo je prevzel šele leta 1923.⁵⁹

Delo v Gorici

Prvi urbanistični načrt za ureditev Gorice je Laščak izdelal že v Kairu leta 1905. Za povezavo

⁵² Stern, Agstner, *Lasciac Hofarchitekt*, str. 47.

⁵³ Kopti so potomci starih Egipčanov, ki so ostali kljub arabski naselitvi. Po zatonu Egipta so se helenizirali in privzeli krščanstvo. Gre za samostojno nacionalno pravoslavno cerkev, ki jo vodi koptski papež.

⁵⁴ Ciranna, *Italian Architects*, str. 49–50.

⁵⁵ Ciranna, *Italian Architects*, str. 49.

⁵⁶ Njena posebnost je kapela z grobnico relikvij evangelista sv. Marka, ki naj bi krščanstvo ponesel v te kraje. Relikvije (svetnikovo glavo) so iz Aleksandrije ukradli Benečani leta 828 in pod "patronatom" sv. Marka osvajali Sredozemlje.

Šele leta 1968 je rimski papež v ekumenskem duhu vrnil relikvije koptom (*St. Mark*, str. 5–6).

⁵⁷ Kajfež, *Goriški arhitekt v Egiptu*, str. 17.

⁵⁸ Lasciac, *Errinerungen aus meiner Beamten-carriere*, str. 330.

⁵⁹ Volait, *La tradition revisitee*, str. 115.

mestnega središča z železniško postajo je predlagal štiri različne rešitve. Pred železniško postajo bi se stikali cestni kraki, vzporedno s progo bi potekali trije drevoredi, med katerimi bi bili speljani dve cesti – ena za tovorni, druga pa za osebni promet. Mestni svet nobenega od načrtov ni sprejel, največ zaradi osebnih interesov grofa Baguerja. Gorica je takrat zapravila priložnost, da bi dobila lep vstop v mesto.⁶⁰ "Moje načrte za Gorico se vedno sprejema nenaklonjeno, kar lahko razložim: zato ker jih ne razumejo!!" je zatem zapisal Laščak v pismu časniku *Corriere di Gorizia*.⁶¹

Na velikem načrtu mesta je uganka, ki zaenkrat še ni dobro razložena. Na negativu fotografije načrta je v desnem zgornjem robu podoba Kristusa na križu. Okrog njegove glave ni svetniškega sija, napis na vrhu križa pa vsebuje stavek: "Križali so me."⁶² Ali gre za simbol "trpljenja" "neodrešenih" Italijanov v Gorici, ki je takrat bila del Avstro-Ogrske? Ali mogoče celo za slutnjo krvave svetovne vojne s soško fronto, ki je izbruhnila deset let kasneje?

Leta 1906 je na pobudo krajevnega društva za polepšanje okolja v Podturnu nastal odbor za vodnjak.⁶³ Ustanovitev odbora je imela namen namesto korita sredi trikotnega trga pred cerkvijo sv. Roka postaviti fontano. Načrt je Laščak svojemu rodnemu kraju naredil brezplačno, saj se je rodil le nekaj metrov stran od obeliska.

Najprej je načrtoval, da bi obelisk izdelali iz rožnatega nubijskega granita, vendar si je potem iz ne povsem jasnih razlogov premislil. Iz kraškega kamna je osemmetrski spomenik izklesal goriški kamnosek Francesco Podbersig. Dne 25. aprila 1909 so fontano slovesno odkrili. To je bilo obdobje, ki se je začelo z izgradnjo Titanica in končalo s prvo svetovno vojno.⁶⁴ Danes so v koritu za vodo zasajene rože in fontana ni več to, ampak le še spomenik – obelisk. Neurejena okolica in parkirani avtomobili dodajo svoje k vtisu zanemarjenosti.

V Rimu je leto pred koncem vojne (1917) izdelal urbanistični plan⁶⁵ za povojno ureditev svojega rojstnega mesta. Zanimivo je, da je Laščak načrt izdelal v letu, ki se je zaključilo s prebojem avstro-ogrsk armade pri Kobaridu. Kljub vojni sreči, ki se je takrat že očitno nagibala na stran Antante, v sklopu katere je bila tudi kraljevina Italija, pa je bila fronta na Piavi daleč od dobre inspiracije za razmišljanje o italijanski povojni obnovi Gorice.

Edini ohranjeni načrt je barvna grafika v secesijskem slogu. Predvideva rušenje nekaterih objektov v zgodovinskem jedru mesta z namenom simetričnih povezav mesta, ki se širi okrog "moteče" grajske vzpetine. Marca 1919 je načrt v Gorico poslal Laščakov prijatelj, knez iz Cesara (Di Cesaro), predsednik Nacionalne gospodarske zveze za nove italijanske province, ki je načrt financirala. Kljub zahvalam novega župana Giorgia Bombiga zvezi in Laščaku do izvedbe ni prišlo. To je ugotovil prav v tistem času, ko se je mudil v Gorici in tipal teren. Leta 1921 je urbanistični plan za Gorico uresničil slovenski arhitekt Maks Fabiani, ki je nekaj elementov vzel tudi od Laščaka.⁶⁶

Gorica se je veličine svojega meščana zavedla šele po njegovi smrti in po njem imenovala ulico v Podturnu: via Lasciac. Šele v zadnjih letih so goriški arhitekti in umetnostni zgodovinarji začeli obujati spomin na Laščaka v poljudnih in strokovnih člankih. Leta 2006 je bila v palači Attems odprta razstava fotografij iz treh Laščakovih albumov, ki jih hrani muzej zgodovine fotografije Alinari iz Firenc. Na otvoritvi so se arhitektu poklonili tudi predstavniki države in lokalnih oblasti. Razstava je imela precejšen odmev tudi tostran meje, posebej na Primorskem.⁶⁷

Vila Rafut

Povsem nekaj drugega je vila na Pristavi na južnem pobočju hriba Kostanjevice. Zaradi terminologije naj pojasnimo, da vilo imenujejo z različnimi imeni: egiptovska vila, vila Laščak, vila Rafut, rafutska vila. Čeprav bi bilo najbolj ustrezno poimenovanje vila Laščak, pa je najbolj uveljavljeno ime vila Rafut. Kot otrok je Laščak velikokrat romal na kostanjeviško Kapelo, pri 53-ih pa se je odločil, da bo na njeno pobočje postavil neoislamsko vilo.

V njej dejansko ni nikdar živel. Uporabljal jo je le kot letno rezidenco. Vila je eden najbolj izrazitih, če ne prav najizrazitejši primer Laščakove neoislamske umetnosti. Je eden redkih primerov neoislamskega sloga v Evropi (če izvezamemo Balkan) in edini primer v Sloveniji.

Vratarnica ali *salamlík* na glavni cesti ima v svoji osrednji osi portal z mavrskim obokom. Kljub svoji nenavadnosti pa se po obliki z opečnato fasado in štirikapnico krito s korci skuša vklapljati v gabarit in goriško krajinsko arhitekturo.⁶⁸

Konec vojne je vila pričakala močno poškodovana zaradi bombnega obstreljevanja. Obnova vile se je zavlekla daleč v dvajseta leta. Rezultat dolgotrajnih pogajanj in dogovarjanj z državno komisijo za vojno škodo je bila neznatna odškodnina, ker

⁶⁰ Kuzmin, *Goriški bey*, str. 39. Železniška postaja je po drugi svetovni vojni ostala na slovenski strani meje, sredi trga pa je bila postavljena državna meja. Italijani trg imenujejo Piazza Transalpina, Slovenci pa bi ga radi imenovali Evropski trg.

⁶¹ Chiozza, Bianco, *Antonio Lasciac*, str. 25.

⁶² Načrt je viden na fotografiji iz albuma, ki ga hrani Accademia San Luca. Ponatis tudi v Kuzmin, *Il quaderno fotografico*, str. 123.

⁶³ Kuzmin, *Goriški bey*, str. 37.

⁶⁴ Chiozza, *Tra ech secessionisti*, str. 78.

⁶⁵ Kuzmin, *Capleozza, Gorizia e Nova Gorica*, str. 2.

⁶⁶ Kuzmin, *Capleozza, Gorizia e Nova Gorica*, str. 4.

⁶⁷ Mamič, *V tujini slavljen – doma pozabljen*, str. 18.

⁶⁸ Barillari, *La villa egiziana*, str. 51–52.

je šlo za luksuzni objekt. Tudi eksotični park pred vilo je zasnoval Laščak. Nekoč je bilo v njem 114 različnih vrst dreves in grmov, danes je tega občutno manj.⁶⁹

V letu začetka druge svetovne vojne je arhitekt sklenil pogodbo z zavarovalnico *Istituto Nazionale delle Assicurazioni* za dosmrtno letno rento v zameno za posest na Rafutu. Zavarovalnica ga je prevarala in mu izplačala znesek v neveljavnem denarju.⁷⁰

Leta 1947 je bila določena nova državna meja, ki je Pristavo dodelila Jugoslaviji, Gorico pa Italiji. Novi komunistični režim je vilo in posest nacionaliziral. Vanjo se je naselil Higienški zavod, ki je prostore preuredil po svojih potrebah – vključno s prezidavami. Po njegovi izselitvi je vila ostala opustošena, minaretu grozi, da se bo porušil, v notranjosti opreme praktično ni več.⁷¹ Svoje je dodalo neurejeno lastništvo, regionalni tisk pa je celo napovedoval prodajo vile. Občina Nova Gorica je zaradi ogroženosti dediščine 8. julija 2003 vilo s parkom razglasila za kulturni spomenik lokalnega pomena.⁷² Za leto 2008 se načrtuje obnova vile s sodelovanjem ministrstva za kulturo.

Vila Rafut: stolpič v obliki minareta daje pobočju Kostanjevice prepoznavno obliko (fotografija avtorja).

Jesen življenja umetnika, pesnika in skladatelja

Januarja 1920, po zavrnitvi njegovega drugega načrta za regulacijo Gorice, se je Laščak vrnil v Egipt. K zagrenjenosti so svoje doprinesle tudi smrti: zeta, očeta, sestre Nazarene in obeh sinov, ki sta po njegovem zgledu študirala na politehniki. Fabrizio Antonio je pri svojih 30-ih odpotoval na Kitajsko; za njim so se izgubile vse sledi. Romeo Italico Alessandro pa je umrl v Kairu leta 1926.

Kljub tragičnim dogodkom njegova delovna vnema ni pojenjala. Leta 1920 je v Aleksandriji skupaj z Alijem Fahmijem začel z gradnjo vile za princesi Fatimo in Zahro. Po drugi vojni je stavba postala predsedniška palača za goste, v osemdesetih letih pa so jo namenili za aleksandrijski kraljevi muzej draguljev.⁷³

Nato je za princa Jusufa Kemala naredil projekt za reprezentančno palačo z dvojno osrednjo ložo; očitno zgled je imel v paladijskem slogu. Za istega naročnika je projektiral velikanski mavzolej z grobnico, ki pa ni bil nikoli zgrajen.

Istega leta je za vilo nesojenega sultana Kemala al-Dina Huseina narisal *qa'a*,⁷⁴ neke vrste sprejemnico (vežo ali avlo) za glavnim vhodom. Leta 1924 se je lotil fasade železniške postaje v Kairu (v smeri Aleksandrije) v rdeči opeki in belem kamnu.

Eno od najvidnejših Laščakovih del je nastalo v letih 1924–27, ko so mu naročili izdelavo sedeža egiptovske nacionalne banke.⁷⁵ Banka Misr je ena od šestnajstih izbranih, ki jih je Arabska republika Egipt v zadnjem desetletju popolnoma obnovila. Lahko si predstavljamo, kako pomembne so te stavbe, da jim revna država, ki ima ogromno propadajočih antičnih spomenikov neprecenljive vrednosti, nameni sredstva za obnovo. Banka Misr je bila prva obnovljena stavba v projektu Hercomanes, ki v sirskem Aleppu in Kairu z državno pomočjo in sredstvi EU od leta 1990 obnavlja 150 najlepših stavb iz obdobja neoislamizma.

Nacionalna banka je bila ustanovljena kot prva egiptovska banka, da bi konkurirala takrat povsem dominantnim tujim bankam. Laščak je zasnoval eklektično stavbo s tradicionalnimi neoislamskimi elementi na 2500 kvadratnih metrih površine. Stavbo, katere korenine iščemo v romanskih toskanskih zgledih, odlikujejo prostrani balkoni, ki so del evropske sredozemske tradicije. Klasičnih pet osi s polkrožnimi oboki doponjujejo arabski arhitekturni elementi. Tudi notranjost banke je impresivna za-

⁶⁹ Lah Sušnik, *Rafutski park z vilo*, str. 3.

⁷⁰ Ustni vir: Mario Laščak.

⁷¹ O odnosu odhajajočih najemnikov pove tudi to, da so celo notranja vrata vrgli s tečajev.

⁷² Vilo so lastniki nameravali prodati, govorilo se je celo o prodaji zasebniku. Tudi avtor tega članka si je zato zelo prizadeval, da je vila preko občinskega odloka dobila status zaščitene spomenika.

⁷³ Danes je v zbirki draguljev egiptovske kraljeve hiše posebno mesto namenjeno tobačnici z imenom Mehmeda Alija v rožnatem diamantu.

⁷⁴ *Qa'a* je glavna vhodna avla v egiptovski hiši, kjer je streha osrednjega dela dvignjena.

⁷⁵ V bistvu gre za nacionalno ali centralno banko, ki je v lasti države. V slovenščini nacionalno banko (Banka Slovenije) neustrezno imenujemo tudi narodna.

radi (pre)bogate dekoracije po bizantinskih zgledih iz dragega uvoženega carrarskega marmorja.

Leta 1929 je bil Laščak izvoljen in imenovan za zaslužnega akademika na področju zgodovine Accademie San Luca. V predlogu za imenovanje piše, da bi "izvolitev pomenila priznanje za odlično in cenjeno delo umetnika, ki časti Italijo na tuji zemlji".⁷⁶

Ob priliki imenovanja je 73-letni Laščak rimski akademiji daroval album fotografij svojih del, ki ga danes hrani *Biblioteca Nazionale di San Luca*. Album je eden od najbolj dragocenih virov o delu Laščaka.

Družba *Société protectrice de l'Enfance* mu je leta 1930 naročila načrt za porodnišnico, ki je v tej neoislamski stavbi delovala do 1987, ko so jo porušili in postavili večjo bolnišnico. Podobno kot na njegovi stavbi Kluba Lotus je tudi tu opaziti vpliv dunajske secesije z eleganco, mogočnostjo in simetrijo, ki jo krasi neoislamska dekoracija, vzeta iz kairskega okolja.

V začetku tridesetih let 20. stoletja je Laščak prenehal z uvajanjem novosti v svoji arhitekturi zaradi "bojazni, da pripada neki drugi generaciji, ki je neobčutljiva za skušnjave sodobnih časov".⁷⁷

V zrelih letih se je začel intenzivneje ukvarjati s številnimi konjički: zgodovino, poezijo, glasbo, zbiranjem redkih predmetov. Navdušen je bil predvsem nad religiozno glasbo, na kar je vplival njegov brat Francesco Saverio (Francišek Ksaverij), ki je bil izučen skladatelj. V čast Svetogorski Mariji je ob štiristoletnici (1837) prikazovanj zložil hvalnico "Orazion a la Madona di Mon-Sant", ki je bila natisnjena v Kairu leto kasneje. Kot uvod v štiriglasno skladbo je skiciral svetogorsko podobo, pastirico in baziliko, na novo postavljeno nekaj let prej, podpisal pa se je kot Toni Lasciac.⁷⁸

Leta 1936 je šel nazaj v Kairo, kjer je dve leti kasneje narisal načrt za prenovo goriškega glavnega trga Travnik (Piazza Vittoria).⁷⁹ V njem najdemo precej elementov italijanske monumentalne arhitekture, ki je značilna posebej za obdobje fašizma (najznačilnejši primer najdemo v rimskem predmestju EUR).

Po začetku druge svetovne vojne se je dokončno vrnil v rodno Gorico (1940). Tu je na ulici IX. avgusta 7 preživel vojno. Septembra 1944 je ob smrti grofa Carla Coroninija Cronberga zložil skladbo Ave Maria. Za družino je skiciral tudi nagrobnik za zasebno kapelo na ulici XX. septembra s posvetilom "čudovitemu umetniku in dragemu prijatelju".⁸⁰ Arhitekt Marco Chiozza načrt, ki je po vseh doslej

znanih podatkih njegovo zadnje delo, ocenjuje kot umetnikov labodji spev.

Goriški dnevnik je 24. septembra 1946 zapisal:

"Laščak beg sedi v dnevni sobi med dragocenim pohištvom in slikami, z nogo zavito v mehko brisačo. Bolan je, utrujen in ne spominja se ničesar. 'Kalaš!' – Dovolj! Pride zdravnik. Pogleda nogo. Nič ni, brisača je nepotrebna. Ni več bolan Laščak beg hodi po sobah, s prsti se dotika dalij, spominja se vsega: Amine Kedive; upornika, ki ga je za 24 stotinov bril na gradu Collalto Sabino; strele v postelji; datumov in krajev, imen in dogodkov njegovega dolgega službovanja kot glavnega arhitekta kediških palač".⁸¹

Doma je ostal do 4. oktobra 1946. Verjetno ga je zajela nostalgija po Afriki⁸² ali si je preprosto zaželel zimo prebiti v Kairu. Dva tedna po 90. rojstnem dnevu se je odpravil nazaj v Egipt. Furlanski časnik Marmul Gurizzan mu je objavil pesem v slovo.

Po nekaj tednih življenja v stanovanju na ulici Bustan el Dekka 11 je na štefanovo (26. decembra) 1946 umrl. Pokopali so ga na latinskem pokopališču v Kairu. Skromen in neokrašen grob je označen samo z njegovim priimkom, tako kot grob njegovega očeta na osrednjem goriškem pokopališču.

O Laščakovem značaju ne vemo veliko. Ocenjujemo ga lahko samo na podlagi njegovega dela in korespondence. Njegov rokopis smo dali v psihološko grafološko oceno⁸³ trenutno najboljšemu slovenskemu znanstvenemu grafologu Borutu S. Pogačniku. "Bil je zelo živahen človek, poln energije in veselja do življenja, pa tudi agresivnosti do tistih, ki se z njim niso strinjali. Agresivnost je nastala kot protest proti prvi domači avtoriteti v otroških letih. Njegov sen bil nekakšna popolnost sveta. Izjemno močan gon po uveljavitvi ga je imel v pesti ves čas. Bil je zelo trmast. Vedno znova je govoril in govoril. V diskusijah ni štedil besed in je deloval tudi precej napadalno. Njegovi kritičnost in samokritičnost nista bili visoki. V odnosu do ljudi je bil topel in je rad navezoval stike. Čeprav je bil gotovo verne narave, pa je po svoje kar nekako prevzel vlogo demurga. Verjetno se mu je zdelo, da je Bog tako daleč in orodja za spreminjanje sveta tako blizu, da je potrebno samo začeti in svet bo preobražen. Rad je imel različne svečanosti, prva mesta, časti in blišč. Skromnost mu ni bila blizu. Imel je občutek, da je rojen za še več in bolje. Kljub temu pa ni postavil meja svojih ambicij preveč visoko."⁸⁴

⁷⁶ Ciranna, *Italian Architects and Holy Space of Egypt*, str. 54.

⁷⁷ Godoli, *Antonio Lasciac in Egypt*, str. 18.

⁷⁸ Celotna skladba (izvirnik hrani arhiv goriške semeniške knjižnice) je ponatisnjena: Chiozza, *Tra echi secessionisti*, str. 43–47.

⁷⁹ Chiozza, *Urbanistica e Utopia*, str. 77.

⁸⁰ Chiozza, Bianco, *Antonio Lasciac*, str. 27.

⁸¹ Cossar, *Storia dell'arte*, str. 365.

⁸² O nostalgiji po Afriki (Egiptu) govorijo tudi številne aleksandrinke, ki so se vrile na Goriško.

⁸³ Celotna grafološka analiza je bila objavljena v Drevesih: Mamič, *Rodoslovje in grafologija*.

⁸⁴ Borut Pogačnik, *Anton Laščak, grafološka analiza fotokopije daljšega pisma z dne 10. 12. 1929*, Ljubljana, 25. maja 2002 (dokument hrani avtor).

Mladi goriški arhitekt Marco Chiozza, ki se je v življenje Antona Laščaka od vseh najbolj poglobil, ga ocenjuje kot "osebnost mnogovrstnih zanimanj, posvojenega Egiptčana, arhitekta, pesnika in glasbenika". "Dva človeka močnih in nekoruptivnih značajev, Luigi in Antonio, ki sta dosegla zavirljive dosežke, sta zaradi ljudi trpela in bila kaznovana zaradi njune poštenosti in neupogljivosti," trdi Chiozza.⁸⁵

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AAG – Nadškofijski arhiv Gorica (Archivio dell'Arcidiocesi di Gorizia).

Matične knjige.

Accademia San Luca, Rim

Album fotografij Antona Lasciaca iz leta 1929, coll. 1568.

ASGO – Archivio Storico del comune di Gorizia (Zgodovinski arhiv občine Gorica).

Alinari, Firenze

Zbirka fotografij v treh albumih: GCQ-A-003402, GCQ-A-008548 in GCQ-A-003407).

Arhiv župnijskega urada Ročinj.

Matične knjige.

Zasebni arhiv avtorja.

Župnijski arhiv Podturn (Archivio parrocchia S. Rocco).

Matične knjige.

USTNI VIRI

Laščak, Mario (1926), Izola (31. januarja 2007).

Rustja, Božo (1963), Koper (14. junija 2003).

LITERATURA

Barillari, Diana: Les batiments de la Assicurazioni Generali au Caire. *Le Caire-Alexandrie: architectures européennes, 1850–1950*. Kairo : Centre d'études et de documentation économique, juridique et sociale, Paris (CEDEJ), 2001.

Barillari, Diana: La villa "egiziana" di Antonio Lasciac sul Rafut: revival islamico nella Mitteleuropa. *Borc San Roc*, 1998, št. 10, str. 43–57.

Chiozza, Marco: *Antonio Lasciac – Tra echi secessionisti e suggestioni orinentali*. Mariano del Friuli : Edizioni della Laguna, 2005.

Chiozza, Marco: Urbanistica e utopia. *Borc San Roc*, 2001, št. 13, str. 71–80.

Chiozza, Marco, Bianco, Silvia: Antonio Lasciac: Architecture and Identity. *Da Gorizia all'impero Ottomano : Antonio Lasciac architetto* (uredil Ezio Godoli). Gorizia : Alinari, 2006, str. 19–27.

Ciranna, Simonetta: Antonio Lasciac (1856–1946) ed Ernesto Verrucci (1874–1945): due architetti italiani al servizio dei sovrani d'Egitto. *Città,*

Restauro e Architettura da oriente a Occidente. Roma : Università degli studi dell'Aquila, 2000.

Ciranna, Simonetta: Italian Architects and Holy Space of Egypt. *Le Caire-Alexandrie: architectures européennes 1850–1950* (uredila Mercedes Voilait). Kairo : Centre d'études et de documentation économique, juridique et sociale, 2001, str. 49–56.

Ciranna, Simonetta: Italian Architects: the Builders of Churches in the capitals of the Mediterranean. *Environmental Design : Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, 1999, št. 1–2, str. 96–103.

Cossari, Mario Ranieri: Storia dell'arte e dell'artigianato in Gorizia. Pordenone : Cosarini, 1948.

Damiani, Licio: *Arte del Novecento in Friuli : Il liberty e gli anni venti*. Udine : Del Bianco, 1978.

El-Shazly, Ali Essam: On the Maintenance Policy of a Historical "Galeria" Building in Alexandria. *Journal of Asian Architecture and Building Engineering*, 2002, št. 1., str. 281–287.

Fayzan, Hassan: Palaces of Change. *Al-Ahram Weekly*, 1999, št. 436 (1.7).

Godoli, Ezio: Antonio Lasciac in Egypt. *Da Gorizia all'impero Ottomano : Antonio Lasciac architetto* (uredil Ezio Godoli). Gorica : Alinari, 2006, str. 9–18.

Godoli, Ezio, Barillari, Diana: *Istanbul 1900 : Architecture et intérieurs Art Nouveau*. Pariz : Seuil, 1997.

Kajfež, Tomislav: Antonio Lasciac (1856–1946), goriški arhitekt v Egiptu. *Primorska srečanja*, 2006, št. XXX/297.

Kuzmin, Diego: Anton Lasciac, goriški bey. *Isonzo – Soča*, 1996, št. 21, str. 36–39.

Kuzmin, Diego: Il quaderno fotografico delle opere di Antonio Lasciac presso l'Accademia di San Luca a Roma. *Studi Goriziani*, 1999, št. LXXXIX–XC, str. 113–127.

Kuzmin, Diego: Sulle orme di Antonio Lasciac. *Isonzo – Soča*, 2000, št. 38, str. 24–26.

Kuzmin, Diego, Caplelozza, Sergio: *Gorizia e Nova Gorica: due città, due "corpi", un'unica anima, Urbanistica a confronto : diplomaska naloga*. Benetke : Istituto Universitario di Architettura, 1992.

La Lievre, Giuseppe: *Casa nostra: Storia antica e cronaca moderna*. Udine : Del Bianco, 1900.

Lah Sušnik, Marvy: *Rafutski park z vilo, strokovne podlage za razglasitev za spomenik lokalnega pomena*. Nova Gorica : Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2003.

Lasciac, Alois: *Errinerungen aus meiner Beamten-carriere in Österreich : in den Jahren 1881–1918*. Triest : samozaložba, 1939.

Lasciac, Antonio: *A Guriza. Pagine Friulane*, 1896, št. 7.

⁸⁵ Chiozza, *Tra echi secessionisti*, str. 11 in 29.

- Lasciac, Antonio: Contemplando il magnifico leone di San Marco sul castello di Gorizia. *Alma mater cordium* (uredil Giuseppe La Lievre). Rocca S. Casciano, 1917, str. 12.
- Lasciac, Antonio: *Il villino della Daira Djelal Pascia in Cairo*. L'Edilizia moderna, 1901, št. X/XXXI, str. 28.
- Lasciac, Antonio: Palazzo Daira Djelal Pascia in Cairo. *L'Edilizia moderna*, 1900, št. IX/XXXV., str. 49–51.
- Lasciac, Antonio: Villa Dilberoglue. *Der Architekt*, 1899, št. V–3, str. 13.
- Lasciac, Luigi : *Alcuni cenni sulla Amministrazione provinciale dell'Istria negli anni 1916–1918*. Trst, Biblioteca della Societa, str. 40–41.
- Makuc, Dorica: *Aleksandrinke*. Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 2006.
- Mamić, Tino: Anton Laščak – v tujini slavljen, doma pozabljen. *Primorske novice*, 2006, št. 229, str. 18.
- Mamić, Tino: Laščak je govoril slovensko. *Primorske novice*, 2007, št. 30, str. 32.
- Mamić, Tino: Laščak, Anton. *Enciklopedija Slovenije : Dodatek A–Ž*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 2002, str. 119.
- Mamić, Tino: Rodoslovje in grafologija: Anton Laščak beg. *Drevesa*, 2004, št. 2–4., str. 67–70.
- Nazzi, Gianni: Lasciac (o Laschach), Antonio. *Dizionario biografico friulano*. Bassaldella di Campoformido : Ribis, 1997, str. 365.
- Raafat, Samir: *Taher Pasha of Tabra Palace*. Cairo Times, 1999, št. 14 (10.6.), str. 12.
- Raafat, Samir: *The Grand Vezir's Palace*. Cairo Times, 2001, št. 14 (7.6.), str. 12.
- Sacheri, Giovanni: *Prima Esposizione Italiana di Architettura in Torino: le mie impressioni scritte sul posto*. Torino : Camilla e Bertolero Editrice, 1892.
- Stern, Marcella, Agstner, Rudolf: Antonio Lasciac – Bey (1856–1946) : Hofarchitekt. *Papyrus*, 1992, št. 11–12, str. 46–50.
- St. Mark. Alexandria : Coptic Patriarchate of Alexandria, 1997
- Volait, Mercedes: La communauté italienne et ses édiles. *Alexandrie entre deux mondes*, ROMM 46, 1987, št. 4, str. 137–155.
- Volait, Mercedes : La tradition revisitée: réflexions sur un thème récurrent de la production architecturale européenne en Égypte. *Architettura e architetti italiani a Istanbul tra il XIX e il XX secolo*. Istanbul : Istituto Italiano di Cultura, 1995, str. 109–116.
- Volait, Mercedes: *L'architecture moderne en Égypte et la revue "Al-Imara": 1939–1959*. Le Caire : Centre d'études et de documentation économique, juridique et sociale, Paris (CEDEJ), 1988.
- Volait, Mercedes: *Le Caire-Alexandrie: architectures européennes, 1850–1950*. Le Caire : Centre

d'études et de documentation économique, juridique et sociale, Paris (CEDEJ), 2001.

Volait, Mercedes: Un architecte face à l'Orient: Antoine Lasciac (1856–1946). *La Fuite en Égypte. Supplément aux voyages européens en Orient*. Le Caire : Centre d'études et de documentation économique, juridique et sociale, Paris (CEDEJ), 1989, str. 265–273.

R I A S S U N T O

Il bey Antonio Lasciac – biografia dell'architetto del Re egiziano

Anton Laščak o Antonio Lasciac (Gorizia, 1856 – Il Cairo, 1946) fu architetto di corte del Re egiziano ed uno dei maggiori esponenti dell'architettura neoislamista che, seguendo gli esempi neoclassicistici europei, cercava l'ispirazione negli antichi stili artistici tradizionali. Egli creò una serie di lussuosi palazzi a Il Cairo e Alessandria d'Egitto; in Slovenia il parco e la villa a Pristava (Rafut) presso Rožna dolina. Ha lavorato anche a Perugia, Roma, Torino e Costantinopoli. Ebbe diverse idee per Gorizia, di cui realizzò solo la fontana con l'obelisco a Podturn (San Rocco).

Subito dopo il suo arrivo ad Alessandria nel 1882 fu conosciuto per la galleria monumentale Menasce, che gli fece guadagnare stima e successo presso la borghesia e la nobiltà egiziana. Al centro de Il Cairo, negli ultimi anni, sono stati restaurati due suoi palazzi: la sede della banca nazionale Misr e l'edificio delle Assicurazioni Generali triestine. Per i suoi meriti ricevette dal vicerè egiziano Abbas II il titolo nobiliare di bey, corrispondente al barone. Questa fase della sua vita finì con la Prima Guerra Mondiale, quando il re fu destituito e anche Laščak, in quanto cittadino austro-ungarico, fuggì dall'Egitto. Tornò a Il Cairo poco dopo la Guerra, poiché a Gorizia non fu accettato nessuno dei suoi progetti. Oltre all'architettura, si occupava di comporre musica e di poesia in friulano. Passò nella città natia gli ultimi anni della vita, ma ormai novantenne tornò lungo il Nilo, dove morì.

Un'indagine genealogica dimostra che era figlio di genitori sloveni e sposato con una slovena. Una testimonianza ha confermato che conosceva lo sloveno e che parlava sloveno con i suoi parenti di Ročinj. Nacque in ambiente friulano, ha scritto e ha comunicato soprattutto in italiano e friulano ed era simpatizzante irredentista. Si considerava italiano, la letteratura specialistica straniera lo conosce soprattutto come l'architetto italiano Antonio Lasciac.

1.03 Kratki znanstveni prispevek

UDK 796.41:061.237(497.4 Ljubljana)

Prejeto: 7. 1. 2008

Vladimir Vilmanmag. etnologije, muzejski svetovalec, Tehniški muzej Slovenije, Parmova 33, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: vladimir.vilman@tms.si

Prvi ljubljanski stadion

IZVLEČEK

Leta 1921 so člani Jugoslovanske sokolske zveze določili, da bodo prvi zlet jugoslovanskega sokolstva organizirali v Ljubljani avgusta 1922. Predpogoj izvedbe zleta je bila postavitve športnega stadiona. Določili so lokacijo med današnjo Linhartovo in Topniško cesto in Zupančičevo jamo. Lesen montažen stadion je pod vodstvom tesarskega mojstra Ivana Zakotnika postavilo 250 delavcev v dobrih treh mesecih. V štiri tribune so vgradili 3.000 m³ žaganega lesa. Sokolski zlet je gostil tudi osmo mednarodno gimnastično tekmo, na kateri so jugoslovanski, natančneje slovenski telovadci, zasedli drugo mesto. V glavnih dneh zleta se je na stadionu zbralo okoli 50.000 obiskovalcev in nastopajočih, na ulicah Ljubljane pa si je svečani mimohod ogledalo ali v njem sodelovalo okoli 100.000 ljudi.

KLJUČNE BESEDE

Ljubljana, stadion, sokolski zlet, telovadba, tesarstvo, Ivan Zakotnik

SUMMARY

THE FIRST LJUBLJANA STADIUM

In 1921, the members of the Jugoslovanska sokolska zveza have determined that the first assembly of the Yugoslav Sokol movement was to be organised in Ljubljana in August 1922. A preliminary condition for the realization of the assembly was the building of a sports stadium. They set the location between the present Linhartova and Topniška streets and Zupančičeva jama. The wooden and prefabricated stadium was built under the leadership of the carpenter master Ivan Zakotnik by 250 workers in good three months. In four tribunes, 3.000 cubic metres of sawn wood was built in. The Sokol assembly hosted the eighth international gymnastic competition at which the Yugoslav, more precisely Slovene, gymnasts took second place. In the prime days of the assembly, approximately 50.000 visitors and performers gathered at the stadium, and in the streets of Ljubljana around 100.000 people viewed or took part in the festive parade.

KEY WORDS

Ljubljana, stadium, Sokol assembly, gymnastics, carpentry, Ivan Zakotnik

Zadnjih nekaj let je v športni, arhitekturni in širši javnosti veliko govora o izgradnji novega športnega stadiona v Ljubljani oziroma o prenovi obstoječega za Bežigradom. Morda bi prav zato veljalo ponovno spregovoriti o prvem ljubljanskem oz. prvem slovenskem športnem stadionu, ki so ga postavili v Ljubljani leta 1922, ob priliki prvega jugoslovanskega sokolskega zleta. O njem ni veliko znanega. Najobsežnejše je prikazan v spomenici, ki so jo izdali leta 1923.¹ Za tem je hitro utonil v pozabo. Ljubljanski sokolski stadion so omenjali v svojih prispevkih nekateri raziskovalci slovenske sokolske in športne zgodovine. V pred kratkim izdani knjigi ga kratko opisuje Bogo Zupančič.² Pričujoči članek je v svojem bistvu zgoščen povzetek omenjene spomenice, njegova dodana vrednost pa so nekatera zanimiva dejstva, ki sem jih zasledil v gradivu Arhiva RS, Zgodovinskega arhiva Ljubljana, dokumentaciji Tehniškega muzeja Slovenije kot tudi v časopisih Slovenec, Slovenski narod in Jutro iz leta 1922. Prvi športni stadion v Ljubljani in na Slovenskem je bil resda lesen in montažen, vendar je omogočil izjemen športni, organizacijski, gospodarski in politični dogodek v Ljubljani. Na tribunah stadiona se je v glavnih dneh zleta zbralo do 50.000 obiskovalcev in nastopajočih, na ljubljanske ulice pa se je, ob slavnostni povorki, zgrnilo okoli 100.000 ljudi. Lahko se le vprašamo, katero tekmovanje bi danes moralo potekati v Ljubljani, da bi se zbrala tolikšna množica ljudi kot avgusta 1922.

Sokolstvo na Slovenskem

Sokolstvo je telovadno gibanje slovanskih narodov v slovanskih deželah habsburške monarhije, ki je nastalo kot protiutež delovanju nemške telovadne organizacije Turnverein. Prvo sokolsko društvo je ustanovil leta 1862 Čeh Miroslav Tyrš v Pragi, slovenski sokoli pa prvo društvo Južni sokol že naslednje leto v Ljubljani. Sledile so ustanovitve številnih sokolskih društev v mnogih slovenskih krajih. Prvi slovenski sokolski zlet so organizirali leta 1888 v Ljubljani ob 25. letnici ustanovitve Južnega Sokola, drugega pa leta 1905, tudi v Ljubljani.

Leta 1905 so predstavniki slovenskih sokolskih društev po zaslugi Vladimirja Ravniharja in Viktorja Murnika ustanovili Slovensko sokolsko zvezo. Ravnihar je postal njen prvi starosta, Murnik pa njen načelnik.

Med prvo svetovno vojno so delovanje sokolskih društev oblasti prepovedale. Leta 1919 so se slovenska, hrvaška in srbska sokolska društva združila v Sokolsko zvezo Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki so jo leta 1920 preimenovali v Jugoslovansko sokolsko

zvezo. Ob koncu leta 1921 je v njej delovalo 361 sokolskih društev z 38.000 člani, od tega 135 društev z 17.300 člani v Sloveniji. Sedež Jugoslovanske sokolske zveze je bil do leta 1929 v Ljubljani.

Po uvedbi kraljeve diktature leta 1929 so kot državno ustanovo z zakonom ustanovili Sokol Kraljevine Jugoslavije, vse druge telovadne organizacije in društva pa razpustili. Sokolski sedež so prestavili iz Ljubljane v Beograd. Sokolski starosta je postal sedemletni prestolonaslednik Peter Karadorđević. Osnovni namen Sokola Kraljevine Jugoslavije ni bila več telesna kultura, temveč čim bolj množično širjenje jugoslovanskega, natančneje srbskega vpliva. Nova nedemokratska ureditev je v slovenskih sokolskih vrstah povzročala vedno večje nezadovoljstvo in posledično tudi postopno upadanje članstva.

Že na samem začetku druge svetovne vojne leta 1941 je okupator ukinil vse slovenske sokolske organizacije, mnoge zavedne sokole pa pregnal ali izselil. Leta 1945 so slovenski sokoli sprejeli sklep o vključitvi nekdanjih sokolskih žup s pripadajočim premoženjem v telesnovzgojno organizacijo Partizan.³

Organizacijske priprave

V začetku leta 1921 so se člani odbora Jugoslovanske sokolske zveze dogovorili, da bodo prvo olimpiado jugoslovanskega sokolstva organizirali v Ljubljani avgusta 1922. Istega leta je iz Bruslja prispela novica o možnosti vključitve mednarodne gimnastične tekme v dogajanje načrtovanega sokolskega zleta v Ljubljani, kar je dogodku že vnaprej zagotovilo mednarodni športni značaj. Organizacijo dogodka so poverili finančnemu, gradbenemu, nastanitvenemu, zdravstvenemu, propagandnemu, izložbenemu, železniškemu, zabavnemu, izletnemu, sprejemnemu, prehrabnemu in redarskemu odseku. Najbolj pereč problem projekta je bil finančni, ki so ga rešili z najetjem brezobrestnega posojila pri ljubljanskih bankah v višini 2 milijona dinarjev. Zvezna vlada je organizacijskemu odboru oddobrila najprej 300.000 din, po uspešnem zaključku zleta pa še dodatnih 200.000 din. Nekaj dodatnega denarja so nabrali s samopriskom 5 dinarjev od vsakega sokola. Vodstvo zleta si je na različne načine prizadevalo zagotoviti potreben denar za izvedbo športnega dogodka. Že v mesecu decembru 1921 so mestni magistrat pisno zaprosili, da jim *"izjemoma dovoli popust veseličnega davka oziroma njegov odpis"*, kar so utemeljili z dejstvom, da se bodo zleta udeležili tudi številni inozemci, katerim bo omogočen prost vstop k vsem prireditvam, kar bo posledično znižalo prihodke.⁴ Novica o prvem jugoslovanskem

¹ Spomenica o prvem jugoslovanskem vsesokolskem zletu v Ljubljani 1922, Ljubljana 1923.

² Zupančič, *Usode ljubljanskih stavb in ljudi*.

³ *Enciklopedija Slovenije*, št. 12, str. 144–146.

⁴ ZAL, LJU 489, REG. I, fasc. 1880, št. 23235/21.

sokolskem zletu je segla tudi daleč preko meja nove domovine, vse do sokolskih društev v severni Ameriki. Sokol Fran Hudovernik iz Clevelanda je vodstvu zleta v Ljubljani nakazal 2.500 dinarjev, ki so jih zbrali tamkajšnji sokoli.⁵

Posebno težavno delo je imel nastanitveni odsek. Njihova naloga je bila zagotoviti večkratno prenočišče za nekaj deset tisoč obiskovalcev in udeležencev zleta, kolikor so računali, da jih bo prišlo v Ljubljano. Mesto še zdaleč ni premoglo tolikšnega števila nočitvenih zmogljivosti, saj je tedaj Ljubljana štela okoli 70.000 prebivalcev. Da bi dobili grob vpogled v razmestitev tolikšnega števila gostov, je odsek poslal vsem sokolskim društvom dve prazni razpredelnici. Prvo so morali izpolniti tisti, ki so želeli zasebna posamezna prenočišča, drugo pa interese za skupna prenočišča. Očitno so pri tej problematiki kmalu nastopili največji problemi. Na pomoč jim je priskočila vojska, ki je zagotovila zadostno količino šotorov, slamaric, odej in podobnega, kar je pomagalo pri zasilni nastanitvi velike večine udeležencev. Sokolska župa v Ljubljani je npr. svojim društvom poslala okrožnico, naj sokoli poiščejo posestnike, ki bi bili pripravljeni podariti ali prodati po primerni ceni slamo za skupna ležišča. Apelirali so tudi na članstvo, naj nabirajo slamo in jo shranjujejo v skednje do konca julija, ko naj bo na razpolago. Prevozne stroške slame bi krila ljubljanska sokolska župa.⁶ Tudi časnik Jutro je pozival Ljubljančane, naj pripomorejo po svojih najboljših močeh in odstopijo vsaj eno posteljo za goste ali vsaj ležišče na tleh. Že samo za tuje državne zastopnike, zastopnike tujih mest, predstavnike ministrstev, tujih telovadnih in kulturnih organizacij, je nastanitveni odsek potreboval 400 do 500 enoposteljnih sob.⁷ Le izbranim so namreč uspeli zagotoviti prenočišča v hotelih, gostiščih in zasebnih sobah.

Razen nastanitvenega odseka je imel zelo zahtevno nalogo tudi prehrabni odsek. Že nekaj mesecev pred zletom je sokolska župa v Ljubljani naslovila na svoje članstvo poziv, naj se pravočasno prijavijo prehrabnemu odseku, da bo zagotovljena ustrezna prehrana, ker ljubljanska gostišča ne bodo mogla zadostiti vsem potrebam. Prehrabni odsek je za vse dneve zleta pripravil seznam jedi za tri dnevne obede, ki so jih kuhali v vojaških kuhinjah blizu stadiona. Koristnike skupne prehrane so opozorili, da morajo prinesiti s seboj jedilni pribor in skodelo. Ljubljanska sokolska župa je svojem članstvu zagotovila, da bo *"hrana izdatna, dobra in po kolikor mogoče nizki ceni"*. Razen skupnih obrokov v vojaških kuhinjah je vodstvo zleta organiziralo tudi kosila v gostiščih po ceni 11 dinarjev (juha, meso, dve prikuhi in en kruh). To obliko prehrane so

morali udeleženci plačati v naprej, bone pa so prejeli po prihodu v Ljubljano. Zajtrki in večerje so bili v lastni režiji.⁸

Redarski odsek je bil najštevilčnejši. Posebnih organizacijskih priprav niso imeli. Njihovo vodilo "prvi v službi in zadnji domov" je prišlo do veljave predvsem v času dogodka. Zdravstveni odsek je vodil dr. Šlajmer. Njihova naloga je bila organizacija zdravstvenih služb na celotnem teritoriju mesta. V smislu prevencije pred izbruhom epidemije je npr. ljubljanska sokolska župa še pred pričetkom zleta pozvala bratska sokolska društva, naj naznanijo število udeležencev, ki jih bo potrebno cepiti proti tifusu in koleri. Na področju Kraljevine SHS takrat očitno še niso povsem izkoreninili teh dveh resnih bolezni.⁹

Za varnost na stadionu je v času od 3. maja 1922 do 28. februarja 1923 skrbela državna policija, najmanj dva in največ osem mož. Slednji datum je obenem zadnji, ki ga spomenica navaja glede kakršnekoli aktivnosti na stadionu. Kdaj so stadion podrl, spomenica ne navaja, nisem pa zasledil tega datuma niti v gradivu niti v časopisnih člankih. Natančen raspored zadolženih policistov v času največjih športnih in družbenih aktivnosti od 10. do 15. avgusta 1922 je direktor policijskega ravnanstva v Ljubljani pisno naslovil na vodstvo prvega jugoslovanskega vsesokolskega zleta.¹⁰ Pokrajinski namestnik Ivan Hribar je podpisal uradni dopis Oddelek za socialno politiko pokrajinske uprave v Ljubljani mestnem magistratu, v katerem ga poziva, naj izda razglas, ki bo pravočasno opozarjal obrtnike, predvsem trgovce, mesarje, peke, gostilničarje in druge, da bodo "verizništvo", to je vsakršno dvigovanje cen v času zleta *"nemudoma ovadili pristojnemu sodišču zaradi uvedbe kazenskega sodnega postopanja"*.¹¹

Zabavni odsek je imel nalogo organizacije cele vrste dejavnosti zabavnega značaja, ki so spremljale glavni dogodek. V tem odseku so delovali predvsem tisti, ki jih je to delo veselilo in so imeli stike z ljubljansko kulturno srenjo. Znotraj posameznih organizacijskih odsekov zleta je skupno delovalo nad 300 prostovoljcev.

Gradnja stadiona

V drugi polovici novembra 1921 se je v Narodnem domu v Ljubljani sestal stavbni odsek I. jugoslovanskega vsesokolskega zleta. Za postavitev športnega objekta so imeli na voljo tri možne lokacije, na Kodeljevem, v Spodnji Šiški in prostor med današnjo Linhartovo in Topniško cesto in Zu-

⁵ Slovenski narod, 12. marec 1922, str. 4.

⁶ ARS, AS 641, fasc. 21.

⁷ Jutro, 3. junij 1922, str. 2.

⁸ ARS, AS 641, fasc. 21.

⁹ ARS, AS 641, fasc. 21.

¹⁰ ZAL, LJU 489, REG. I, fasc. 1880, št. 23235/21.

¹¹ ZAL, LJU 489, REG. I, fasc. 1880, št. 23235/21.

Lokacija stadiona (ZAL, LJU 489, Reg. I., fasc. 1880).

pančičevo jamo. Odločili so se za slednjo, ker je bila komunikacijsko in cenovno najugodnejša.¹² Omejeno parcelo je lastnik "Gradbeno društvo v Ljubljani" odstopilo organizatorju brezplačno v začasno uporabo. Izbrani prostor je meril v smeri sever–jug dobrih 300 m v dolžino in v smeri vzhod–zahod dobrih 250 m v širino ali natančneje 82.662 m² skupne površine.

Gradbeni načrt stadiona je predvidel telovadišče kot njegov osrednji del. Dolgo je bilo 152 m in široko 105 m in je imelo padec 5 promil. Dimenzije telovadišča so bile deljive s številom 1,9, kar je zadoščalo za 56 vzdolžnih in 81 prečnih linij, torej skupno za 4.536 telovadcev pri izvajanju prostih vaj. Vzdolž obeh daljših stranic telovadišča je bil zakoličen 15 m širok pas, vzdolž krajših stranic pa 10 m širok pas kot prostor za orodno telovadbo. Skupen telovadni prostor so obkrožale štiri tribune, na zahodu glavna, na vzhodu članska ter severna in južna.¹³ Kot zanimivost lahko navedemo, da je gradbeni odbor sokolskega zleta naslovil na mestni

magistrat prošnjo za izdajo gradbenega dovoljenja 25. aprila 1922, dobra dva mesca po tem, ko so prva gradbena dela že stekla.¹⁴

Zemeljska dela

S prvimi gradbenimi deli so pričeli februarja 1922 z izmero terena, količenjem in pripravo delovišča. Aprila je vojska zadolžila 10 inštruktorjev vojaškega bataljona iz Ptuja za sodelovanje pri gradbenih delih, predvsem v smislu koordinacije in nadzora zemeljskih del na delovišču. Čez čas so jim dodelili skupino vojaških zapornikov s pazniki, ki so pričeli s planiranjem parcele in odvozom 9.928 m³ zemlje. Telovadišče so izvedli kot lahki cestni makadam. Najprej so odstranili prst v globini 40 do 50 cm, nanj pa nasuli 20 cm gramoza in nato še 10 cm peska. Za nasipanje telovadišča, slavnostne ceste in prostorov pred vhodi so izkopali 3.550 m³ betonskega gramoza in ga presejali. Slavnostno cesto na zahodni strani, ki je bila široka 25 m, in vse tri stranske ceste na stadionu, ki so bile široke 12 m, so

¹² ZAL, LJU 489, REG. I., fasc. 1880, št. 23235/21.

¹³ TMS, mapa Projekt telovadišča za vsesokolski zlet v Ljubljani 1922.

¹⁴ ARS, AS 641, fasc. 21.

izdelali tako, da zgornje plasti prsti sploh niso odkopali, temveč so nanjo le nasuli gramoz in pesek ter ju utrdili z valjarji.

Razen tega je bilo potrebno razširiti dovozne ceste na telovadišče, izkopati jarke za vodovod, razsvetljavo in fekalne odplake ter dobaviti ok. 715 m³ drugega materiala, ki ga ni bilo na licu mesta. Poseben izdatek je bila nabava 4.536 betonskih kamnov za stojišča telovadcev. Vojaški inštruktorji, zaporniki, pazniki in najeti akordni delavci so zemljiska dela opravili v skupno 6.882 delovnih dneh. Za mezde z nezgodno zavarovalnino so izplačali 144.219 din, od tega 18.075 din nagrade vojakom, preostalo akordnim delavcem. Pri zemeljskih delih se je pripetila le ena težja delovna nezgoda, vendar brez trajnih posledic.

Tesarska dela

Tehniški projekt stadiona, po arhitekturni predlogi arhitekta Joža Jelenca, so izdelali v tehnični pisarni gradbenega odseka na Beethovnovi.¹⁵ Na podlagi omenjenega projekta so objavili javni razpis za tesarska dela. Ponudba mestnega tesarskega mojstra, sokolskega brata Ivana Zakotnika, v znesku 2.654.600 din je bila najugodnejša. Zaradi časovne stiske se je izbrani ponudnik obvezal, da bo delo dokončal do 15. julija 1922.

Ivan Zakotnik je imel s pripravo ponudb za gradnjo stadiona že nekaj izkušenj. Že 28. maja 1914 so združeni ljubljanski tesarji Ivan Zakotnik, Simon Weissbacher, Fran Martinec, Fran Ravnikar in Anton Steiner podali Slovenski sokolski zvezi ponudbo za postavitev podobnega stadiona na telovadišču za Bežigradom. Takrat je Slovenska sokolska zveza nameravala organizirati III. slovenski vse-sokolski zlet, ki so ga zaradi pričetka prve svetovne vojne odpovedali. Končna ponudba združenih ljubljanskih tesarjev za postavitev tega stadiona je znašala 71.621 kron. Ponudbi so dodali cenik lesnih sortimentov, ki so ga bili tesarji pripravljeni odkupiti od Slovenske sokolske zveze: tesani trami v razponu od 28 do 30 kron, žagani tramiči in letve od 32 do 40 kron, deske od 38 do 40 kron, okrogel les od 18 do 20 kron in opaž po 2 kroni. Zabeležili so tudi višine dnevnih mezd za eventuelna dodatna režijska dela. Dnevna urna postavka tesarja, pri 10 urnem delavniku, je veljala 6 kron, ura nočnega dela 1 krono. Dnevna mezda navadnega delavca je veljala 4 krone, nočna ura pa 0,6 krone. Iz risbe načrtovanega, a nepostavljenega stadiona je razvidno, da je bil dimenzioniran za telovadne vaje 2.560 telovadcev. Predvideli so štiri tribune. Severna tribuna naj bi imela 1.666 sedežev in 2.856 stojišč, južna 4.720 stojišč in nobenega sedeža, vzhodna in za-

hodna tribuna pa bi imeli vsaka po 1.204 sedežev in po 2.064 stojišč.¹⁶

Tesar Ivan Zakotnik in podizvajalci so pričeli s tesarskim delom 10. aprila 1922. Pri delu je sodelovalo 250 strokovnih delavcev. Seznama teh delavcev ni bilo moč najti. Verjetno so sodelovali tesarji, ki so nameravali postaviti stadion že za slovenski zlet leta 1914. Zelo verjetno je bil med njimi tudi tesar Fran Ravnikar, ki je kot prilogo projekta narisal tloris stadiona za jugoslovanski zlet.¹⁷ Les so razžagali s tremi polnojarmeniki in eno jaremsko žago, razvažali pa s 14-timi dvovprežnimi vozovi. Delovni dan na delovišču je potekal od ranega jutra do poznega večera. V vse objekte na stadionu so vgradili 3.000 m³ razžaganega lesa. To količino bi lahko naložili na 150 železniških vagonov povprečne velikosti. Ves les je bil obdelan na "živ rob" in povezan z običajnimi tesarskimi vezmi in kovinskimi sponami, da ga je bilo po končani prireditvi moč razstaviti in uporabiti za druge namene. Za vezanje lesa so porabili 5.000 kg vijakov, spon in žabljev, za kritje streh pa 55.000 kosov strešne opeke in 2.549 m² strešne lepenke. Pri tesarskem delu na delovišču se ni pripetila niti ena hujša delovna nezgoda.

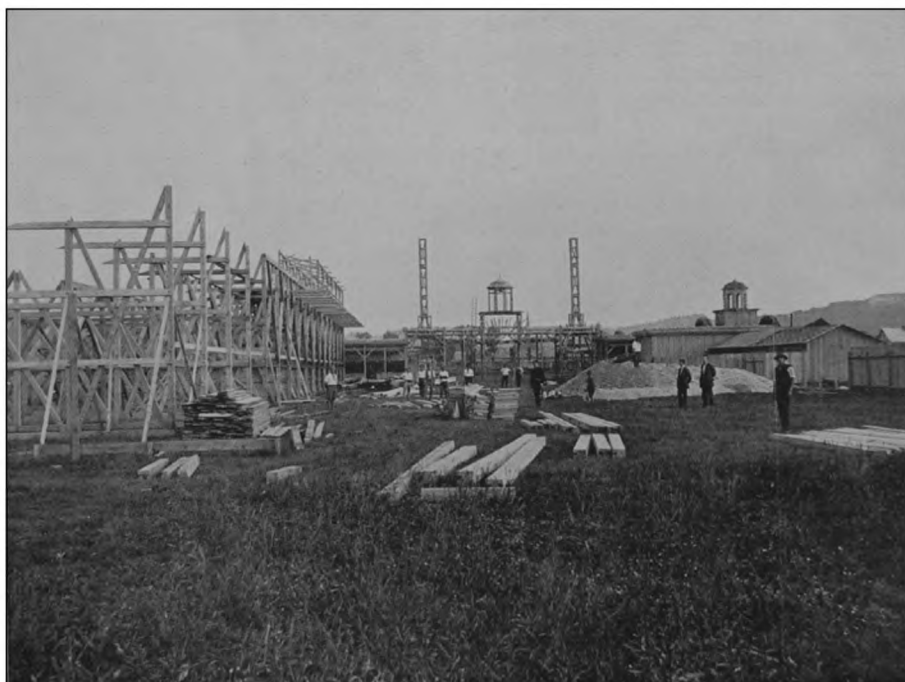
Glavna tribuna je bila dolga 168 m in široka 15 m. Imela je 1.920 stojišč in 4.432 sedežev. Pred tribuno je bil omejen dvignjen prostor z 8.400 stojišči. Statični izračun tribune je predvideval obremenitev s težo 5 oseb, to je ok. 400 kg na kvadratni meter. Na vrhu glavne tribune je bilo 66 lož za 400 oseb. Največja je bila kraljeva loža, ki jo je posebej opremila in dekorirala pohištvena firma Jakoba Naglasa iz Ljubljane. Višina poda v ložah je znašala 6,8 m, višina poda načelniskega odra pa 11,2 m. Za glavno tribuno so zgradili 25 m široko slavnostno cesto z dvema glavnima monumentalnima vhodoma. Slavnostna cesta je rabila kot glavna promenada sokolov, telovadcev in gostov. Glavna vhoda sta bila povezana z blagajnami, pisarnami, poštnim uradom, policijskim uradom, okrepevalnico in stranišči. Razen njiju sta bila na jugovzhodni in severovzhodni strani še dva stranska vhoda. V poštnem uradu na stadionu so oddali 1.550 pisem, 28.000 razglednic in 1.240 brzojavk, razen tega pa so prodali za 46.000 din poštnih vrednotnic in opravili 150 plačanih telefonskih pogovorov.

Članska tribuna je bila namenjena vsem sokolom v uniformah. Dolga je bila 168 m in široka 11 m. Na sredini je bila tribuna presekana s prehodom za telovadke in dvema godbenima paviljonoma z veznim portalom. Privzdignjen prostor pred tribuno je imel 7.620 stojišč, sama tribuna pa 7.412 stojišč. Godbena paviljona sta imela školjkasto obliko. V

¹⁵ *Jutro*, 2. april 1922, str. 4.

¹⁶ TMS, mapa III. slovenski sokolski zlet.

¹⁷ TMS, mapa Projekt telovadišča za vsesokolski zlet v Ljubljani 1922.

Tesarska dela (vir: Spomenica).

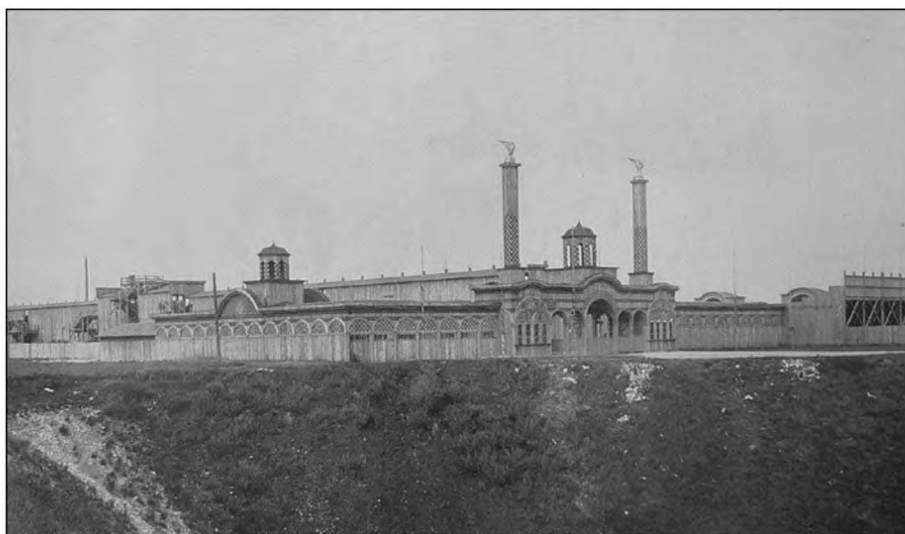

Zahodna oz. kraljeva tribuna (vir: Spomenica).

vsakem paviljonu je lahko igralo do 70 godbenikov. Za člansko tribuno je bilo ograjeno zbirališče velikosti ok. 6.500 m² za 4.000 telovadk. Postavili so 3.820 garderob, 40 stranišč in 10 umivalnikov. Eno stranišče naj bi zadoščalo za 100 članic, eno štirimetrsko umivalno korito za 400 članic in ena iztočna vodovodna pipa za 40 članic. Stranišča so imela svojo fekalno jamo, sanitarna voda pa je odtekala v ponikovalnice.

Severna in južna tribuna sta bili sestavljeni iz

dveh, dimenzijsko identičnih delov. Vsak del je meril 72 m v dolžino in 10 m v širino. Vezni portal je bil dolg 10 m. Na vsaki tribuni je bilo 1.644 stojšč in 4.110 sedežev. Pod tribunami so bile garderobe telovadcev. Za obema tribunama sta bila zbirna prostora površine po 7.000 m². Na vsakem zbirnem prostoru se je lahko zbralo 2.500 telovadcev. Na voljo so imeli 24 stranišč in 6 štirimetrskih umivalnikov. Ob obeh tribinah so postavili okrepitevalnice in eno reševalno postajo.

Zunanji izgled stadiona (vir: Spomenica).

Vsesokolski zlet je bila tudi dobra priložnost za gospodarske firme. V Arhivu RS hranijo pisno ponudbo firme Rožmanc & komp. za nabavo preklonih stolov. V 1 m³ je bilo moč zložiti 60 tovrstnih stolov. Vsak je tehtal 3 kg. Impregniran stol s firnežem je stal 35 dinarjev, neimpregniran pa 30 dinarjev.¹⁸ Iz gradiva ni znano, ali je omenjena firma pridobila ta imeniten posel. V vseh ložah kraljeve tribune, v godbenih paviljonih ter v uradih in gostinskih lokalih na stadionu so potrebovali nekaj sto stolov.

Prostor ob tribunah je bil namenjen lahki atletiki in orodni telovadbi. Od lahkoatletskih disciplin so se tekmovalci pomerili v teku, skokih v višino in suvanju krogle, v orodni telovadbi pa na bradlji, drogu, konju in na krogih. Izdelava telovadnega orodja je bila dobra priložnost tudi za dva slovenska proizvajalca, ki sta konkurirala za naročilo izdelave telovadnih krogov. Firma Bašin & drug – prva jugoslovanska tovarna telovadnega, športnega in igralnega orodja iz Ljubljane in Tovarna telovadnega orodja Jakob Oražem iz Ribnice. Oba sta poslala svoji pisni ponudbi, vendar ni znano, kateri je dobil posel.¹⁹

Dogajanje na stadionu

Športno dogajanje na stadionu je potekalo v času med 23. julijem in 15. avgustom 1922 in je bilo razdeljeno na prvi in drugi predzletni dan, mednarodno telovadno tekmo ter glavne dneve zleta. Oba predzletna dneva sta predstavljala nekakšno generalno pred glavnimi zletnimi dnevi. Brez dvoma je časovna sinhronizacija tolikšnega števila nastopajočih na stadionu terjala od organizatorjev veliko truda, zelo verjetno tudi veliko improvizacije.

Prvi predzletni dan

Prvi predzletni dan, 23. julija 1922, je bil namenjen prvem zboru jugoslovanskega sokolskega podmladka. V Ljubljano je večina prispela že dan poprej. Nastanili so jih po ljubljanskih šolah, kjer so spali na slamaricah. Tu so imeli preskrbljeno tudi toplo prehrano. Že prvi dan je imel mednarodni značaj, ker se je jugoslovanski sokolski mladini pridružila tudi češka. Vlaku s 495 češkimi mladimi sokoli in sokolicami so slovenski sokoli navdušeno pozdravljali na železniških postajah na Jesenicah, v Kranju, Škofji Loki in Ljubljani.

Tekmovalni del prvega predzletnega dne se je pričel že navsezgodaj, točno ob 6. uri zjutraj. K tekmi je pristopilo 12 vrst naraščajnikov v višjem oddelku, 37 vrst naraščajnikov v nižjem oddelku in 34 vrst naraščajnic v istem oddelku. Tekme naraščajnikov višjega oddelka so obsegale proste vaje, raznožko čez 155 cm visoko kozo, skok v daljavo od 360 do 400 cm, skok v višino od 130 do 140 cm in tek na 100 jardov (91,4 m) v 14 sekundah. V nižjem oddelku so naraščajniki tekmovali v prostih vajah, raznožki čez 135 cm visoko kozo, skoku v daljavo od 320 do 369 cm, skoku v višino od 110 do 130 cm in teku na 100 jardov v 15 sekundah. V vsakem oddelku je bilo za posameznika dosegljivih 50 točk. Naraščajnice so tekmovali v prostih vajah, skoku v daljino 260 cm in teku na 75 m v 12 sekundah. Dosegljivih je bilo 40 točk. Časopis Slovenski narod je dogodek opisal kot *"prvi dan jugoslovanske olimpiade"* in vzhičeno nadaljeval: *"Dvignite peruti ponosno in samozavestno ter poletite pod sonce, da pade senca vaših sokolskih kril na vse krive preroke, ki se boje svetlobe in resnice."*²⁰ Zmagovalci tekmovanja sokol-

¹⁸ ARS, AS 641, fasc. 21.

¹⁹ ARS, AS 641, fasc. 21.

²⁰ Slovenski narod, 23. julij 1922, str. 3.

Bašin i drug

PRVA JUGOSLOVANSKA TVORNICA TELOVADNEGA, ŠPORTNEGA
GASILNO ORODJE. IN IGRALNEGA ORODJA. STROJI.

ZALOGA IN NADROBNA TRGOVINA:
LJUBLJANA, PRED ŠKOFIJO ŠT. 19

Št. 92

V ODGOVORU PROSIMO NAVESTI
ZGORNJO ŠTEVILKO

Zadeva: Bratsko

TOVARNA IN PISARNE:
LJUBLJANA,
SV. PETRA CESTA 75.
BRZOJAVKE: BADRUG, LJUBLJANA

TELEFON ŠT. 590
RAČUN POŠT. ČEK. URADA
ŠT. 12.188

LJUBLJANA, dne 7. marca 1922.

S o k o l s k o d r u š t v o

L J U B L J A N A

V prilogi pošiljamo skice za konstrukcijo na letnem telovadišču. Da si omogoči br. društvo tudi redno in sistematično vadbo na prostem, priporočamo večjo konstrukcijo s premišno lestvo, dvemi pari krogov, plezalno vrvjo itd. Kroge v kombinaciji s plezalno vrvjo priporočamo po prvi skici. Konstrukciji, ki bi se večkrat prevažala, ne priporočamo, dodajati še vrv. Priponjimo še, da so skicirani primeri le izraženim željam prilagojeni. Izvršimo pa tudi vsako drugo kombinacijo, kakor bi si društvo želelo.

Cene so na skici razvidne in so le v toliko obvezne, v kolikor ostanejo mezde v sedanji višini. Pri večji konstrukciji ni vračunan podstavek za vodoravno lestev. Dobavni rok 4 -6 tednov. Plačilni pogoji: polovico ob naročilu, polovico ob izgotovitvi.

Bratsko društvo opozarjamo še na stalno naraščanje cen vsem potrebščinam in materialu, na stalno dviganje mezd in na neizogibno povišanje cen tudi našim izdelkom v prihodnjih mesecih. Čim preje, tem ceneje nabavljate. Pričakujemo zato, da se v lastnem interesu kmalu odločite in nas obvestite.

Glede ev. sprememb in želj se dogovorite morda ustmeno z našim br. Vidmar-jem v telovadnici.

Pričakujoč cenj naročitve ostajamo

z bratskim pozdravom **BASIIN I DRUG!**

Ponudba za dobavo telovadnega orodja (ARS, AS 641, fasc. 21).

skih naraščajnikov so bile vrste Ljubljane, Splita in Maribora, pri naraščajnicah pa so vsa tri prva mesta zasedle ljubljanske vrste.²¹ Po zaključku tekmovalnega dela srečanja so mnogi udeleženci, predvsem Čehi, nadaljevali pot na Bled in Bohinj, kjer so jim domači sokoli razkazali lepote tistega dela Gorenjske.

Drugi predzletni dan

Drugi predzletni dan je potekal 6. avgusta 1922. Namenjen je bil predstavitvi dijaštva srednjih in meščanskih šol in jugoslovanske narodne vojske. Dijaštvo so predvodili učitelji telesne vzgoje. V Ljubljano so pričeli prihajati že 1. avgusta, ker so želeli skupaj vaditi pred slavnostnim nastopom. Nastanili so jih v šole in poskrbeli za toplo prehrano po nizkih cenah. Težišče njihovega nastopa so bile proste vaje in vaje z zastavami. Najštevilčnejši so bili dijaki in učenci slovenskih šol, prišli pa so tudi iz Bjelovarja, Kikinde, Brčkega in Negotina. Bosanske šole so sprva prijavile 300 udeležencev, a so zaradi stroškov kasneje odpovedali udeležbo. Kljub hudi vročini so glavni nastop vadili na telovadišču v dneh od 2. do 5. avgusta od 8. do 15. ure. Priprave na dijaški nastop so končali 5. avgusta z glavno preizkušnjo. Dne 4. avgusta so pričeli prihajati v Ljubljano člani sokolskih društev, ki so služili svojo vojaško obveznost v vojaških enotah v Zagrebu, Osijeku, Bakru, Varaždinu, Čakovcu, Splitu, Ptuj in

Celju in pripadniki podoficirske šole iz Zagreba. Iz Tivta je prispelo 80 mornarjev, iz Boke Kotorske pa 130 vojakov mornarjev, večinoma Slovencev, ki so tam služili svoj vojaški rok. Vagone za prevoz vojaštva so okrasili z napisi "Ko Sloven taj Sokol". Nastanili so jih v kasarni Vojvoda Mišić. Ko so korakali po mestu, so vojaki peli samo za to priložnost napisano pesem Pozdravljena Slovenija.²² Tudi oni so imeli glavni preizkus nastopa 5. avgusta.

Drugi predzletni dan so pričeli s srečanjem dijaštva in sokolskega starešinstva pred mestno hišo. Vojaštvo so postrojili na Vodnikovem trgu. Proti stadionu so korakali v četveroredu. Dijaki in dijakinje so bili oblečeni v bele srajce in temne hlače oz. krila, brez pokrival. V svečani povorki je bilo skupno 4.000 ljudi, od tega 2.400 vojakov.

Točno ob štirih popoldne so stali vsi oddelki v oblačilnicah stadiona, pripravljeni na nastop. V daljavi se je približeval avto s kraljem in kraljico, nad katerim sta priletela dva aeroplana. Kraljevski par so pozdravili starosta sokolov Vladimir Ravnihar, podstarosta Engelbert Gangl in pokrajinski namestnik Ivan Hribar. V kraljevo ložo je, poleg navedenih, vstopil tudi predstavnik Narodne Skupščine Jugoslavije, brat Ivan Ribar. Po izvajanju državne himne Bože pravde so zadonele ovacije v čast kralja in kraljice.²³ Dijaštvo je nastopilo s posebej pripravljenim programom vaj, kot tudi z nekaterimi preprostejšimi vajami na orodju. Skupni nastop 2.400 vojakov v polni vojni opremljeni je imel izjemen

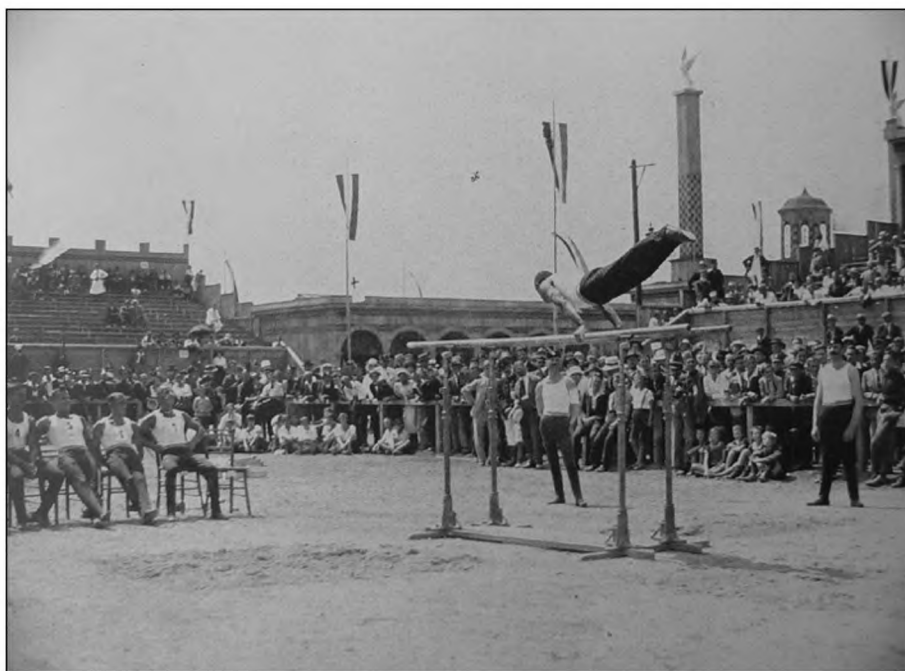

Povorka v središču Ljubljane (vir: Spomenica).

²¹ *Slovenski narod*, 25. julij 1922, str. 2.

²² *Slovenski narod*, 25. julij 1922, str. 2.

²³ *Slovenski narod*, 8. avgust 1922, str. 1.

Jugoslovanska vrsta na bradlji (vir: Spomenica).

učinek na obiskovalce. Prikazali so štiri borilne vaje s puškami z bajoneti in zaključili skupni nastop z 12-rednim defilejem pred kraljevsko ložo. Sledili so nastopi posameznih vojaških oddelkov, vsak s svojo koreografijo.

Mednarodna telovadna tekma

Leta 1922 je bilo v mednarodno telovadno zvezo, ustanovljeno 1881, vključenih 14 nacionalnih telovadnih zvez. Sokolski zvezi Slovenije in Hrvaške sta se vanjo vključili že pred prve svetovno vojno, jugoslovanska pa po njej. Do prve svetovne vojne je Mednarodna telovadna zveza organizirala šest telovadnih tekem. Prvo 1903 v Anverzu (zmagovalci Francozi), drugo 1905 v Bordeauxu (zmagovalci Francozi), tretjo 1907 v Pragi (zmagovalci Čehi), četrto 1909 v Luxemburgu (zmagovalci Francozi), peto 1911 v Torinu (zmagovalci Čehi) in šesto 1913 v Parizu (zmagovalci Čehi). Sedmo tekmo so nameravali ponovno izvesti v Anverzu, vendar jo je preprečila prva svetovna vojna.²⁴

Slovenski sokoli so se prvič udeležili mednarodne telovadne tekme 1907 v Pragi, kjer so zasedli peto mesto. Na zasedanju odbora Mednarodne telovadne zveze v Bruslju 17. aprila 1921 so na predlog staroste češke sokolske zveze sprejeli sklep, da poverijo organizacijo in izvedbo sedme mednarodne telovadne tekme Ljubljani, ob priliki prvega jugoslovanskega sokolskega zleta. Za datum te

tekme so določili 11. in 12. avgust 1922. Slovenski telovadci so pričeli z intenzivni vajami meseca februarja, najprej trikrat tedensko, kasneje vsak dan, tudi po 8 ur dnevno. Dne 4. junija 1922 so izvedli telovadno tekmo za prvenstvo Jugoslovanske sokolske zveze, da izberejo najboljše. Od 900 možnih točk so 670 točk dosegli Stane Derganc, Peter Šumi in Leon Štukelj.

Mednarodne telovadne tekme so se udeležile vrste Belgije, Češkoslovaške, Francije, Luksemburga in Jugoslavije. Sodniški zbor so sestavljali sodniki vseh sodelujočih držav. Jugoslovansko vrsto je vodil vodnik Josip Murnik, tekmovali pa so Vladimir Simončič, Stane Derganc, Stane Vidmar, Slavko Hlastan, Peter Šumi in Leon Štukelj. Prvi dan so tekmovali v izvajanju prostih vaj v parterju, kjer so ocenjevali koreografijo in skladnost gibov. Sledile so vaje na orodju: na bradlji, drogu, konju in na krogih. Drugi dan so tekmovali v lahkoatletskih disciplinah in v plavanju. Pri prvih so se pomerili v skoku v višino, metu krogle in teku. Plavalno tekmo so opravili na prostoru ljubljanskega športnega kluba na Ljublanici, kamor so tekmovalce pripeljali z avtomobili.

Po uradnih rezultatih tekme so Čehi osvojili 773 točk, Jugoslovani 764 točk, Francozi 636 točk, Belgijci 628 točk in Luksemburžani 559 točk. Med prvih deset tekmovalcev se je uvrstilo kar pet Jugoslovancev, natančneje Slovencev. Peter Šumi je delil prvo mesto, Stane Derganc je bil drugi, Stane Vidmar četrti, Leon Štukelj sedmi in Slavko Hlastan deseti.

²⁴ *Spomenica o prvem jugoslovanskem vsesokolskem zletu v Ljubljani 1922*, Ljubljana 1923, str. 215

Češki sokoli na ljubljanskih ulicah (vir: Spomenica).

Organizatorji zleta niso vedeli do zadnjega dne, ali se bodo mednarodne telovadne tekme udeležili tudi italijanski telovadci. V skrbi, da se ob njihovem prihodu ne bi pripetil kakšen incident, so tudi v časopisu pozvali *"zavedno ljubljansko prebivalstvo, da je napram njim vljudno, kakor se napram gostom spodobi, saj bi bil po starih slovanskih običajih največji zločin, ako bi se kdo pregrešil proti načelom gostoljubja."*²⁵ Grozote prve svetovne vojne so bile v zavesti ljudi vendarle še zelo boleče. Poleg tega je treba upoštevati tudi dejstvo, da je bila takrat pod Italijo ena tretjina slovenskega ozemlja, in da je bilo v Ljubljani precej beguncev s Primorske.

Vodstvo Jugoslovanske sokolske zveze je želelo, zlasti pri tujih udeležencih zleta, pustiti kar najboljši vtis, zato je pripravilo gostom posebno sprejemno svečanost v dvorani Kazine. Pričela se je s pevskim nastopom uveljavljenega kvarteta Primorje, za kar je bil nagraden z *"vibarno pobvalo"*. Sledil je pozdravni nagovor sokolskega staroste dr. Ravniharja. Najprej je pozdravil udeležence iz Belgije, Francije, Velike Britanije, Luksemburga in Romunije, ter češke, poljske in ruske sokole, ki so prispeli od *"srebrropene Vltave, mogočne Visle in zagonetne Volge"*. Pozdravil je predstavnike tujih mest, vojske ter sokole na Primorskem in Koroškem, ki so ostali izven meja nove domovine. Svoj nagovor je strnil z besedami, ki so nesporno presegale športni okvir: *"In sedaj bi poleg navade stare moral govoriti vam bratje Hrvati in Srbi. Toda stojim pred vami kot starosta Jugoslovanskega Sokolskega Saveza in zatajil bi naš sokolski program, ako bi naglašal plemenske razlike. Smo sinovi enega naroda, od Triglava pa doli do Soluna, ena nedeljena in nedeljiva sokolska enota."*²⁶

²⁵ Slovenski narod, 11. avgust 1922, str. 2.

²⁶ Slovenski narod, 15. avgust 1922, str. 4.

Glavni dnevi zleta

Glavni dnevi zleti so potekali 13., 14. in 15. avgusta 1922. Na ljubljansko železniško postajo je od 11. do 16. avgusta 1922 iz domovine in tujine, prispelo in odšlo 397 rednih in izrednih vlakov, ki so skupno pripeljali in odpeljali okoli 520.000 potnikov, brez omembe vrednih zastojev, kar je predstavljal pravi logistični podvig tedanjega vodstva ljubljanske železniške direkcije.²⁷

Gostujoče so nastanili po ljubljanskih šolah, karnah in drugih objektih, ki so bili primerni za nočitev. Tudi prehrano so organizirali in izvedli po vojaško. Od sokolov iz tujine so bili češki najštevilčnejši. Daleč najimenitnejši gosti zleta so bili predstavniki francoske in angleške vlade.

Tretji dan je predstavljal vrhunec sokolskega zleta. Prišel se je s svečanim mimohodom povorke po ljubljanskih ulicah. V njej je bilo približno 4.000 čeških sokolov in vojakov s prapoškami in fanfaristi na čelu. Sledilo jim je okoli 10.000 jugoslovanskih sokolov, sokoli ruske narodnosti in 221 konjenikov sokolske konjenice. Spremljala jih je vojaška godba na pihala. Zlili so se na na Kongresni trg, kamor se je pripeljal tudi kralj Aleksander. Množico so z balkona Univerze nagovorili predstavnik mesta Ljubljane, predstavnik jugoslovanskega in češkega sokolstva ter predsednik skupščine Kraljevine SHS. Za dostojanstvenike so bile pripravljene tribune v senci kostanjev na Kongresnem trgu.

Mimohod povorke preko sto oddelkov je trajal celih 45 minut in vsak je bil burno pozdravljen. Vrhunec ploskanja in vzklikanja pa je nastopil tedaj, ko se je pojavila zastava Reke-Sušak, ogrnjena z

²⁷ Jutro, 18. avgust 1922, str. 3.

Množica na Kongresnem trgu (vir: Spomenica).

žalno kopreno, ker so ti Jugoslovani ostali za rapsko mejo. Skupno se je na ljubljanskih ulicah zbralo okoli 100.000 ljudi. Zaključna popoldanska javna prestava je na stadion privabila okoli 50.000 gledalcev in nastopajočih. Nastopilo je 2.964 sokolov in 2.432 sokolic, večina v prostih vajah, telovadci pa tudi na posameznih orodjih. Nastopili so tudi Alžirci s posebno vajo in 52 konjenikov. Tudi tokrat sta si prireditev ogledala kralj in kraljica v spremstvu celotne jugoslovanske vlade s prvim ministrom Nikolo Pašićem na čelu. Pred nastopom je starosta Jugoslovanske sokolske zveze brat Vladimir Ravnihar prebral kraljev manifest, zahvalno sporočilo sokolom. Stadion je preletel vojaški avion, ki je raztrosil listke z napisi *"Okupljenoj sokolskoj brači i sestrama iz sviju krajeva Slavenstva, kliču oduševljeno zdravo oficiri i vojnici mostarskog garnizona"*.²⁸

Organizacijski odbor zleta je dal natisniti večje število brošur z naslovom Program I. jugoslovanskega vsesokolskega zleta 1922 v Ljubljani.²⁹ V njej je bil naveden natančen urnik športnih in družabnih aktivnosti v času zleta, ki dokazuje, da so tudi člani zabavnega odseka organizacijskega odbora zleta imeli polne roke dela. Predvsem na kulturnem področju. Navedimo le najiminenitnejše. Na dan sokolskega naraščaja so v Operi uprizorili Deseti brat, v Drami Sneguljčica in škrati, v Filharmoniji pa koncert. Na dan dijaštva in vojske so pripravili večerne koncerte v drevoredu Tivoli, na vrtu Kazine in gledališko predstavo v Drami. V glavnih dnevih

zleta so si sokoli, gostje in domačini, lahko ogledali v Operi opere Prodana nevesta, Boris Godunov ter plesni in koncertni večer čeških umetnic, v Drami drame Pohujšanje v dolini šentflorjanski, Golgota in Knez Semberijski, v Filharmoniji koncert kvarteta prof. Kozine, koncert pevskega društva Slavec in koncert pevskega zbora jugoslovanskih železničarjev. V dvorani hotela Union so pripravili koncert Sredočeski filharmoniki iz Kladna in koncert pevskega društva Ljubljanski zvon. Na vrtu restavracije Zvezda je koncertirala vojaška godba savske divizije iz Zagreba, na vrtu hotela Tivoli pa vojaška godba dravske divizije. Koncertirali so tudi na sokolskih telovadnih prostorih na Taboru in v Tivoliju. Prvi jugoslovanski sokolski zlet so strnili s poslovnim večerom v parku Tivoli.

Največji športni dogodek Ljubljane do tedaj je omogočil tudi nekaj pomembnih stranskih učinkov, kot npr. prenovo telovadišča v Tivoliju. Novinar je zapisal: *Vnanjci, ki so v nedeljo večer prvič videli preurejeno nekdanje dirkališče in telovadišče, so naravnost ostrmeli. Kaj takega niso pričakovali, najmanj v Ljubljani, o katere zaspanosti se na zunaj toliko beseđi. Tako velikanskega prostora, take naravnost razkošne iluminacije ne nudi niti eno naših mest. Celo stari Ljubljančani niso mogli verjeti svojim očem, da je povojna Ljubljana iz prejšnje puščobe preustvarila tak raj. En biser več ima Ljubljana, na katerega je lahko ponosna pred vsem jugoslovanskim svetom.*³⁰

²⁸ Slovenski narod, 16. avgust 1922, str. 2.

²⁹ ARS, AS 641, fasc. 21.

³⁰ Slovenski narod, 15. avgust 1922, str. 3.

Skupinska vaja na stadionu (vir: Spomenica).

Časniki o sokolskem zletu

Slovenski časniki so imeli o pomenu prvega sokolskega zleta v Ljubljani različna mnenja. Časnik Slovenec ga malodane sploh ni omenjal, kot da ga ne bi bilo. Je pa izčrpno poročal o pripravah in izvedbi vseslovenskega zleta Orlov v Brnu, ki je potekal skoraj v istem času. Slednjega sta časnika Jutro in Slovenski narod komaj omenila, o ljubljanskem zletu pa sta obširno poročala pred zletom in v času zleta. Zadnji dan zleta je izšel natisnjen kraljev manifest sokolstvu, v katerem je izpostavil nesporno pripadnost Sokola in vojske skupnemu "srbsko hrvaško slovenskemu narodu."³¹ Manifest sta natisnila tudi časnika Slovenski narod in Jutro in ga komentirala kot posebno priznanje sokolskemu gibanju in novonastali unitarni državi. Časnik Slovenec je zoper kraljevi manifest odločno protestiral v tem smislu, da se kralj in vlada ne moreta tako nedvoumno postaviti na stran sokolov, druga društva pa povsem prezreti. Po njihovem je vlada razglasila sokolstvo ne zgolj za državno, temveč celo za "režimski činitelj", druga društva pa povsem prezrla.

Bodimo si na jasnem. Kdo in kaj je Sokol? Nič več in nič manj kakor vsako drugo telovadno društvo, pa bilo to klerikalno, liberalno ali socialistično. In ker imamo celo po zatrdilu centralističnih listov danes narodno državo, si ne moremo misliti, da bi bila ta društva, ki delujejo po pravilih, ki je odobrila ta vlada, protinarodna ali breznarodna. Vsaj v Sloveniji so gotovo slovenska, ker drugega jezika člani navadno niso popolnoma zmožni. Kakor hitro pa vlada podčrtava

*patriotično in narodno delovanje le enega društva v narodni državi, izraža s tem svoje posebne strankarske in režimske simpatije. A tudi sokolstvo samo se ne more čutiti z vladno pohvalo počaščeno. Zato nam spoštovani člani društva Sokol na bodo zamerili, če si bomo dovolili nazvati jih tu in tam kot bojno falango ne narodne in državne vlade, ampak kot bojno vrsto sedanjega centralističnega režima.*³²

O prvem jugoslovanskem sokolskem zletu je poročal tudi londonski časopis Time and Tide. Njegova novinarka je najprej nanizala zgodovinska dejstva o nastanku in razvoju sokolstva na Slovenskem ter obširno poročala o poteku športnih aktivnosti posameznih zletnih dni. Svoj dopis je strnila: *Od vseh prireditelj, ki so jih uprizorili za slavnosti, je napravila velika serenada na Gradu v ponedeljek ponoči najgloblji vtisk. Okolo enajste ure smo se zbrali na prostoru odkoder se vidi Grad že od daleč. Točno ob določeni uri so odjeknili strelji iz topov – znamenje za obči pozor! V popolni tišini, ki je nato zavladovala, smo videli Grad, ki se je v mračni svetlobi, a vendar razločno, razsvetljen od nešteto luči prikazal visoko nad mestom. V slednjem oknu je žarelo po dvoje luči in s stolpa so spustili nekaj raket. Vsaka stvar več bi pokvarila vtisk – bi uničila vse. Ko pa so pričele združene godbe in moški zbori izvajati svoj program, ki je bil kratek in slaven, je bil vtisk na nas skoro nadpriroden.*

In sedaj je vse pri kraju, vzklikanje vstevi. Vpili smo, dokler nismo izgubili glasu. Gledali smo toliko živih barv, žarečih v poletnem solncu, da smo skoraj oslepel. V naših ušesih se zvenijo doneči zvoki poživ-

³¹ ARS, AS 641, fasc. 21.

³² Slovenec, 18. avgust 1922, str. 5.

ljajoče sokolske koračnice, ki jo vsi poznamo in ljubimo. Jako smo izmučeni, ampak zadovoljni z uspehi – in pet natakarev najbolj priljubljenih kavarn v Ljubljani je moralo v bolnico zaradi živčne oslabelosti...³³

Zaključek

V poletnih mesecih leta 1922 je Ljubljana organizirala in uspešno izpeljala do tedaj največji športni in družabni dogodek na Slovenskem. Vprašanje je, ali ga je oziroma ali ga bo, po številčnosti udeležencev in gledalcev v naši prestolnici, do danes ali v bodoče, sploh kakšen presešel. Ostaja nesporno dejstvo, da so ljubljanski in slovenski športni zanesenjaki, gospodarski in drugi delavci s pičlo pomočjo zveznih oblasti izpeljali športni projekt mednarodne veljave, ki je pomenil imenitno promocijo novonastale države in mesta Ljubljane v evropskem prostoru.

Lesarski oddelek Tehniškega muzeja Slovenije je v smislu prikaza zahtevnega tesarskega izdelka najel uveljavljenega slovenskega maketarja premične in nepremične tehniške dediščine, ki je pričel z izdelavo makete prvega ljubljanskega in slovenskega stadiona v merilu (M=1:100). Maketa bo kmalu obogatila prenovljeno stalno zbirko Tehniškega muzeja v Bistri pri Vrhniki.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKO GRADIVO

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 641 – Ljubljanski Sokol 1863–1941.

TMS – Tehniški muzej Slovenije

Dokumentacija.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura.

ČASOPISI

Jutro, 1922.

Slovenec, 1922.

Slovenski narod, 1922.

LITERATURA

Spomenica o prvem jugoslovanskem vsesokolskem zletu v Ljubljani 1922. Ljubljana : Jugoslovanski sokolski zavez, 1923.

Zupančič, Bogo: *Usode ljubljanskih stavb in ljudi*, 3. zvezek. Ljubljana : KUD Polis, 2007.

ZUSAMMENFASSUNG

Das erste Stadion in Ljubljana

Im Jahr 1921 beschlossen die Mitglieder des Turnvereins *Jugoslovanska sokolska zveza*, das erste Treffen der jugoslawischen Sokol-Vereine im August 1922 in Ljubljana zu veranstalten. Voraussetzung für die Durchführung des Treffens war die Errichtung eines Sportstadions, und zwar wurde aus kommunikationstechnischen Gründen ein Standort in der Nähe des Ljubljanaer Hauptbahnhofs im Zentrum ins Auge gefasst. Das hölzerne Montage-Stadion wurde unter der Leitung des Zimmermeisters Ivan Zakotnik von 250 Arbeitern in gut drei Monaten errichtet. In vier Tribünen wurden 3.000 m³ Sägeholz eingebaut, mit denen 150 Eisenbahnwaggons von durchschnittlicher Größe hätten beladen werden können. Die West- und Osttribüne waren 168 m lang und 15 m bzw. 11 m breit, die Süd- und Nordtribüne dagegen 154 m lang und 13 m breit. An der Spitze der West- bzw. Haupt- oder Königstribüne gab es 66 Logen für 400 Personen. Die größte war die Königsloge, die von der Möbelfirma Jakob Naglas aus Ljubljana eigens eingerichtet und dekoriert wurde. Die Bodenhöhe in den Logen betrug 6,8 m, die der Vorsteherbühne dagegen 11,2 m. Auf allen vier Tribünen zusammen gab es 21.652 Sitz- und 12.620 Stehplätze. Auf einem erhöhten Platz vor der Westtribüne befanden sich zusätzlich 8.400, vor der Osttribüne 7.620 Stehplätze. Das Stadion war also für 50.292 Besucher projektiert.

Anlässlich des Sokol-Treffens wurde auch der achte internationale Gymnastik-Wettbewerb ausgetragen, an dem Turner aus der Tschechoslowakei, Frankreich, Belgien, Luxemburg und Jugoslawien teilnahmen. Offiziell erlangten die Tschechoslowaken 773, die Jugoslawen 764, die Franzosen 636, die Belgier 628 und die Luxemburger 559 Punkte. Unter den ersten zehn Wettkämpfern befanden sich nicht weniger als fünf Jugoslawen, genauer gesagt Slowenen. Peter Šumi teilte den ersten Platz mit einem anderen Wettkämpfer, Stane Derganc war Zweiter, Stane Vidmar Vierter, Leon Štukelj Siebter und Slavko Hlastan Zehnter. An den wichtigsten Tagen des Sokol-Treffens versammelten sich im Stadion gut 50.000 Zuschauer und Teilnehmer, dem feierlichen Umzug auf den Straßen von Ljubljana wohnten 100.000 Personen bei oder nahmen daran teil.

³³ *Spomenica o prvem jugoslovanskem vsesokolskem zletu v Ljubljani 1922*, Ljubljana 1923.

Po razstavah

Vzpenjača na grad : ideje – projekti – uresničitev

V Zgodovinskem arhivu Ljubljana smo ob prvi obletnici delovanja ljubljanske vzpenjače postavili razstavo, s katero želimo predstaviti več idej in zamisli o vzpenjači na grad, saj je od prve ideje do uresničitve preteklo kar 111 let. Razstavo, ki je postavljena v avli Zgodovinskega arhiva Ljubljana na Mestnem trgu 27, so pripravile arhivistke mag. Sonja Anžič, Barbara Pešak Mikec in Barbara Žabota. Na ogled bo do maja 2009.

Ljubljanski grad, ležeč na manjši vzpetini nad starim mestnim jedrom, so že konec 19. stoletja želeli vključiti v turistično ponudbo današnjega glavnega mesta. Takrat se je pojavila tudi ideja o dvigalu oziroma vzpenjači na grad, ki bi turistom olajšala vzpon. Ljubljana bi se tako pridružila avstroogrskim mestom, ki so vzpenjačo že imela (Zagreb 1890, Salzburg 1892, Gradec 1894 ...).

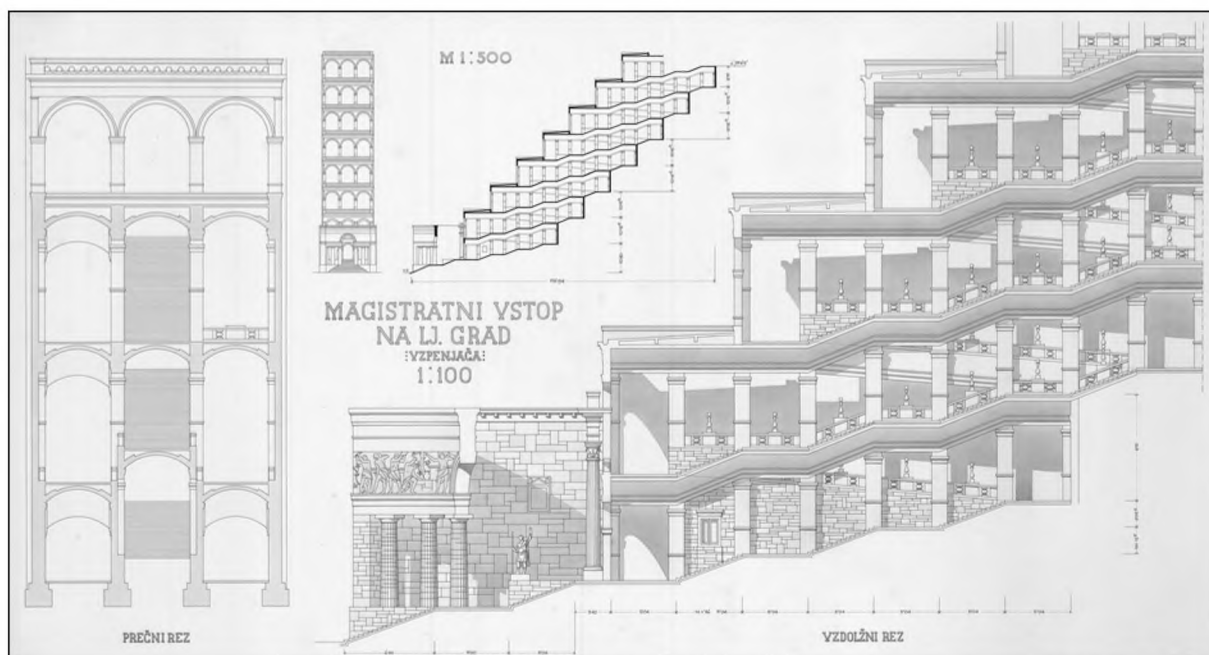
Med idejo in uresnitvijo se je pojavilo mnogo preprek. Prva je bila ta, da grad ni bil v lasti mesta, temveč države, ki je v njem desetletja vzdrževala

kaznilnico. Po ljubljanskem potresu leta 1895 je bilo potrebno grad zaradi prevelikih poškodb izprazniti. Ljubljanski župan Ivan Hribar je v tem videl priložnost za mesto in leta 1897 na finančno ministrstvo naslovil prošnjo za brezplačen odstop gradu mestu. Že takrat je razmišljal o dvigalu oziroma vzpenjači na grad. Trdil je, da bi "nedvomno postala privlačna sila za tujce", še posebej, če bi bila dobro vidna z železniške postaje. Podjetje Lindheim & Cie. z Dunaja bi jo bilo pripravljeno zgraditi na lastne stroške. Na žalost je bila njegova prošnja zavrnjena.

Mestu je grad uspelo kupiti 16. maja 1905. Želeli so ga vključiti v turistično ponudbo. Obisk turistov v mestu se je namreč vztrajno povečeval. V letu 1905 so v ljubljanskih hotelih našteali 39.946 nočitev, dve leti kasneje 48.474 in leta 1908 že 51.866. Turistom so želeli poleg čudovitega razgleda na Karavanke, Kamniške in Julijske Alpe ter Ljubljansko barje na gradu ponuditi predvsem kulturne užitke. Tu naj bi svoje mesto našli slikarski in kiparski ateljeji, mestni arhiv in knjižnica ter umetnostna galerija in mestni muzej. Urediti so želeli tudi moderno kavarno.

Nikakor pa ne zadovoljuje, da se na grad opozarja po časnikih in potnih knjigah ali pa v plakati po železniških in parobrodskih postajah, temveč treba je tudi skrbeti za pravi praven in lažoten pristop nanj. Torej ljubljanski grad sedaj nimamo. Ako bi ga dobilo mesto v last, lahko bi napravilo električno dvigalo, katero bi bax svojibe postalo — zlasti ako bi se z železnico dobro videlo — privlačna sila za tujce.

Odlomek iz pisma župana Ivana Hribarja, v katerem omenja "dvigalo" na grad.
(Zgodovinski arhiv Ljubljana, LJU 489)

Prečni in vzdolžni rez vzpenjače (slavnostnega stopnišča) na ljubljanski grad, po načrtih arhitekta Jožeta Plečnika iz leta 1947. (Arhitekturni muzej Ljubljana)

Za gradnjo vzpenjače na grad so v letu 1905 pridobili načrte dunajskega podjetja Österreichische Siemens-Schuckert-Werke. Po njihovem predlogu naj bi se trasa vzpenjače na grad zgradila za mestno hišo. Turisti bi do spodnje postaje prišli skozi njen glavni vhod.

Gradnja vzpenjače je tudi tokrat ostala le pri ideji, čeprav je občinski svet gradnjo odobril in je župan Hribar imel skoraj zagotovljen tudi večletni državni finančni prispevek. Sama ideja je ostajala živa vse do konca njegovega županovanja. Vključevali so jo tudi v projekte oživljanja ljubljanskega gradu, saj so pri načrtovanju razsvetljave gradu razmišljali tudi o razsvetljavi vzpenjače. Njegov naslednik Ivan Tavčar je omenjene aktivnosti opustil.

Slavnostno stopnišče na grad, ki ga je v svojem načrtu imenoval kar vzpenjača, je leta 1947 načrtoval tudi Jože Plečnik. Stopnišče bi se na grajski hrib vzpenjalo za mestno hišo.

V zgodnjih šestdesetih letih je bilo v okviru Zavoda za ureditev stare Ljubljane narejenih več idejnih načrtov vzpenjače. Projektirala sta jih med drugimi tudi inženirja Brenčič in Kostnapfel. Zelo podroben je bil idejni projekt arhitekta Borisa Kobeta. Mestni svet Ljubljane je v zvezi z nameravano gradnjo vzpenjače v mesta Gradec, Salzburg in Innsbruck poslal celo delegacijo. Ta naj bi zbrala vse potrebne informacije o ekonomskih, arhitekturnih in urbanističnih vidikih že obstoječih vzpenjač v teh mestih. Na žalost so tudi tokrat ideje ostale le na papirju.

Vzpenjača na ljubljanski grad. (Zgodovinski arhiv Ljubljana, foto Tatjana Rodošek, 2007)

V začetku 21. stoletja se je ideja o vzpenjači s papirja vendarle preselila na realna tla. Po načrtih arhitektov Mihe Kerina, Majde Kregar in Eda Ravnikarja s sodelavci so jo od ideje do uresničitve pripeljali trije ljubljanski župani: Vika Potočnik, Danica Simšič in Zoran Janković. Za javnost so jo uradno odprli konec leta 2006.

*Barbara Pešak Mikec
Barbara Žabota*

"Dogodki iz študentskega gibanja 1968–1972 v Ljubljani" in druge razstave Zgodovinskega arhiva in muzeja Univerze v Ljubljani

Univerza v Ljubljani se bliža dopolnitvi častiljivega devetega desetletja od svoje ustanovitve. Od začetka devetdesetih let praznuje dan spomina na svoje začetke na dan Prešernovega rojstva – 3. decembra. Tega dne, leta 1919 se je odvilo prvo predavanje na ljubljanski univerzi, s katerim se je začela njena redna študijska dejavnost. V tednu okoli 3. decembra se na Univerzi in njenih članicah zvrsti vrsta utečenih dogodkov, ob njih pa tudi vsako leto več kulturnih prireditev v izvedbi študentov. Slav-

nostim v Tednu Univerze se pridružuje tudi Zgodovinski arhiv in muzej ljubljanske Univerze s svojimi razstavami, ki so v zadnjih letih postale že tradicionalni in nepogrešljivi dogodek. V skromnih pogojih, saj strokovna služba uprave ljubljanske univerze nima svojega razstavnega prostora, vsako leto univerzitetni in širši javnosti predstavi utrinek iz univerzitetne dejavnosti, ki pomeni kamenček v mozaiku poznavanja ljubljanske visokošolske preteklosti.

V začetku decembra 2006 je bila v sejnih prostorih ljubljanske univerze odprta razstava "Dogodki iz študentskega gibanja 1968–1972 v Ljubljani". Namen razstave je bil mlajši univerzitetni in širši javnosti predstaviti dogodke izpred skoraj štiridesetih let, ki so s svojo izjemnostjo v takratni stvarnosti vznemirili javnost, gledano z današnjega vidika pa tudi že nakazovali prihajajočo gospodarsko in politično krizo v Jugoslaviji. Naslov "Dogodki..." omejuje vsebinski okvir razstave le na izbrane najbolj odmevne dogodke, v ozadju teh pa so se prepletale številne aktivnosti študentov na raznih področjih, ki jih razstava v prostorsko in tehnično omejenem obsegu ni mogla zajeti.

Študentje so bili po letu 1945 organizirani v enotni študentski organizaciji Zvezi študentov Jugoslavije. Študentsko gibanje v tem obdobju je bilo večinoma pasivno, v letih 1968–1972 pa se je prvič močno razmahnilo. V štiriletnem obdobju povečanih aktivnosti sta posebej izstopajoča junij 1968 in pomlad 1971.

Skupina študentov 6. junija 1968 za Bežigradom, na poti od Akademskega kolegija v Študentsko naselje, kjer je bilo napovedano protestno zborovanje (fototeka ZAMU, Bogomir Mihevc).

Leto 1968 je bilo leto socialnih in političnih nemirov v Evropi in svetu, ki so zajeli tudi Jugoslavijo, vendar, v nasprotju s študenti v Evropi, študentje pri nas niso zahtevali spremembe družbenega sistema, ampak so se zavzeli za obstoječi sistem in v okviru tega za odpravo socialnih razlik, privilegijev v družbi in izboljšanje materialnega položaja. Množičnim študentskim nemikom v Beogradu, ki so bili zatrti, so sledili dogodki v Ljubljani. Nanje beograjski dogodki niso imeli neposrednega vpliva, saj so ljubljanski študentje svojo manifestacijo pripravljali že prej. Konec maja 1968 jih je vznemirila vest o podražitvi študentskih domov in nameranih izselitvah v poletnih mesecih. V preteklih letih so ob takih odločitvah negodovali, vendar so se vsako leto s situacijo sprijaznili. V razgretim razmerah leta 1968 pa so se aktivno zavzeli za ureditev finančnih razmer v Študentskem naselju, ob tem pa so izražali še druge zahteve in probleme. Kljub pripravljenosti vlade za reševanje študentskih zahtev želja po javnem nastopu ni zamrla. 6. junija 1968 je bilo v Dvorani Študentskega naselja organizirano množično zborovanje, na katerem so nastopili govorniki iz študentskih vrst, predstavnik vlade in prorektor Gruden kot predstavnik Univerze. Zborovanje je potekalo mirno, na njemu je bil sprejet program reševanja osnovnih vprašanj slovenske univerze.

V naslednjih dveh letih je bilo sprejetih nekaj vladnih ukrepov v smislu reševanja materialnega in socialnega položaja študentov. Sprejet je bil družbeni dogovor o štipendiranju in kreditiranju, oblast je zagotovila gradnjo novih študentskih domov.

Pomembna pridobitev dogodkov leta 1968 je bila ustanovitev radia Študent, ki je imel v študentskem gibanju pomembno informativno in propagandno vlogo. Študentska dejavnost se je odvijala predvsem v študentskih forumih, kjer so razpravljali o aktualnih temah, zavzemali so se za reformo univerze in preoblikovali svojo organizacijo, ki se je poslej imenovala Skupnost študentov ljubljanskih visokošolskih zavodov.

Javno so študentje nastopali tudi ob mednarodnih političnih dogodkih. Avgusta 1968 so se zbrali na zborovanju v Študentskem naselju ob okupaciji ČSSR, spomladi 1970 so pripravili protestno zborovanje proti ameriškemu vdoru v Kambodžo, na katerem so opozarjali tudi na razmere v Vzhodni Evropi po avgustovskih dogodkih v Pragi ter na obstoj mnogih totalitarnih režimov v svetu. Shod je bil dobro pripravljen, po zborovanju so se udeleženci spontano odpravili proti mestu, kjer je prišlo do incidenta, v katerem so zagorele tri ameriške in ena sovjetska zastava. Po tem dogodku se je študentsko gibanje delilo v radikalnejše in zmerno krilo.

Spomladi 1971 je študentsko gibanje postalo množično in je doseglo svoj vrh. Aprila 1971 so se razmere zaostrele ob problemu prometa in hrupa na Aškerčevi cesti. Slabi pogoji dela fakultet ob njej so bili vzrok za demonstracije. 14. aprila se je pred poslopjem Filozofske fakultete zbrala množica študentov. Na organiziranem in dovoljenem zborovanju so spregovorili o kritičnem položaju ustanov ob Aškerčevi cesti.

Študentske demonstracije 14. aprila 1971 pred Filozofsko fakulteto. (fototeka ZAMU, Bogomir Mihevc)

Po uri pripravljenega programa je razgreta množica, ki se še ni hotela raziti, krenila proti mestu. Pred Dramo jih je zaustavila policija, s katero so se uspeli pogoditi za nadaljevanje pohoda do vhoda v Skupščino, kjer so prebrali svoje zahteve in se kljub temu, da jim predstavniki oblasti skorajšnje rešitve niso obljubili, mirno razšli. Kljub navideznemu neuspehu je bila akcija pomembna, ker se je z njo gibanje okrepilo in razširilo področje svoje dejavnosti na prizadevanja za izboljšanje družbenih razmer za vse. Po tem so se dogodki hitro odvijali in tudi policija je nastopala ostreje. Policijska akcija ob protestih ob obisku predsednika francoske vlade, zaplemba letaka, s katerim so udeležencem 30-letnice OF pred halo Tivoli pojasnjevali svoje videnje tega dogodka, kršenje univerzitetne eksteritorialnosti s posegom na Filozofski fakulteti, zaplemba letaka Tehnika za človeka ali tehnika proti človeku, ter drugi dogodki so privedli do zahteve po zasedbi Filozofske fakultete.

V času zasedbe od 26. maja do 2. junija študijski proces ni zamrl, potekali so tudi nekateri izpiti. Med zasedbo so uveljavljali nove oblike študijskega dela, ki so omogočale večji interes in aktivnosti študentov ter spremenjen odnos med profesorji in študenti. Študentje so prebivali, jedli in spali na fakulteti. Izdajali so glasilo SP – Interno glasilo svobodne ljubljanske univerze, katerega odgovorni uredniki in sodelavci so se menjavali, kar je prispevalo k njegovi pestrosti in raznolikosti. Ob koncu zasedbe so študentje izdali Manifest zasedene FF, v katerem je strnjen pregled dogodkov, njihova analiza in postavljene zahteve. Med njimi je na prvem mestu umik obtožb proti nekaterim študentom, zahteva po eksteritorialnosti in avtonomnosti univerze in zahteva za javno priznanje neodvisne politične vloge študentskega gibanja.

Novo študijsko leto je prineslo osip množičnega študentskega gibanja ter njegovo postopno razkrajanje v različne tokove ter aktivnosti usmerjene predvsem v študijsko problematiko in življenje na univerzi. V letu 1973 so bile vse organizacije, ki so združevale mlade združene v enotno Zvezo socialistične mladine, po fakultetah so ustanavljali osnovne organizacije zveze socialistične mladine, v okviru Univerze pa univerzitetno konferenco ZSMS.

Del razstavljenega fotografskega gradiva je delo mojstrov slovenske fotografije iz zbirk Muzeja novejšje zgodovine Slovenije in fotodokumentacije Dela, precejšen delež pa predstavljajo fotografije amaterske roke tedanjega udeleženca dogodkov, dr. Bogomirja Mihevcia. Tudi večina razstavljenih dokumentov prihaja iz njegove zbirke, ki jo je zaupal v hrambo Zgodovinskemu arhivu in muzeju Univerze v Ljubljani. V vitrinah je predstavljena izbrana literatura in objave virov o obravnavani tematiki ter študentski tisk. Ob razstavi je izšel tudi razstavni katalog, ki ga je, prav tako kot razstavo, oblikovala

dipl. oblikovalka Željka Habl. Razstava je na ogled na hodniku pred Zbornično dvorano osrednjega univerzitetnega poslopja.

Decembra 2004 je gospod Zmago Tančič v Balkonski dvorani ljubljanske univerze iz svoje bogate zbirke starih razglednic pod naslovom "Stare razglednice Deželnega dvorca in Univerze v Ljubljani 1900–1950" na ogled postavil več kot sedemdeset razglednic stavbe, ki je bila zgrajena na prelomu stoletja kot Deželni дворец, v letu 1919 pa je v svoje okrilje sprejela tedaj ustanovljeno ljubljansko univerzo. Poleg različnih pogledov na дворец je razstava prikazala tudi širši kulturni prostor med Kongresnim trgom, Gosposko in Vegovo ulico v prvi polovici dvajsetega stoletja.

Razstava avtorja dr. Jožeta Ciperleta, postavljena v letu 2005 nosi naslov "Gradove svetle zida si v oblake... France Prešeren v ljubljanskih latinskih in višjih šolah 1813–1821" in predstavlja Franceta Prešerna kot študenta v Ljubljani, kjer je obiskoval gimnazijski pouk in dvoletna predavanja filozofskega študija na ljubljanskem liceju, ki je bil tedaj najvišji študij na domačih tleh. Avtor nas najprej seznani z predmarčno Ljubljano, v kateri je mladi Prešeren začel obiskovati zadnji razred osnovne šole, ki je omogočala prehod v višje študije. V nadaljevanju spoznamo avstrijski gimnazijski šolski sistem v prvih dveh desetletjih 19. stoletja in Franceta Prešerna kot gimnazijca na ljubljanski gimnaziji (1813–1819), njegov gimnazijski razred in gimnazijski učni uspeh. Po končanih gimnazijskih študijih je France Prešeren nadaljeval s filozofskim študijem

Iz razstave "Gradove svetle zida si v oblake... France Prešeren v ljubljanskih latinskih in višjih šolah 1813–1821" v Balkonski dvorani osrednjega univerzitetnega poslopja. (fototeka ZAMU)

na ljubljanskem liceju (1819–1821). Avtor je predstavil tudi študijski sistem, študijski proces in profsorski zbor filozofskih študijev. Na osnovi Prešernovih potrdil o opravljenih izpitih in osebnih izkazov slušateljev spoznamo študijske obveznosti in preverjanje znanja, pri katerih se je pesnik, ki je veljal za ubožnega študenta, redno izkazoval z odličnim uspehom.

Razstava je v decembru 2006 gostovala v Gorenjskem muzeju v Kranju, v februarju 2007 pa je bila, ob slovenskem kulturnem prazniku, v nemškem jeziku, postavljena v prostorih Slovenskega znanstvenega inštituta na Dunaju. V letu 2006 je, v sodelovanju z občino Križevci, ob njenem občinskem prazniku Zgodovinski arhiv in muzej ljubljanske univerze gostoval z razstavo "Univerza v Ljubljani in njeni rektorji" (2001), njegov vodja, dr. Jože Ciperle pa je v spomin na prof. dr. Matija Slaviča, slovenskega biblicionista, narodnoobrambnega delavca, dekana Teološke fakultete v letih 1930/31 in 1937/38 in dvakratnega rektorja ljubljanske univerze (1932–1934 in 1939–1941) v prostorih župnišča postavil tudi stalno razstavo "Dr. Matija Slavič, rektor ljubljanske univerze".

Razstava "Dr. Matija Slavič, rektor ljubljanske univerze" v prostorih župnišča v Križevcih. (fototeka ZAMU)

Razstava "Univerza v Ljubljani in njeni rektorji", ki jo je pospremil tudi razstavni katalog, je še vedno na ogled na hodniku v drugem nadstropju osrednjega univerzitetnega prostora.

Tatjana Dekleva

Jubileji

Branko Marušič 70-letnik

"Mehanizem ohranjanja, obrambe in /.../ dobrih odnosov s sosedi je /.../ zavedanje lastne preteklosti." (B. Marušič, Spomenik na Cerju: spomin ali opomin. Primorski dnevnik. 61, št. 13 (16. jan. 2005), str. 18/19). Zaveza, obveza, edina in edinstvena možnost, ki jo je Branko Marušič sprejel za svoj življenjski moto, pri čemer je *življenjski* sopomenka za njegovo srčno in vseobsegajočo predanost življenju v preteklosti, njega raziskovanju, poglobljanju v silne skrivnosti razmerij, odnosov, hrepenenj in sovraštev, ki so oblikovali njemu tako ljubo Goriško s širšim primorskim in slovenskim zaledjem.

Ob klenem vstopanju v osmo desetletje svojega bogatega in radodarnega bivanja, ko bi se mnogi že zavlekli v miren kotiček in uživali v sproščenem in s službenimi zadevami razbremenjenem vsakdanu, si je Branko Marušič zamislil in z njemu lastno smelostjo izpeljal "projekt" habilitacije na novorojeni (zato tudi včasih negotovi) Fakulteti za humanistiko prebojne Univerze v Novi Gorici, katere redni profesor je postal. Pa ne, da bi stremel za slavo in častjo, ki bi ju ta naziv morebiti prinašal, saj je vedno malodane z odporom zamahnil ob takih laskavih nazivih, temveč da bi s svojim delom, bitjem in žitjem, s svojo bogato in težko izmerljivo zgodovinsko in humanistično dejavnostjo oplodil to mlado univerzitetno ustanovo, v katero je verjel in si zanj prizadeval vse odtlej, ko se je odločil, da bo Nova Gorica nosilka kulturno-zgodovinske tradicije goriške pokrajine, za katero si prizadeva tudi v sodobnih razmejitvah države na posamezne pokrajinske enote. V času slovenske formalne prisotnosti

v Evropski zvezi je razumel porajanje slovenskega univerzitetnega središča ob (nekdanji) slovensko – italijanski meji kot nujno gibalno slovenske narodne zavesti in samozavesti, ki bi mogla bit temeljni pogoj za enakopravno slovensko prisotnost v morebitni novi deželski (slovensko – italijansko – furlanski) istovetnosti, h kateri kličejo sodobni občinski funkcionarji na obeh straneh nekdanje državne ločnice.

Povsem verjetno in pričakovano bo seveda ponavljanje nekaj osnovnih življenjskih podatkov o Branku Marušiču. Rodil se je 4. februarja burnega leta 1938. Burnega za zatrte in pod fašistično peto trpeče slovenske primorske ljudi; tega leta se je namreč fašistični diktator Benito Mussolini odločil obiskati pokrajine, ki jih je med prvo svetovno vojno in kratkotrajnim bojnim bivanjem na soškem bojišču poskušal "odrešiti". Tako se je sprehodil v Marušičevo rodno Gorico, odpeljal se je proti Kobaridu, da bi se posvetil spomenu padlim italijanskim vojakom v novozgrajeni kobariški kostnici, ko naj bi slovenski tigrovski domoljubi nanj izvedli atentat, pa ga zaradi preštevilnih morebitnih nedolžnih žrtev niso izpeljali. Morda je prav to naključje dodatno zaznamovalo slavljenčevo življenjsko pot. Marušičeva družina se je zatem preselila v Solkan, kjer je obiskoval osnovno šolo ter nato gimnazijo v Šempetru pri Gorici, Solkanu in v Novi Gorici, ter leta 1955 maturiral. Vpis na študij medicine je bil verjetno predvsem odraz želje, da bi nadaljeval s poklicem svojega očeta, toda nemirni duh preteklosti ga je speljal na pota zgodovinske znanosti, ki si jih je začel tlakovati leta 1962 z diplomsko nalogo "Goriški Slovenci od prodora pri Kobaridu do konca leta 1918". Povsem samodejna je bila, spričo njegove predanosti slovenskemu narodnemu zavedanju in bivanju, da je svoje prvo službovanje našel (ali ga je to našlo) na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani, kjer je bil do leta 1965 asistent. Nato pa vse do leta 1987 kustos za zgodovino in ravnatelj v Goriškem muzeju v Novi Gorici. Goriški muzej je tedaj postal vrhunska muzejska pa tudi znanstveno-raziskovalna ustanova, ki ji je prav Marušičevo ravnanje postavilo temelje, a tudi standarde, ki jih po njegovem odhodu na Zgodovinski inštitut Milka Kosa Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU leta 1987 ni uspela več doseči. Njegova neutrudna dejavnost na področju kulture je bila nagrajena tudi z občinsko Bevkovo nagrado leta 1985. V tem obdobju je, kar velja posebej poudariti, v ča-

sih, ko je bila meja z Italijo v določenih pogledih težje prehodna, v Slovenijo prinašal italijansko strokovno literaturo in slovenski emigrantski tisk, ki je bil v slovenskih knjižnicah dostopen le pod posebnimi pogoji. Kot sam pogosto poudarja, pa to obdobje vendarle ni bilo povsem neplodno z vidika slovensko – italijanskih odnosov: *"Petdesetletno sožitje je prinašalo veliko pobud, med njimi so mnoge prerasle v stalnico in niso bile le za hip. Vzniklo je večstransko sodelovanje in nastale razmere so nam lajšale slovensko – italijansko sporazumevanje in gladila pota v evropske povezave. Takoimenovani berlinski zid je bil na naših zahodnih mejah odpravljen sedem let prej, preden so ga leta 1962 pričeli graditi."* (B. Marušič, Spomenik na Cerju: spomin ali opomin).

Vstop v novo raziskovalno okolje je naredil z njemu lastnim velikim korakom, doktoratom *"Primorski čas pretekli"* (Koper 1985), ki predstavlja izbrani opus njegovih dotedanjih znanstvenih objav. Vse odtlej je, z nazivom znanstveni svetnik in vsakakor z znanstveno širino, ki opravičuje ta laskavi naziv, sprva *"one man band"* Raziskovalne enote Zgodovinskega inštituta Milka Kosa ZRC SAZU v Novi Gorici, od leta 2004 pa vodja, čeprav od istega leta formalni upokojenec, novogoriške Raziskovalne postaje ZRC SAZU. S tem je uresničil svoje dolgoletne težnje po raziskovalnem središču na zahodni slovenski meji. Nova konceptualna zasnova Raziskovalne postaje, ki naj bi problematiko zahodne slovenske narodnostne meje obravnavala interdisciplinarno, je pomenila kadrovske okrepitve z mladimi raziskovalkami s področja jezikoslovja, zgodovine, etnologije in drugih domoznanskih ved, še vedno pod budnim, predvsem pa naklonjenim očesom Branka Marušiča.

Leta 2003 se mu je za predanost znanstvenemu delu, predvsem pa zgodovinski znanosti, oddolžil tudi ZRC SAZU, ki mu je na predlog matičnega zgodovinskega inštituta podelil priznanje *"Častni član ZRC SAZU"*, kot enemu najbolj vsestranskih slovenskih zgodovinarjev, ki v svojem delu posega v vsa obdobja slovenske zgodovine, kar je redkost v slovenskem zgodovinskem znanstvenem prostoru, pa vendar s težiščem v 19. in 20. stoletju.

Ko smo poskušali pred desetimi leti podati številčno oceno Marušičevega opusa, smo zapisali, da je bilo leta 1984 v Primorskem slovenskem biografskem leksikonu v njegovem osebnem geslu zapisano, da je število bibliografskih enot okoli 700, leto kasneje že 800 (P. Svoljšak, Dr. Branko Ma-

rušič – šestdesetletnik. Zgodovinski časopis 52/1, 123–125), uradni zapis slovenskih znanstvenih bibliografskih dosežkov COBISS jih za obdobje 1962–2008 (napačno) našteje zgolj 628, pri čemer jih dobra polovica *"odpade"* za zadnje desetletje Marušičevega ustvarjanja. Ker se v opredelitvi področja znanstvenega dela Branka Marušiča še najmanj zmotimo, če zapišemo, da zajema življenje primorskih Slovencev v 19. in 20. stoletju, pa moremo tudi dodati, da se v njegovem delu posebno zrcali prepričanje, da s(m)o zgodovina ljudje. Človek v njegovih delih namreč ni brezimnež, temveč je izjemno skrb posvetil prav ljudem, ki so gnetli, oblikovali, ustvarjali zgodovino slovenskega primorskega prostora in naši svoj prostor v delih, kot sta *"Prispevki k primorski biografiki"* (Koper 2006) in *"Sto slovenskih politikov"* (Ljubljana 2002). Politična zgodovina ostaja še vedno srž njegovega znanstvenoraziskovalnega dela, v *"Pregledu politične zgodovine Slovencev na Goriškem"* (Nova Gorica 2005) pa bi moral predstavljati pravi učbenik za bodoče generacije slovenskih zgodovinarjev, ne zgolj zaradi temeljite in povedne vsebine, temveč zato, da bodo spoznali, kakor smo imeli možnost in čast nekateri, kako razumeti *"Primorski čas pretekli"*. Predvsem pa se neutrudno posveča slovensko – italijanskim odnosom, vsestransko in dejavno, kot član mešane italijansko – slovenske zgodovinske komisije, ki je svoje uspešno in pionirsko delo na tem področju kronala z monografijo – poročilom *"Slovensko – italijanski odnosi 1880–1956: poročilo slovensko – italijanske kulturne komisije"* (Ljubljana 2001). Temu skupinskemu delu pa se je pridružila leta 2007 še v Gorici in v italijanskem jeziku napisana jubilentova monografija *"Il vicino come amico, realtà o utopia?: la convivenza lungo confine italo – sloveno"*. V njej se pogloblja prav v tista vprašanja, ki so ves čas burila in spodbujala njegov ustvarjalni nemir in povsem vsakdanje-življenjsko iskanje možnosti enakopravnega in samozaveznega sobivanja v večnacionalnem goriškem okolju.

Branko Marušič je pozoren in kritično odziven spremljevalec sodobnih dogajanj v slovenskem prostoru, ki iščejo sedanje odgovore na zagonetna vprašanja preteklosti, še posebno t. i. polpretekle zgodovine; pri tem se ne skriva za pridobljenimi lovori in tvega včasih tudi nerazumevanje svojih sopotnikov, obenem pa prav zato zbuja spoštovanje. Toda to je, ali tudi to je, Branko Marušič.

Petra Svoljšak

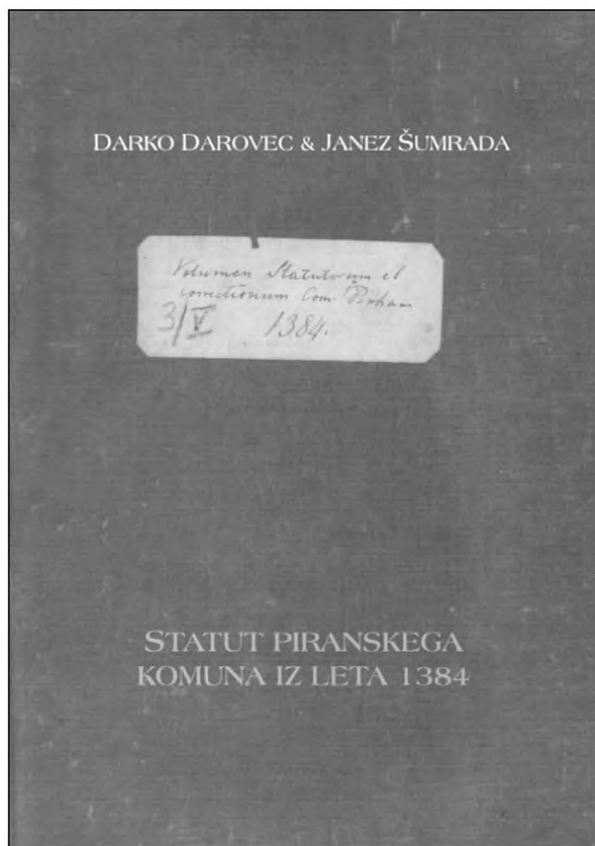

Ocene in poročila

Darko Darovec in Janez Šumrada: Statut piranskega komuna iz leta 1384. Faksimile, bibliofilska izd. / urednik Darko Darovec. Koper : Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko : Pokrajinski arhiv, 2006, 2 zv. ([322], 110 str.).

Prebivalci mesta Piran so že v 13. stoletju sklenili zapisati norme, ki so veljale v njihovi lokalni skupnosti. Prvi ohranjeni piranski statut tako sega v leto 1274 in zato na območju današnje Slovenije velja za najstarejšega. Statut je predstavljal temelj samouprave mesta in še danes velja za pomemben kulturnozgodovinski dokument, ki ga je potrebno ohranjati.

Piranski statut je vseboval določila o dejavnostih v gospodarstvu, mestni upravi, sprejemanju zakonov, javnem družbenem redu, ipd. Predpisane so bile tudi kazni za kršitve določb. Prvotnemu statutu so bili sprva podlaga zapisi običajnega prava, ki so izvirali iz takratnih, torej srednjeveških tradicij in običajev. Večina členov pa je nastala po podreditvi Pirana Beneški republiki, od okoli leta 1283 dalje. Opazna je torej vloga Benetk, ki so jo imele pri oblikovanju in razvoju pravnih statutarnih aktov v Piranu, pa tudi v ostalih istrskih mestih, ki so jim prisegle zvestobo.

Posebnost piranskega statuta je v njegovih številnih redakcijah. Kot smo že omenili, je najstarejši ohranjeni piranski mestni statut izviral iz leta 1274, vendar ni ohranjen v originalu. Znanih je namreč le 6 členov omenjene izdaje. Statut je praviloma nastal v dveh izvodih, ki so ju hranili podestat in občinski blagajniki; razdeljen pa je bil v deset knjig, ki so vsebovale člene zakonov, ki so zadevali različna področja iz sfere družbenega življenja. Večina zakonov, ki so veljali tudi ob sprejetju redakcije statuta leta 1307, so ohranili in vključili v statut. Tega leta so sprejeli odredbo, da je statut potrebno obnavljati, torej dopolnjevati in spreminjati, kjer je potrebno, vsakih petindvajset let, in ne vsakih pet let, kot je veleval statut iz leta 1274. Vendar to načelo ni vzdržalo, saj so ga kršili že sredi 14. stoletja. Tako so v 14. stoletju nastale kar štiri redakcije, ki so se ohranile vse do danes, in sicer so to redakcije iz let 1307, 1332 in 1358, ki so ohranjene v dveh pergamentnih kodeksih, ter redakcija iz leta 1384, ki je ohranjena le v enem primerku. Sočasno so nastale tudi knjige popravkov in dopolnil, ki so jih tudi javno objavili in torej obvestili prebivalstvo o njihovih dolžnostih. Ohranilo se je določilo iz redakcije leta 1307, ki je določalo, da se statut zapiše v dveh enakih primerkih, kar je veljalo tudi za knjige popravkov. Eden od izvodov je služil kot podlaga naslednji redakciji, tako da so ga bolj uporabljali. To je razvidno tudi iz ohranjenosti primerkov; nekateri so namreč popisani z opombami.

V letu 1384 je prišlo do sprejetja zadnje redakcije piranskega statuta, kjer je bila še zadnjič zapisana celotna mestna pravna ureditev. Veljala je vse do konca prevlade Benečanov nad prebivalci Pirana. Danes ohranjeni pergamentni kodeks hrani Pokrajinski arhiv Koper, ki skrbi za ta dragoceni vir srednjeveške tradicije. Za nastanek nove redakcije so pridobivali predloge in ideje iz predhodno sprejetega

statuta, torej iz leta 1358, in iz prve knjige popravkov, ki so bili povod za preoblikovanje statuta in sprejetja novih zakonov. Ta statut ima najbolj urejeno strukturo in zadeva tako oblastne in upravne organe, spremenjene kazenske predpise, kot civilno pravo, ki zajema področja določb o zaščiti imetja, o sami delitvi in prodaji posestev. Predpisani so tudi zakoni o dedovanju, razni predpisi o trgovanju, gospodarskih dejavnostih in še mnogo drugih določb, ki so skušale zavarovati občinsko imetje. Zakoni in določbe v statutu so smiselno povezani, kar pa ni veljalo za prejšnje redakcije. Ohranili so določilo o dveh enakih izvodih statuta in o prenavljanju le-tega vsakih petindvajset let, kar je bil značilen predpis vseh redakcij v 14. stoletju. Statut pa ni bil samo vsebinsko dovršen, ampak je bil tudi oblikovno dodelan, saj je zapisovalec statuta uporabil vso svojo modrost in za potomce zapustil svojevrstno mojstrovino.

Že v preteklih stoletjih so skušali različni avtorji obelodaniti vrednost piranskega statuta, ki predstavlja bogato kulturno dediščino slovenskemu narodu. V letu 2006 smo dobili pomembno znanstveno delo avtorja dr. Darko Darovca in dr. Janeza Šumrade z naslovom *Statut piranskega komuna iz leta 1384. Faksimile in spremna študija*, ki sta prispevala k ohranjanju tako pomembnega kulturno-zgodovinskega spomenika, kot je piranski statut. Samo delo predstavlja pomemben vidik za bodoče raziskovalce tega področja, saj ponuja kompleksen vpogled v sam potek in razvoj piranskega mestnega prava in je torej odlično izhodišče za nadaljnje raziskovanje. Ta znanstvena izdaja je pomembna tudi zato, ker je nastala v okviru projekta Srce Istre, ki so ga odobrili v okviru Skupnosti Evropske unije, in sicer v Pobudi Interreg III A, Sosedski program Slovenija/Madžarska/Hrvaška 2004–2006. Za izvajanje projekta se gre zahvaliti predvsem Univerzi na Primorskem, ki je projekt tudi prijavila, Znanstveno-raziskovalnemu središču Koper in obalnim občinam Kopru, Izoli in Piranu, ki so sodelovale pri skupnem projektu med Slovenijo in Hrvaško, in sicer z Istarsko županijo.

Zaključimo lahko torej, da je prva izdaja faksimila redakcije statuta piranskega komuna iz leta 1384 veliko doprinesla, saj je bil s tem napravljen pomemben korak k poudarjanju in ohranjanju naše dediščine. Odločitev za redakcijo iz leta 1384 ne preseneča, saj je to najbolj urejena izdaja statuta, ki nazorno prikaže tedanjo mestno piransko pravo in tradicijo tamkajšnjih prebivalcev. Priča nam namreč o bogati zgodovini mesta in o njegovi gospodarski razvitosti. Namen izdaje faksimila in spremne študije pa je vsekakor ohraniti našim znancem veličino statuta piranskega komuna, ki velja za enega izmed najpomembnejših virov za preučevanje zgodovine slovenske Istre.

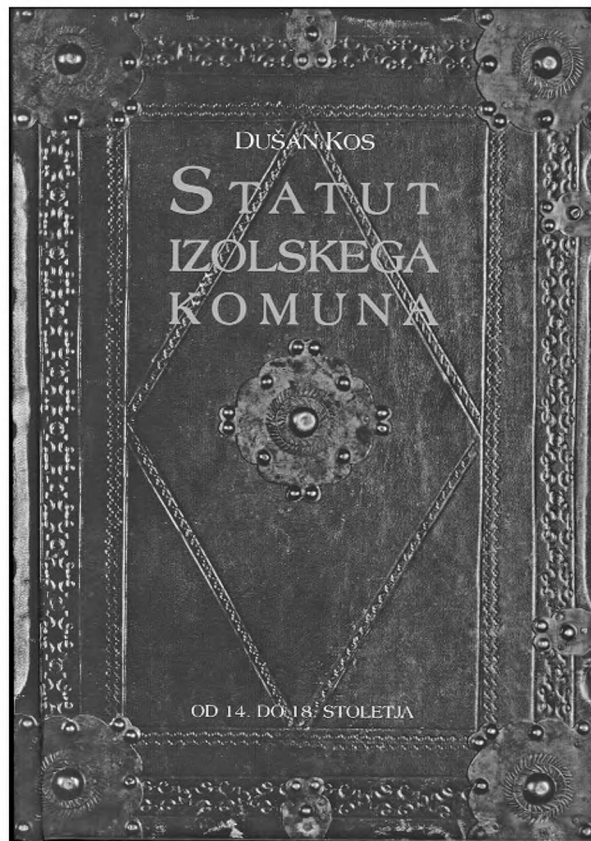
Tjaša Podvratnik

Dušan Kos: Statut izolskega komuna od 14. do 18. stoletja. Koper : Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, 2006, 617 strani.

Dušan Kos, zgodovinar in znanstveni svetnik na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa v Ljubljani, je v lanskem letu izdal kritično monografijo o statutu izolskega komuna iz leta 1360. Njegovo obsežno delo je zelo pomembno predvsem z vidika zgodovinopisja in zgodovinarjev, saj ti do konca prejšnjega stoletja Izoli in njeni preteklosti niso posvečali veliko pozornosti. Tako lahko rečemo, da je izolski statut iz 14. stoletja redek in cenjen pisni vir, ki nudi veliko podatkov o zgodovini samega mesta in hkrati velja za nekakšen simbol mesta oziroma njegov ponos.

Monografija je razdeljena na pet temeljnih poglavij. V prvem in hkrati najobsežnejšem poglavju avtor predstavi zgodovino izolskega statuta. To poglavje je zgrajeno večplastno. Avtor najprej obravnava Izolo kot historični motiv, nato se osredotoči na pravni razvoj srednjeveške Izole in na nastanek njenega statuta, nadaljuje z usodo in opisom izvirnika izolskega statuta (iz leta 1360) ter njegovega prepisa oz. prevoda (iz leta 1743), ki ga je napravil Izolčan Andrea Costanzo. Danes prevod hranijo v

tržaškem arhivu (Archivio Diplomatico della Biblioteca Civica di Trieste). V drugem poglavju avtor posveča pozornost posameznim delom statuta in predstavi vsebino vseh štirih knjig (v latinščini), ki so njegovi sestavni deli. V tretjem poglavju so predstavljeni dodatki, ki so bili v kasnejšem času pripisani k vsebini samega statuta. Predzadnji del monografije vsebuje ilustracije oziroma slike tega pomembnega srednjeveškega vira, delo pa se zaključuje z nepogrešljivim registrom.

Kos je v svojem delu zajel dolgo časovno obdobje, in sicer od 14. stoletja, ko je nastal izolski statut, do 18. stoletja, ko je Andrea Costanzo napravil njegov prevod oziroma prepis. Avtor se je osredotočil predvsem na reški izvirnik statuta oziroma na izolski statut iz leta 1360.

Monografija se začne s poglavjem, v katerem avtor najprej poda definicijo statuta. Srednjeveški mestni statuti so že od 13. stoletja dalje veljali za nekakšne ustave oziroma zakonike vseh meščanskih tvorb, ki so prebivale ob Jadranskem morju ali v našem primeru, v Istri. Čeprav je središče Istre skozi celotno zgodovino predstavljalo mesto Koper, je vendar tudi Izola spadala v to območje, čeprav je bila gospodarsko slabše razvita od sosedov. To je tudi razlog, da so zgodovinarji temu ribiškemu otočku posvečali manj pozornosti in se rajši usmerili na Koper in Piran. Vendar je tudi Izola leta 1360 dočakala svoj statut. Izolčani so se pred to prelomnico skušali najprej osvoboditi izpod oblasti samostana benediktink Sv. Marije iz Ogleja in ustanoviti lastno avtonomno občinsko organizacijo. To se je dejansko zgodilo leta 1260, potem pa se je leta 1279 Izola ponovno podredila tuji nadvladi, tokrat Beneški republiki. Vsa istrska mesta so svoja starodavna prava prilagodila beneškemu, hkrati pa so podestate, ki so imeli v občinah sodne in izvršilne pravice, zamenjali z beneškimi uradniki. Tako so nastale nove zbirke civilnih in kazenskih zakonikov oziroma statuti, ki so veljali tako za mesto kot za njegovo zaledje. V Izoli je imel pomembno funkcijo podestat Iohanes Sanuto, ki je 5. novembra 1360 javno objavil nov občinski statut v treh knjigah. Ta statut je ohranjen še danes, nima pa več pravne vrednosti, temveč spada med zaklade zgodovine Istre.

Izolski statut iz leta 1360 je sestavljen iz treh (oz. štirih) knjig. Vsaka knjiga zajema po vsebini različne člene. Prva knjiga vsebuje 95 členov iz kazenskega prava, medtem ko zajema druga knjiga 114 oštevilčenih in 4 neoštevilčene člene s civilno-pravnega področja. Zadnja oziroma tretja knjiga pa je sestavljena iz 115 členov, ki urejajo organizacijo občinske uprave, uradnikov in njihovih nalog. V statutu so vsa besedila napisana na pergamentu, v latinskem jeziku s primesmi beneško-istrskega narječja in hkrati v pomanjkljivem pravniškem slogu. Pisava je okrogla gotska knjižna minuskula v obliki

dveh stolpcev. Avtor se posveti tudi četrti knjigi, ki je nastala kasneje kot poseben dodatek k statutu. S tem so poskušali preprečiti ljudem, da bi vse kasnejše pridobljene podatke ter dodatke vpisovali kar med člene izvirnika oziroma edinega uradnega izvoda izolskega statuta. Tako so v novo nastalo knjigo lahko vpisovali vse zadeve, ki so bile primerno usklajene s časom in vsebino. Statut je kasneje izgubil pravni pomen in uporabnost, saj po letu 1572 vanj niso vpisali nobenega novega odloka.

V zadnjem podpoglavju prvega dela avtor na poseben način predstavi potovanje statuta skozi čas in prostor. Po letu 1572 so s pristankom velikega sveta in podestata uradni izvod izolskega statuta izročili družini Monzuoli. Ta rodbina je imela komunski izvod v lasti kar 227 let, nato pa ga je leta 1799 izročila plemenitemu meščanu Giacomu Besenghiju. Izolski statut se je v Besenghijevi knjižnici spremenil iz družinskega v zelo cenjen zgodovinski vir. Med letoma 1847–1884 je bil statut (iz leta 1360) v lasti Carla Giovannija Combija, po njegovi smrti pa je prišel v knjižnico v Poreču. Leta 1930 so statut premestili v Pulj, od koder so ga leta 1948 dokončno prenesli v Zgodovinski arhiv na Reki (Historijski arhiv u Rijeci).

Pri prebiranju srednjeveškega statuta se je avtor spopadel z velikimi težavami, predvsem zaradi slabše ohranjenosti izvirnika statuta iz leta 1360. Tako tudi sam poudari, da so v knjigi ostala odprta paleografska in kronološka vprašanja. Težave so se nakopičile pri zabrisanih besedah in pri poškodovanem besedilu, tako da je bilo prvotno besedilo težko rekonstruirati. Kljub temu je avtorju uspelo analizirati in kritično obdelati statut ter tako izdati zelo pomembno delo, ki nam oriše zgodovino vsakdanjega življenja neke mestne skupnosti.

Dušan Kos je s svojo monografijo ponudil bralcem odličen pregled oziroma rekonstrukcijo zgodovine mesta Izole. Tako nas njegovo delo vodi skozi čas, in sicer od nastanka izolskega statuta pa do danes. S pomočjo tega redkega in cenjenega pisnega vira mesta Izole si lahko ustvarimo sliko o mestu in njegovem zaledju ter o družbi, ki je prebivala na območju Jadranskega morja med srednjim vekom in 18. stoletjem. Tudi avtor sam poudari, da gre za najbolj živ in izpoveden vir za starejšo zgodovino.

Avtor knjigo zaključuje z ugotovitvijo, da je bila za statut rešilna lastniška sprememba, saj bi požar, ki je leta 1903 izbruhnil v izolskem arhivu, kaj lahko zapečatil tudi usodo izolskega statuta. Tako pa je na srečo usoda hotela drugače in nam ta zaklad zgodovinskega ohranila vse do današnjih dni.

Teja Krašovec

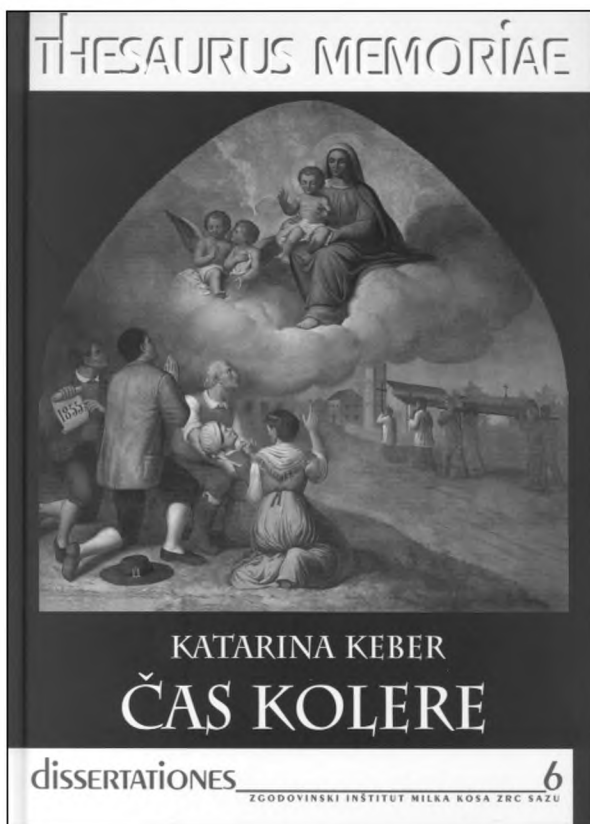

Katarina Keber: Čas kolere. Epidemije kolere na Kranjskem v 19. stoletju. Ljubljana : Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2007, 234 strani.

Zbirka *Thesaurus memoriae* je bogatejša za zanimivo knjigo dr. Katarine Keber z naslovom *Čas kolere* (s podnaslovom *Epidemije kolere na Kranjskem v 19. stoletju*).

Preučevanje epidemij že dolgo ni več domena zgolj naravoslovnih ved, pač pa so tovrstne raziskave vstopile tudi v območje družboslovja in humanistike. Čeprav ima v Evropi t. i. socialna zgodovina medicine za seboj že nekajdesetleten razvoj, smo pri nas šele na začetku.

Da so epidemije pomemben in enakovreden del naše zgodovine, je s svojim prispevkom znanosti dokazala tudi Katarina Keber. V svoji temeljiti raziskavi je obdelala vseh pet epidemij kolere, ki so v 19. stoletju napadle Kranjsko. Vsako epidemijo je prikazala tako z družbenega vidika (reakcije oblasti in zdravstvene službe) kot medicinskega (zdravljenje bolezni). Epidemije so obdelane tudi z demografskega vidika, pri čemer je upoštevana starostna, socialna in poklicna struktura umrlih. Po drugi strani so se pokazale pomembne razlike v dogajanju v mestih in na podeželju, kar je povezano predvsem s problematiko javnega zdravstvenega sistema.

Raziskava je bila toliko bolj naporna in rezultat je tem bolj dragocen, ker se je morala avtorica ves čas svojega raziskovanja soočati z množico neraziskanih problemov v zgodovini slovenske medicine; dosedanje raziskave so ji komaj lahko nudile kakšno oporo. Tako *Čas kolere* večinoma temelji na primarnih virih, pri čemer odstira tudi nekatere še povsem neobdelane teme. Glavnino predstavljajo dokumenti uprave na ravni državnih, deželnih in lokalnih oblasti. Prav dokumenti lokalnega značaja so se zaradi dobre ohranjenosti izkazali kot izjemno dragoceni. Avtorica se je poslužila tudi vseh drugih razpoložljivih virov: pravnih, časopisnih, statističnih in medicinskih. Posamezne podatke o okoliščinah epidemij pa je našla še v raznih spominih, zasebni korespondenci ter župnijskih kronikah. Ker so viri za različne epidemije različno ohranjeni, se podatki za vsako posamezno epidemijo precej razlikujejo.

Delo je razdeljeno v pet večjih poglavij, od katerih je vsako razdeljeno še na nekaj podpoglavij in manjših razdelkov.

Poglavje *O epidemijah v zgodovinoisju* je nekakšna uvertura v poglavja o epidemijah kolere na Kranjskem. Avtorica opiše prizadevanja naših in tujih strokovnjakov na področju zgodovine epidemičnih bolezni. Podrobneje se posveti koleri, njenemu širjenju ter teorijam okužbe.

V poglavju *Kolera v predmarčni dobi* je opisan prvi stik Habsburške monarhije s to kužno boleznijo (1831), nakar sledi opis epidemij leta 1836 in 1849. V letu 1831 je kolera prišla celo do Dunaja, Kranjski pa je takrat prizanesla. Oblasti so, še povsem brez izkušenj s to uničujočo boleznijo, vzpostavile zdravstveni kordon – po vzoru nekdanje protikužne zapore. Kasneje so ga nadomestili predpisi za epidemične bolezni.

Na Kranjskem je bila ustanovljena Zdravstvena komisija, ki je bila začasno najvišji deželni zdravstveni organ, poleg tega pa so ustanovili tudi lokalne zdravstvene komisije, v katerih je bilo dejavno tako zdravstveno osebje kot lokalni posvetni in cerkveni veljaki. Del širših državnih ukrepov zoper epidemijo je bil zdravstveni kordon na kranjsko-hrvaški meji. Prehodi (rasteli) so bili strogo zavarovani, vse osebe in večina stvari pa podvrženi karanteni in čiščenju. Posledice zapore meje so se kazale v upočasnitvi trgovine ter oviranju pretoka ljudi in so jih čutili tudi v notranjosti Kranjske.

Poseben razdelek opisuje takratni javni zdravstveni sistem, na katerem je temeljilo ravnanje oblasti ob pojavu nalezljivih bolezni. Na podlagi regulativnih virov je avtorica opisala zdravstveno osebje in njegove pristojnosti od leta 1814 naprej. Omenjene so tudi javne zdravstvene ustanove, ki so se ravno v predmarčni dobi pričele preoblikovati in razvijati v ustanove, namenjene izključno zdravljenju bolnih. To je obdobje, ko so srednjeveški špitali kot zaveščišča za reveže, sirote in invalide prehajali v bol-

nišnice, kjer so zdravili pripadnike vseh slojev. Osrednja ljubljanska in deželna zdravstvena ustanova je bila civilna bolnica, pod njeno upravo pa so bile združene državne, lokalne in zasebne ustanove. Pri opisu javne zdravstvene službe se avtorica opira predvsem na Lipičevo *Topografijo*, ki je prvovrsten vir. V obrambi pred kolero se je morala Kranjska zanesti na vse svoje zdravnike in ranocelnike, od katerih sta bila zlasti dejavna in inovativna Florijan Sentimer in Fran Viljem Lipič.

V epidemiji leta 1836 je kolera prišla tudi na Kranjsko. Ukrepi oblasti so se omejili na obveščanje ljudi, kako se obvarovati bolezni. Zdravstvenega kordona niso več uvedli in s tem je tudi konec klasičnega boja proti kugi, značilnega za 18. stoletje. Avtorica opiše javno zdravstveno mrežo v treh kranjskih okrožjih Ilirskega gubernija in izpostavi problem pomanjkanja zdravstvenega osebja, še zlasti, ker so obolevali tudi zdravniki in ranocelniki. Posebno pereče je bilo stanje na podeželju, zato so osebje premeščali iz mest na deželo. Deželne oblasti so se držale državnih inštrukcij, ki so določale delovanje vladne zdravstvene komisije, naloge protomedika, zdravnikov in drugega osebja med epidemijo.

Podrobno je opisan potek epidemije v Ljubljani, pri čemer se je pokazala problematika točnega števila umrlih, kajti viri se tu razhajajo. Po končani epidemiji so se pokazale posledice tudi na socialnem področju (npr. smrt hranitelja družine), kar je sprožilo določeno mero dobrodelnosti. Posebej se je avtorica posvetila še socialni, starostni in poklicni strukturi umrlih in vprašanju, kako so ti dejavniki vplivali na obolenost oz. smrt.

Druga epidemija, ki je opisana v posebnem podpoglavju, je izbruhnila leta 1849, k njenemu širjenju pa je pripomogla tudi železniška proga Celje – Ljubljana. Spet imamo priložnost opazovati socialno strukturo umrlih, pri čemer je opaziti, da so to ponovno predvsem deprivilegirani in revni. V tem času so se oblasti že začele zavedati nevarnosti slabih higienskih razmer in njihove vloge pri razširjanju bolezni. Preko časopisov in drugih objav so ozaveščali ljudi, kako naj živijo oz. negujejo bolne. Zdaj so bili preko časopisja že obveščeni tudi tisti, ki niso znali nemško (*Novice*). Prikaz (tudi številčni) javne zdravstvene mreže ponovno razgali kronično pomanjkanje zdravstvenega osebja ter problem njegovega šolanja. Tega leta je bil namreč ukinjen ljubljanski medikokirurški licej in zdravstveno osebje se je bilo primorano izšolati v drugih deželah.

Velika epidemija kolere je naslov obsežnega poglavja, v katerem avtorica natančno opiše najhujšo epidemijo kolere na Kranjskem leta 1855. Oblast se je na izredne razmere pripravila že pred pojavom prvih bolnikov – oskrba revnih s hrano, obleko in kurjavo, nadzor nad praznjenjem greznic, higienski pregledi stanovanj, objava "poučila" dunajske zdravstvene komisije, navodila zdravnikom. V Ljubljani

so ustanovili deželno zdravstveno komisijo, ki pa je po koncu epidemije niso razpustili, ampak so ji spremenili naloge. Odtlej je bila to znanstvena, posvetovalna inštitucija, podrejena deželni vladi. Zelo natančno je podana analiza zdravstvenega osebja v času epidemije; javno osebje ni zadoščalo, pomagati so si morali z zasebniki in zdravniki iz drugih dežel monarhije. Zdravstveno službo med epidemijo sistematično prikaže zajetna poimenska tabela s statusom in območjem delovanja vsakega posameznega zdravnika ali ranocelnika. Razmere, v katerih so delali, so bile krute, saj je na enega zdravnika prišlo tudi po več kot 20.000 prebivalcev, veliko krajev pa je med epidemijo ostalo brez vsake zdravniške pomoči. Javno zdravstveno osebje pa je s kratkim opisom poklicnih poti opisano tudi v tekstovni obliki. Avtorica dodaja, da seznam verjetno ni popoln, ker so podatki razpršeni po različnih virih. V posebnem razdelku se je avtorica posvetila načinom zdravljenja, ki so ga poleg uradnega zdravstvenega osebja izvajali tudi razni mazači in celo duhovniki.

Socialni vidiki epidemije so opisani v podpoglavju *Epidemija in ljudje*. Razkrije zmožnost države, da s svojo socialno politiko ublaži katastrofalne posledice, predvsem pri revnih. Zanimiva je primerjava med razmerami v mestu (Ljubljana) in na deželi (župnija Slavina na Notranjskem). Obolevali in umirali so predvsem pripadniki nižjih slojev, iz konkretnih primerov pa se seznanimo s pravimi družinskimi tragedijami, ko je za kolero umrlo tudi po več družinskih članov. Ker so verjeli, da se bolezni lahko ubrani le dobro hranjen in urejen organizem, so odpornost povečevali z javnim razdeljevanjem hrane (*Suppenanstalten*), kar je bila priložnost, da se s svojo dobrodelnostjo izkažejo višji sloji, ki v epidemijah niso bili tako prizadeti. Deželna oblast je organizirala zbiranje prostovoljnih prispevkov, ki so se nabirali pri deželni zdravstveni komisiji. V zameno za dobrodelnost so bili darovalci javno objavljeni v časopisju. Deželna zdravstvena komisija je imela pripravljen rezervni sklad, kajti revne so postale tudi družine, ki prej to niso bile. Vse človekoljubne akcije so se aktivno vključevali poleg okrajnih oblasti in županov tudi duhovščina in nekateri posamezniki. Vpliv te epidemije kolere pa je ostal tudi v duhovnem izročilu; znana je npr. freska Simona Ogrina v Slavini in ohranjanje zaobljubljenih maš.

Še dve epidemiji je poglavje, ki opisuje še zadnji dve epidemiji kolere v 19. stoletju (1866 in 1886). To je že čas, ko kolero začnejo priznavati za nalezljivo bolezen; zadnja epidemija leta 1886 pa sploh spada že v bakteriološko dobo. Napredek v znanosti in tehniki je odločilno zaznamoval dogajanje v času med zadnjo epidemijo (razmah železniškega prometa, uporaba telegrafa, izvajanje laboratorijskih testov). Še vedno pa smo priča pomanjkanju zdravnikov in njihovem premeščanju iz manj

okuženih krajev v bolj ogrožene. Posebej so opisane razmere v Ljubljani in javni zdravstveni sistem. Prav zaradi ukrepov, ki so temeljili na novih dognanjih znanosti, se je zadnja epidemija leta 1886 omejila le na šest krajev, kar se šteje za velik uspeh. V devetdesetih letih 19. stoletja so bile v avstroogrski monarhiji le še posamezne manjše epidemije. Pričelo se je tudi mednarodno evropsko sodelovanje z meddržavnimi sporazumi.

Avtorica je poseben razdelek namenila zdravstveni zakonodaji, pri čemer se je posvetila predvsem prvemu državnemu zdravstvenemu zakonu, ki je izšel leta 1870 in je celovito urejal javno zdravstveno službo. Stalno deželno zdravstveno komisijo za Kranjsko je nadomestil Kranjski deželni zdravstveni svet. Sama Kranjska pa je dobila svoj prvi deželni zdravstveni zakon leta 1888.

Knjigo zaključijo poglavje *Vpliv kolere na higienizacijo družbe*. Grozeče epidemije so povečale javno skrb za zdravje. Voda ni več sovražnik, temveč prijatelj – po epidemiji leta 1886 začnejo v Ljubljani zelo resno razmišljati o gradnji vodovoda, kar se uresniči leta 1890.

V tujini je nastalo že kar nekaj znanstvenih del, ki obravnavajo zgodovino kolere, zdaj pa je k problemu, ki ni bil izoliran (dogajal se je na širšem teritoriju – vse slovenske epidemije so bile del večjih), tudi Katarina Keber dodala slovenski prispevek. Nenazadnje je *Čas kolere* tudi eno redkih kvalitetnih strokovnih del s področja zgodovine slovenske (socialne) medicine.

Marijana Kos

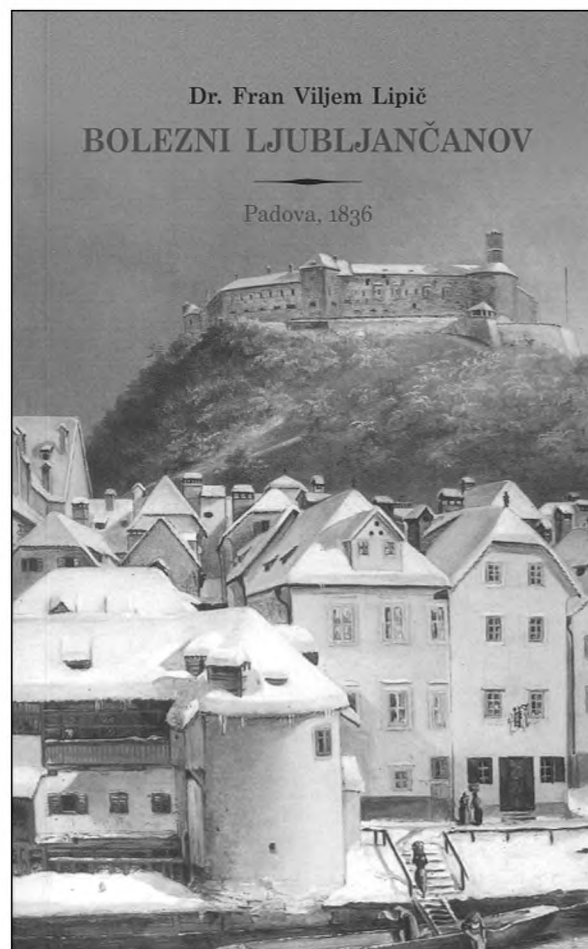
Fran Viljem Lipič: Bolezni Ljubljančanov, ki jih je leta 1828 opazoval Fran Viljem Lipič, doktor medicine, poprej zdravnik ordinarij mesta Ljubljana, sedaj na univerzi v Padovi redni profesor medicinske prakse. Padova, 1836. Prevedel Matej Hriberšek, uredila Zvonka Zupanič Slavec. Faksimile. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU : Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2007.

"Bolezni Ljubljančanov" je zadnji od treh prevodov in faksimilov študij zdravnika Frana Viljema Lipiča, ki je v obdobju 1823–1834 v Ljubljani deloval kot drugi mestni zdravnik. Prvi dve deli t. i. Lipičeve trilogije, ki ju je iz nemščine prevedla Marijeta Oblak in uredila Zvonka Zupanič Slavec, sta izšli v letih 2003 "Topografija Ljubljane", (Ljubljana, 1834) in leta 2005 "Osnovne značilnosti Dipsobiostatike", (Ljubljana, 1834). "Bolezni Ljubljančanov" oziroma "Morbi Lubeanorum" je Lipič v na-

sprotju s prvima dvema napisal v latinščini in jo dokončal po odhodu iz Ljubljane, ko je bil že zaposlen na medicinski fakulteti v Padovi. Iz latinščine je delo, ki ga dopolnjujejo spremne študije Franceta Urlepa, Aleša Krbavčiča in Sente Jaunig, prevedel Matej Hriberšek.

Klinične zapiske, ki zajemajo pomembnejše primere medicinske prakse, tako zasebne kot javne, sem sklenil izdati že davno tega; in sprva sem nameraval dati kak simboličen prispevek k študiju naravne nozologije zgolj o boleznih svojih rojakov Ljubljančanov, med katerimi mi je bilo dano skozi dvanajstletno obdobje opravljati zdravniško službo...

Čeprav je, kot meni tudi urednica publikacije, pričujoča Lipičeva knjiga še najbolj medicinska od vseh treh njegovih del in je zatorej dragocena predvsem za raziskave s področij zgodovine medicine, zgodovine farmacije in drugih naravoslovnih znanosti, vsebuje poleg medicinskih opisov posameznih bolezni in postopkov zdravljenja, rezultatov obdukcijskih in zdravnikovih osebnih komentarjev tudi obrobne, pogosto posredne podatke o bolnikih, njihovih poklicih, bivanjskih in higienskih razmerah, prehrabnih navadah, načinu življenja, družinskih razmerah, včasih celo o njihovih značajskih lastnostih. Vse to pa je na moč dragoceno predvsem za

socialno zgodovino mestnega in predmestnega prebivalstva. Če ohranjeni viri iz Lipičevega časa o načinu življenja revnejših družbenih slojev le redko neposredno spregovorijo, pa nam je še redkeje dan uvid v vzroke in spremljajoče okoliščine izteka njihovih življenj. Kdo so bili torej Lipičevi pacienti in za katerimi boleznimi so obolevali in umirali?

127 podrobnih popisov kliničnih primerov, ki jih je ljubljanski mestni zdravnik zdravil leta 1828, razkriva paleto bolnikov in njihovih usod. Čeprav močno prevladujejo revnejši sloji, je Lipič zdravil tudi trgovske, uradniške in obrtniške družine. (Nekaterim je svetoval zdravljenje v toplicah.) Med njegovimi bolniki je bilo še posebno veliko otrok in novorojenčkov, prav tako so bili pogosti primeri alkoholizma in malarije. Opisi se večinoma začnajo na sledeč način: *Deček je sedem dni po rojstvu s čeljustnim krčem [tetrus] umiral ..., Žena ribiča je žalovala že za dvema otrokoma, ki sta umrla zaradi čeljustnega krča šesti oziroma deseti dan po porodu; tudi četrtemu otroku, dečku, ki ga je na mrzlem zraku napihalo, je grozila podobna usoda ... Sedemnajstletni študent, ki je živel v hiši ob močvirju in ga je jeseni napadla kvotidiana malarija ..., Enajstletna trgovčeva hči, ki so se ji zagnusile poprej priljubljene jedi ..., Šestletna hčer pravoznanca ob katarju zgrabi vročica z zavijanjem v trebuhu ..., Šestdesetletna vdova, ki se ni odrekala kozarčkom vina ..., Petdesetletni krčmar, ki ni pazil na higieno ..., Tridesetletna vrtnarica, ki je dojila ..., Mesarjevo vdovo, pri kateri leta klimakterija še niso minila, od jeze, popivanja in nahladitve mrazi ..., Ko je tridesetletna dekla ob jutranjem svitu šla v cerkev, so jo prestrašili vojaki, zato se je pri njej pojavila čemernost, strah, nespečnost, slaba prebava, vročica ..., Šestdesetletna nuna, ekonomka blizu Alp ležečega samostana, nežne konstitucije, vajena puščanja krvi ... Petintridesetletna soproga uradnika, brez otrok, je imela zmerno menstruacijo, in ker je bila ugledna gospa, se je dobro prehranjevala ..., Visokega moža, ki večinoma dela sede, je v začetku marca začela dajati vročica ..., Osemletni deček, ki je nedavno v Gorici prebolel škrlatinko, je postopoma postajal ves izmozgan z nestalno vročico ..., Ugledna žena bolj fine konstitucije, stara trideset in nekaj let, histerična, brez otrok ..., Dvaindvajsetletni strojar, krepke postave, melanholičnega značaja ..., Sedemdesetletni duhovnik, ki je z največjo zavzetostjo opravljal svoje dolžnosti, se je pogosto izpostavil mrazu ..., Mlinarjev sin, rojen s popkovnico ovito okoli vratu ..., Štiridesetletni delavec, ki je bival ob močvirju ..., Brivčeva sedemnajstletna hči ..., Močan petindvajsetletni usnjear ..., Šestindvajsetletna dekla, slabotna, ki nikoli ni imela menstruacije ..., Stotnikova histerična soproga, ki je bila v letih mene ..., Petindvajsetletna ženska, ki je hodila bosa, ni poskrbela za poškodbo, ki ji jo je pod notranji del gležnja zadalo nekaj ostrega ... Devetletna deklica, ki ji mati z nekimi sredstvi ni povsem zatrla garij ..., Osemnajstletna deklica manj razvitega telesa, kot bi terjala njena starost*

... Šestintridesetletni cizeler, ki je bival blizu močvirja, ljubitelj piva ..., Trinajstletni deček je zaradi podhladitve in veselega popivanja obolev za vročico z manjšim kašljem ..., Ko je devetinsedemdesetletnega starca, ki je slabel zaradi lakote, po tridnevnem stradanju zapuščala zavest ..., Šestletna deklica, ki je bila izpostavljena vsem škodljivim življenjskim vplivom ..., Neporočena mladenka, noseča v sedmem mesecu ..., Mati osemnajstih otrok, ki je bila polno zaposlena doma in je bila redko na svežem zraku ..., Tri tedne star deček, ki ga je namrazilo, ko so ga iz toplo zakurjene sobe odnesli h krstu ... itd. Mozaik naštetih bolnikov nam pravzaprav do neke mere razkriva, zakaj je bila povprečna starost, ki so jo dosegali predmarčni ljudje, le okoli trideset let.

Medicinskim laikom sta za razumevanje teksta v veliko pomoč predvsem spremni študiji Franca Urlepa in Aleša Krbavčiča, ki Lipičevo medicinsko izrazoslovje "prevedeta" v razumljivejši jezik in skušata v njegovih opisih simptomov prepoznati sodobne bolezni. Franc Urlep poskuša z vidika današnjega zdravnika splošne medicine razumeti Lipičevo prakso in predvsem prepoznati bolezni, ki jih je leta zdravil. Ugotavlja, da so Lipičevi bolniki umirali večinoma zaradi pljučnega edema, srčnega popuščanja zaradi revmatičnih okvar srčnih zaklopk, okvar srca zaradi zvišanega krvnega tlaka, ran na želodcu, bolezni žolčnika in jeter (ciroza) ter novotvorb. Pogosta je bila tuberkuloza in nalezljive bolezni, kot so griža, tifus, škrlatinka, malarija in tetanus. Zaradi slabih higienskih razmer ob porodih je bil tetanus novorojenčkov zelo pogost in vedno s smrtnim izidom. Prav tako so bile na splošno pogoste otroške smrti. Veliko je bilo primerov malarije, ki jih je zdravnik povezoval predvsem z bližino močvirja, barja. Čeprav takratna medicina še ni poznala povzročitelja te bolezni, jo je Lipič že zdravil s kininom. Posebej natančno je opisal tako epidemijo škrlatinke, ki se je v mestu razširila jeseni in vrh dosegla novembra, kot tudi epidemijo griže. *Griža ni odvisna samo od načina življenja, ki je pri kmetih vsako leto enako, pa ne podlegajo griži vsako leto. Griža je v celotni pokrajini in tudi sosednjih regijah obiskovala tudi področja, kjer ni močvirij. Gledati je potrebno širše. Izhlapevanja iz tal, ki jih je sonce okrepilo in so morda s sabo prinašala kakšne tujke, so na tak način nenadoma spreminjala umirjenost ozračja in tal.*

Seveda je Lipičeve razlage bolezni in terapije nujno preučevati v kontekstu njegovega časa in predvsem stopnje razvoja takratne medicinske znanosti. Gre namreč za predbakteriološko dobo in čas terapevtskega nihilizma, ko, med drugim, povzročitelji nalezljivih bolezni zdravnikom še niso bili znani in so bile zato takratne metode zdravljenja velikokrat neuspešne. Kot razlaga France Urlep, so zdravniki uspehe zdravljenja ugotavljali na podlagi različnih vrst bolezenskih sokov, ki so se izločali iz telesa. Sredstva, ki so izločanje pospeševala, so bile

pijavke, odvajala, znojila, bljuvala, mehurniki oz. obliži, ki so izzvali mehurje, grenčice, toniki in protibolečinski pripravki. Ena od pogostih terapij je bilo puščanje krvi. Zdravniki so bolezni opazovali še v kontekstu z meteorološkimi opazovanji, saj naj bi na pojav nekaterih bolezni pomembno vplivale vremenske razmere in splošne lastnosti samega okolja. Tudi Lipičevi zapiski, ki so razvrščeni kronološko po letnih časih in po mesecih, se začenjajo z meteorološkimi opazovanji, merjenjem temperature in zračnega pritiska.

Aleš Krbavčič v spremni študiji analizira zdravila, ki jih je Lipič uporabljal, in ugotavlja njihovo kemijsko sestavo in pripravo ter jih primerja z današnjimi. Lipič naj bi učinkovito zdravil zelo razširjeno glistavost. Prav tako je bil uspešen pri zdravljenju malarije, saj mu je kinin dobavljal ljubljanski lekarnar Sigismund Graf. Razvidno je, da je Lipič veljal za dobrega zdravnika, saj so ga velikokrat poklicali šele takrat, ko je bilo zdravljenje drugih, najpogostejše ranocelnikov, neuspešno. Sam je nasprotoval mazaškemu zdravljenju; na mazače in homeopate so se namreč ljudje pogosto obračali. Lipičeva napredna stališča pa se odražajo tako v njegovem zagovarjanju zmernosti v življenju kot tudi v ugotovitvah, da na odpornost človeškega organizma pomembno vpliva socialni položaj človeka. Ugotavljal namreč je, da so bile pri revnejših in slabo hranjenih bolnikih bolezni dolgotrajnejše in pogostejše usodne. *Razliko prinaša način življenja, zlasti prehrana, način oblačenja, spanec, od vsega najbolj pa bivališče.* Lipič je grajal tudi pogosto slabo odzivnost

ljudi na zdravljenje. *Tako malo stvari je potrebnih, če so le pravilno upoštewane, da same pomagajo naravi pri premagovanju blažje oblike bolezni.*

Lipičev doslej znani (ljubljski) opus obsega, poleg omenjene trilogije, še knjigo o zdravljenju kolere s toplimi in parnimi kopelmi, ki je izšla v Ljubljani leta 1831, in tri obsežne, v rokopisu ohranjene elaborate. Slednje je napisal leta 1831 v zvezi z epidemijo kolere, ko se je nova bolezen prvič širila po Evropi in so jo tudi na Kranjskem aktivno pričakovali. Upati je, da Lipič v doslej najdenih delih še ni rekel zadnje besede in da nas arhivski fondi in knjižnice še lahko presenetijo s kakšnim njegovim neznanim pisanjem.

Knjiga "Bolezni Ljubljancanov" torej za zgodovinarja predstavlja neobičajno in redko smer vpogleda v življenjski vsakdan mestnega prebivalstva, ki ga je takrat (in ga še danes) kroji predvsem zdravje posameznikov. Razkriva delovanje zdravnikov, ranocelnikov (kirurgov) in homeopatov ter nakazuje njihova medsebojna razmerja, s čimer se je prepletalo samozdravljenje oz. uporaba tradicionalnih domačih zdravil. Vsekakor prevod s spremnimi študijami za zgodovinarja predstavlja večplasten, dragocen zgodovinski vir, ki govori tako o stopnji razvoja takratne medicine, delovanju zdravnikov in ranocelnikov ter o nedvomno naprednem razmišljanju mestnega zdravnika Frana Viljema Lipiča, kot tudi o boleznih, umiranju in skozi umiranje spet o življenju ljudi predmarčne Ljubljane.

Katarina Keber

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, naslov elektronske pošte in telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);

izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstom (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

* Poglavje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronike (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku Kronike (Miha Preinfalk, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si)

ali tehnične urednice Barbare Šterbenc Svetina (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

* Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštevane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronike